Bhandarkar Oriental Research Institute
Research Unit Series No. 6

SVARAMAÑJARĪ

OF

ŚRĪNARASIṀHASŪRĪ

Edited by
G. V. DEVASTHALI

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
POONA, India
1985

Bhandarkar Oriental Research Institute
Research Unit Series No. 6

SVARAMAÑJARĪ

OF

ŚRĪNARASIṀHASŪRĪ

Edited by
G. V. DEVASTHALI

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
POONA, India
1985

Published by :

R. N. Dandekar,
Hon. Secretary,
Bhandarkar Oriental Research Institute,
Poona 411 004

August 1985

Printed at :

The Bhandarkar Institute Press,
Poona 411 004

TABLE OF CONTENTS

Introduction .... I–XLV
Text १–१५२
प्रथमः परिच्छेदः १–१६
द्वितीयः परिच्छेदः १७–३७
तृतीयः परिच्छेदः
including स्वरसञ्चार ३८–६१
चतुर्थः परिच्छेदः ६२–१०९
उणादिसूत्र
प्रथमः पादः ६२–७०
द्वितीयः पादः ७०–७७
तृतीयः पादः ७७–८७
चतुर्थः पादः ८७–१०६
पञ्चमः पादः १०६–१०९
पञ्चमः परिच्छेदः ११०–१२८
षष्ठः परिच्छेदः १२९–१३१
सप्तमः परिच्छेदः १३२–१३५
अष्टमः परिच्छेदः १३६–१५२
Appendix I १५३–१५८
Appendix II १५९–१६०
Index of Citations :
A. Vedic १६१–१८३
B. Grammatical १८५–१९९

INTRODUCTION

I. CRITICAL APPARATUS

This edition of the *Svara-mañjarī*[1] of Narasimhasūri is based on four manuscripts of the text and one manuscript of the commentary *Parimala*, by the author's own pupil, Girinātha, son of Mallinātha. The author has copiously drawn on the *Kāśikā-vṛtti* (on P.'s *Aṣṭādhyāyī*). It may, however, be noted that the Mss. here are not the original Mss., but only their true transcripts supplied by the various authorities as noticed below. Similar is the case with the Ms. of the commentary, *Parimala*, composed[3] by Girinātha. The Mss. of the text are named **A**, **B**, **C** and **D** respectively; while that of the commentary is named **E**.

Description of Mss.

A This is a transcript of the Ms. (of the *Svaramanojña-mañjarī*), No. A. L. 667667, Adyar Library and Research Centre, Adyar, Madras 20, received at the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4, on 21-9-1970. This was copied by K. N. Krishna Sarma (p. 118) and compared by J. H. Vishvanathan. It comprises

---

1 The other name given by the author himself to this work is स्वरमनोज्ञमञ्जरी, which, however, he has used nowhere else except in परि. 1, St. 2. But it has been noted and even explained, by the commentator as being due to the requirement of metre. See Appendix I, No. 2. K. K. Raja, Cat. Catal. IX, p. 364B has noted yet another name, सप्तस्वरसिन्धु, the significance of which appears to be implied in the सप्तस्वरs mentioned by पतञ्जलि in his महाभाष्य on पाणिनि 1. 2. 33. Actually the स्वरs are mentioned there as उदात्तः, उदात्ततरः, अनुदात्तः, अनुदात्ततरः, स्वरितः, स्वरिते य उदात्तः सोऽन्येन विशिष्टः and एकश्रुतिः सप्तमः ।

2 Queerly enough, as we shall see below, the authorship of this very commentary has been claimed by the well-known commentator, Mallinātha in his commentary (तरला), on the एकावली of विद्याधर (BSS. No. LXIII). This we shall see below.

118 long sheets written in bold letters on one side only. The Ms. begins on p. 1 with श्रीः। स्वरमनोज्ञमञ्जरी । पाणिनिप्रकृतशास्त्रकोविदान्०; and ends on p. 118 with इति सर्वं सिद्धम्। रुद्रार्यसूनुना नरसिंहसूरिणा विरचिता रसमञ्जरी[1] समाप्ता ।

The chapters are not marked as such in this Ms.; but there are indications that the work is divided into eight chapters (called *paricheda*-s). Between each pair of these sections (or chapters), the topics of the several chapters are stated in their concluding verses or simple statements at the end of almost all chapters. The transcript shows that the original Ms. is not quite accurate; and even in transcript received by us, the scribe has corrected himself on pp. 19, 24, 42, 55, 64, 71, 90, 92, 119, etc. In some places (see pp. 72, 92, 117, etc.) he has written the words 'one line', in another place (see p. 76) the matter on three lines has been enclosed within brackets ( ), and twice, some dots (...) are marked under some words (on pp. 42 and 117).

The chapters[2] end : (i) इति सामान्यतः प्रोक्ता(:) स्वराः । अथ विशेषतो निरूप्यन्ते। तत्रादौ प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाः ॥ (p. 15); (ii) इत्थं सोदाहृतिः प्रोक्तः प्रकृतिः(? ति) प्रत्ययाश्रयः। स्वरो नृसिंहविदुषा समासानां निरूप्यते ॥ (p. 36); (iii) तदेवं साधु विज्ञाते प्रकृतिप्रत्ययाश्रये । समासस्य स्वरे प्राज्ञैः सुविदः (corrected marginally as सुपि च) स्वरविस्तरः ॥ (p. 58); (iv) इति पाणिनीये उणादिसूत्रे पञ्चमः पादः ॥ उणादयः समाप्ताः ॥ (p. 78); (v) इति तिङन्तस्वरः (p. 97); (vi) इति सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः (p. 99); (vii) इति सन्नतरविचारः (p. 103); (viii) अन्यान्येवमुदाहृत्य विशेषस्वरगोचरः । नित्यस्वाध्यायनिष्णातैर्निर्वाच्यः शब्दवेदिभिः ॥ शाखायां तैत्तिरीयायां बहूनालोच्य धीमता । स्वरोदाहृतयो दृष्टा नृसिंहेन विपश्चिता ॥ (p. 116).

Here virtually the work has ended. Hereafter the author says — शब्दविद्याप्रशंसार्थं सकुमिवेति पठति। तत्प्राप्तिप्रार्थनार्थं देवीं वाचमजनयन्त इति । अनयोरयमर्थः। Hereafter he has explained these two मन्त्रs; and then

1 This is inadvertently given by the original scribe (for the correct name स्वरमञ्जरी).

2 The chapters, in this and the other Mss. of the text, are not clearly marked or named as such. But the existence of chapters in this work can be surmised on some solid grounds. This will be discussed below in due course.

finally comes the colophon : (इतिश्री)रुद्रार्यसूनुना नरसिंहसूरिणा विरचिता स्वरमञ्जरी समाप्ता ॥ (p. 118).

Another peculiar feature observable in this Ms. (and more or less in all the Mss. used here) is that the ends (of all the parts noticed above) are immediately followed by one or more peculiar *śloka*-s, which look like a sort of मङ्गल.[1] Similarly, one or more benedictory verses are found in almost every part or section of this work. Thus the concluding colophon of chapter I (p. 15) is followed by सत्ता सततसंत्ते(? त्तेः)सतां संसत्सु संस्कृता । असतां सन्ततः सेतुः सास्तु ते सुतसन्ततिः ॥ (p. 36).[2]

After the end of the समासस्वर (प्रकरण) (p. 58), this Ms. has two verses (which generally come after the regular concluding verse). In the present case, however, the order appears to have been changed. The proper concluding verse to this chapter should be : तदेवं साधु विज्ञाते प्रकृतिप्रत्ययाश्रये । समासस्य स्वरे प्राज्ञैः सुविद्व(? दः) स्वरविस्तरः । (p. 58). This, according to the usual practice in this Ms., should be the end of the समासपरिच्छेद (together with the प्रकृतिप्रत्याश्रय, that is the previous परिच्छेद). And as is usual with our author, this is followed by the स्वरविस्तर, a section in which the author has explained the accentuation of each and every पद in the sections इषे त्वा, देवो वा सविता and यावतीर्वै देवताः ... .. देवताः प्रीणाति, (as is indicated by the concluding verse given above).

But queerly enough before this, Ms. A. has the following two verses[3] : विधिना निधुनानेना नूनिनेनाधुना ननू । नाना नानान्नधानेन धनेन

1 For the correct (improvised) reading of this verse see text p. 1, St. 1. The मङ्गल, which Sk. authors generally offer at the commencement, at the end (and also elsewhere in the work), is meant to avoid or get clear of all possible calamity. This is done sometimes only mentally by some authors; and hence actually not seen in the work concerned.

2 For the correct reading see text, p. 17 (opening stanza).

3 This is a peculiar phenomenon found in all our Mss. so far as they go, between the end of a chapter and the beginning of the next one, and also at the beginning of Ch. I and the end of the last chapter.

धनिनो वयम् ॥ १ ॥ भोः केशसन्ध्यातनान्यमग्ना लोकेश सन्ध्यायतनान्यमत्वा । अतुच्छलाभा गुरवो धनाय सेतुच्छलाभं गुरवोऽथ नाथम् ॥ (p. 57 f.). (For the corrected reading of these verses see printed text, page 62 (चतुर्थः परिच्छेदः). These really should be taken as the मङ्गलश्लोकs of Ch. IV beginning (in this Ms.) with अथ प्रापतिदिकमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते । (p. 61).

This chapter has a simple colophon : इति पाणिनीये उणादिसूत्रे पञ्चमः पादः । उणादयः समाप्ताः ॥ (p. 78), which is immediately followed by the following three verses : श्रीदामोदरपादाब्जसदामोदरतेन्द्रियाः । सदामोदरनिर्मुक्ताः सदामोदरसाकुलाः । हारोरुरहिहारोहि हरीरंहो हरारिहा । राहोररिरिहाँ होरं हे हरे हारहर्हर ॥ शैलोद्भवायास्तपसातिशीले स्थाने रतस्थाणुरपास्तकामः । इदं तु चित्रं यदिमौ मिलित्वा युवां युवाजीजनतां जगन्ती(? न्ति) ॥, after which the परिच्छेद proper begins with अथ तिङ्स्वरः प्रदृश्यते ॥ (p. 79).

The fifth परिच्छेद ends with इति तिङन्तस्वरः, after which follow two verses, which appear to be the मङ्गल to chapter VI (p. 97). The verses are as follows : गौरीगुरोर्गिरेरग्रे गौरो गौराङ्गरागरुक् । गुरुरागगरोग्राङ्ग गुग्रोरूरौ गुरुर्गुरुः ॥ भसितोद्भासि सर्वाङ्गं नीलाम्बरपरिच्छदम् । कामारिं कामपालं वा हालाहलधरं भजे । (p. 97 f.). These verses, as in all the previous chapters, have to be considered as belonging to परिच्छेद VI (सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः, p. 98), which simply begins : ओम् अथ सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः ॥ (p. 98); and ends with इति सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः । (p. 99).

After this again we find the following verse : सरेरसारसंसारसारिन् सूरे रसासुरे । सुरसारससूरोऽत्रा सुरारिं(? रिं) सर संसराद् ॥, after which we find the following words of explanation, (of course, partial) : हे सूरिन् विद्वन् असुरारिं सरेः रसासुरे ब्राह्मणे सरसं सरागम् ॥ (p. 99).

On p. 100 begins the next परिच्छेद dealing with सन्नतर (स्वर). It would appear that the verse cited above belongs to this chapter (as its मङ्गल verse); and अथ सूत्रक्रमात् सन्नतरविचारः क्रियते forms its beginning (p. 100).

This chapter ends on p. 103, with इति सन्नतरविचारः; and the 8th and the last chapter begins with अथ प्रकीर्णं किञ्चिदुच्यते । with ओम् written above the line.

This last chapter ends (on p. 126) with two verses, in which the author states that he has illustrated the स्वरसूत्रs (of पाणिनि) with suitable illustrations from the तैत्तिरीय शाखा (to which he belongs), with a suggestion that other वैदिकs would illustrate the same with instances from their own शाखाs (p. 116).

After this the author has brought the work to a close with the words : शब्दविद्याप्रशंसार्थं 'सकुमिव' इति पठति । तत्प्राप्तिप्रार्थनार्थं 'देवीं वाचमजनयन्त' इति ।, explaining the same, with the words अनयोरयमर्थः ।

His final colophon is : इति सर्वं सिद्धम् । रुद्रार्यसूनुना नरसिंहसूरिणा विरचिता स्वरमञ्जरी समाप्ता ॥ (p. 118).

After this we find the following statement containing the date (whether of the author or of the scribe copying this work, it is not clear). It is as follows : अब्देऽपि धातावनवाब्धेरिद्धे भानौ वसन्तर्तुगते मधौ तु । मासे द्वितीयातिथिमाभिगम्ये चन्द्रेऽच्छपक्षेऽत्र विशाखतारे । भानुवासरे शेषजेन लिखिता[1] स्वरमञ्जरी । इदं वेङ्कटपदयुक् सुब्रह्मण्यविपश्चिता । बिन्दुशृङ्गारैर्हीनं लिखितं बाहुना द्रुतम् । क्षमन्तां सज्जनैरेतत् कृपाणाम्बिधिभिर्बुधैः । श्रीगुरुभ्यो नमः । सरस्वत्यै नमः ॥

B This is a Devanāgarī transcript (made for the editor by Dr. S. N. Bhavsar and Shri Venugopalan both of the Deccan College, Poona) of the *Svaramanojñamañjarī* Ms., Accession No. 7791, having 92 leaves and 2200 *Grantha*-s, Serial No. 270 of the Alphabetical list of Mss. in the Oriental Institute, Baroda, Vol. I.

The Ms. starts with : आनन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र नान्यैर्निमित्तैः । etc. and a few more verses, the last line being : स श्रेयांसि चतुर्भुजो वितरतालक्ष्मीनृकण्ठीरवः ।.[2] After this (on p. 2) beings the text proper with

1 Prof. MM. K. V. Abhyankar in his edition of the स्वरसिद्धान्तकौमुदी has taken this stanza as giving the date of the composition of the स्वरमञ्जरी; but it is obviously the scribe's signature which has nothing to do with the date of the composition. The scribe appears to be a scion of the शेष family.

2 These verses have nothing to do with the text of the स्वरमञ्जरी or even the परिमल.

पाणिनिप्रकृतशास्त्रकोविदान् ..... वक्ष्यते स्वरमनोज्ञमञ्जरी ॥ १ ॥ The transcript contains 86 pages written on one side only. Here also, as in A, chapters of the text are not marked as such. But this Ms. fairly agrees with A, with the difference that here the Sūtra-s (and illustrations also) are more fully cited; while in A the Sūtra-s referred to in the text are given more often in *pratīka*-s; and citations also are given as briefly as possible. The transcript is hurriedly made; and has several inaccuracies, only a few have been corrected. Chapters (in this Ms. also) are not marked as such, though, as in A, the topics of the chapters are stated almost as in A. The Ms. may perhaps be described as even more inaccurate than A.

This Ms. is particularly like A, in the peculiar phonomenon which has been pointed out above in some details. Ch. 1 ends : इति सामान्यतः प्रोक्ताः स्वराः । अथ विशेषतो निरूप्यन्ते । तत्रादौ प्रत्ययाश्रिताः ॥ (p. 13); Ch. 2 ends : इत्थं सोदाहृतिः प्रोक्तः प्रकृतिप्रत्ययाश्रयः । स्वरो नृसिंहविदुषा समासानां निरूप्यते ॥ (p. 25); Ch. 3 ends : तदेवं साधु विज्ञाते प्रकृतिप्रत्ययाश्रये । समास[स्य] स्वरे प्राज्ञैः सुवचस्स्वरविस्तरः ॥ (p. 40); Ch. 4 ends : इत्युणादौ पञ्चमः पादः । इत्युणादिप्रत्ययाधिकारोऽपि । (p. 60); Ch. 5 ends : इति तिङन्तस्वरः (p. 72); Ch. 6 ends : इति सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः (p. 73); Ch. 7 ends : इति सन्नतरविचारः (p. 75); and Ch. 8 (the last one) ends : अन्यान्येवमुदाहृत्य विशेषस्वरगोचरः । नित्यं स्वाध्यायनिष्णातैः निर्वाच्यः शब्दवेदिभिः । शाखायां तैत्तिरीयायां बहुनालोच्य धीमता । स्वरोदाहृतयो दृष्टा नृसिंहेण विपश्चिता ॥ (p. 84).

Hereafter this Ms. is almost identical with A, even in the final colophon which here is : (इति) रुद्रार्यसूनुना नरसिंहसूरिणा विरचिता स्वरमञ्जरी समाप्ता ॥ (p. 86). The scribe's signature here is : निगमागममण्डनायिता भरिता पाणिनिवाङ्मयामृतैः । लक्षिता स्वरमञ्जरी स्फुटं लिलिखे व्येङ्कटकृष्णसूरिणा ॥ श्रीव्येङ्कटाद्रिगुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः । जानकीराघवाभ्यां नमः । हरिः ॐ शुभमस्तु । श्रीः ।

Nor is the other peculiar feature of Ms. A missing here, namely the मङ्गलश्लोकs, which appear in between the concluding verses or remarks at different places indicating the conclusion of the respective parts without showing them as the different chapters of the work.

Thus after the concluding verse of Ch. 2[1] we find : सत्ता सततसंसक्तेस्सतां संसत्सु संस्तुता । सतां संततिस्सेतु सास्तु ते सुतसंततिः ॥ (p. 25); at the end of Ch. 3 we meet with the same phenomenon as in A. After the end of समासस्वर, but before the part dealing with स्वरविस्तर, we have three stanzas exactly as we have them in A. Thus the stanzas, विधुनानिधुनानेन नुनिनेनाधुना ननू । नानानानान्नधानेन धनेन धनिनोऽधनान् ॥ भोः केशसन्धायतनान्यमग्ना लोकेशसन्धायतनान्यमत्वा । अतुच्छलाभं गुरवोधनाय सेतुच्छलाभं गुरवोथ नाथम् ॥, stand first, and are followed by the stanza : तदेवं साधु विज्ञाते प्रकृतिप्रत्ययाश्रये । समासस्वरे प्राज्ञैः सुवच स्वरविस्तरः ॥ (p. 40). For remarks on this see above. A similar couple of मङ्गलश्लोकs occurs after the colophon इत्युणादिप्रत्ययावि(?धि)कारोऽपि. They are : श्रीदामोदरप(?पा)दाब्जसदामोदरतेन्द्रियाः । सदामोदरनिर्मुक्त(?)स्सदामोदरसाकुलाः ॥ हारोरुरहिराहारो हि हरिरंहो हरारिहा । राहोररि[रि]हां होरं हे हरेहहरर्हर ॥ शैलोद्भवायास्तपसातिशीले स्थाने रथ(?त)स्थाणुरपास्तकामः । इदं तु चित्रं यदिमौ मिलित्वा युवां युवाजीजनतां जगन्ति ॥ (p. 61 f.). Similarly, after the colophon इति सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः (of परि० ६), stands the following श्लोक :— सरेरसारसंसारसारि सुसरसासुरे । सुरसारससूरोस्त्रा सुरारिं सर संसरात् ॥ (after which comes the following gloss) हे सूरे विद्वन् असुरारिं सुरेः रथासुरे ब्राह्मणे सरसं सरागम् (as in A again) (p. 73). This is followed by अथ सूत्रक्रमात् सन्नतरविचारः क्रियते (opening words of Ch. 6), which ends with इति सन्नतरविचारः । (on p. 76). Hereafter begins : अथ प्रकीर्णकं किंचिदुच्यते । (with no मंगलश्लोक as in the previous chapters). Then comes the final colophon : अन्यान्येवमुदाहृत्य विशेषस्वरगोचरः ।... स्वरोदाहृतयो दृष्टा नृसिंहेण विपश्चिता (on p. 84, as in A, p. 116); and thereafter the Ms. corresponds to the concluding portion of A, ending with the final colophon : (इति) रुद्रार्यसूनुना नरसिंहसूरिणा विरचिता स्वरमञ्जरी समाप्ता ॥ (p. 86). The scribe's colophon is : निगमागममण्डनायिता भरिता पाणिनी(?नि)वाङ्मयामृतैः । लक्षिता स्वरमञ्जरी स्फुटं लिलिखे वेङ्कटकृष्णसूरिणा । श्रीव्येङ्कटाद्रिगुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः । जानकीराघवाभ्यां नमः । हरि ॐ शुभं भवतु । श्रीः ॥ (p. 86).

---

1 In the Introduction here we have taken for granted the division of this work into eight chapters; and shown them accordingly, mainly on the basis of गिरिनाथ's commentary, परिमल; and the other supporting factors found almost uniformly in the other manuscripts.

C This is a transcript of the Ms. (of स्वरमञ्जरी), No. D. 15704 (preserved in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras 5), copied by P. V. Ramana Rao and compared by Subrahmania Sastri, received at the B. O. R. I., Poona, on 12-3-1975. As can be judged from the transcript, the Ms. is very corrupt and incorrect, and could not be of much use in collation. Occasionally, however, it has been useful in arriving at the correct reading of the text.

The transcript gives the title of the work as स्वरमञ्जरी, and begins with पाणिनिप्रकृतशास्त्रकोविदान् पावनानथ गुरून् प्रणम्य तान्। पाणिनीयसमयानुसारिणी वक्ष्यते स्वरमनोज्ञमञ्जरी। सोऽभ्यस्तवेदः कुरुते प्रबन्धस्वरार्थमावर्तितशब्दविद्यः। रुद्रार्यसूनुर्नरसिंहसूरिरमावदोषो विदुषाम्मुदेऽस्तु ॥; and ends with अन्यान्यप्येवमु... विशेषस्वरगोचरः। नित्यस्वाध्यायनिष्णातैर्निर्वाच्यः शब्दलादिभिः॥ शाथे(? खे)र्थं तैत्तिरीयां च बहुधावत्यधीमता। दृष्टस्वरोदाहरणा नृसिंहेन विपश्चिता। गौरीगुरोर्गिरं रुग्ररागो गौराङ्गरागरुत्। उतर्णः पातु जगतां शब्दशास्त्रविवेकिनः॥ ओम्, कम्, ह्राम्, राज्यलक्ष्मी, etc. after which the scribe writes: (यथामातृकं लिखितम्) करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः॥ (p. 110). The chapters are not marked as such. But all the topics from सामान्यस्वराः upto प्रकीर्णकम् are found here in the same order as in Mss. A and B. The Ms. has 110 pages (i. e. 55 sheets, written on both the sides).

The sections (or chapters) in this Ms., also appear to end as follows: Ch. 1 इति सामान्यनिर्देशः। इतस्तेषां विशेषतः निरूप्यन्ते। स्वराः पूर्वं प्रकृतिप्रत्ययाश्रिताः। (p. 13); Ch. 2 इत्थं सोदाहृतिः प्रासः प्रकृतिप्रत्ययाश्रयः। स्वरः समासहेतुर्यः स इदानीं निरूप्यते॥ (p. 32); Ch. 3 तदेवं साधु विज्ञाते प्रकृतिप्रत्ययाश्रिते। समासस्थ(? स्य) स्वरे प्राज्ञैस्सुवचनः स्वरविस्तरः॥ (p. 52). [After this follows the स्वरविस्तर, an explanation of the detailed accentuation of इषे इत्यादि which ends with वा हि निघातः। इत्यादि स्वयमूह्यम्। (p. 54)]; Ch. 4 इत्युणादिप्रत्ययाधिकारः॥ (p. 79); Ch. 5 इति तिङन्तस्वरः प्राप्तः (? समाप्तः)॥ (p. 95); Ch. 6 इति सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः॥ (p. 96); Ch. 7 has no regular colophon. The concluding sentence of this chapter is: अथवा एकपदाश्रय उदात्तः। उदात्तस्सर्वानित एव स्वरितत्वेकपदाश्रयो नित्यत्वानित्यत्वेति व्यवस्था॥ (p. 99). This Ms. also thus shows that the work under discussion has been divided into several sections, having names indicating the subject-matter of almost all of them.

But the मङ्गल verses which are found at the end of most of the chapters in the two previous Mss. are absent in this Ms., except at the end of the last परिच्छेद, which has been cited above. But the available colophons clearly show that this work apparently has discussed eight topics and has thus eight chapters in it, (though this Ms. does not show any sign of their existence, excepting the last chapter).

D This is a transcript of Ms. 98b of the India Office Library, described by Eggeling under No. 701. This (Ms., transcript) (perhaps copied by Prof. Abhyankar himself, who handed it over to me), contains 96 sheets written on one side only. It is defective in the beginning with fol. 1 and also foll. 5, 6 missing, as marginally, noted by Prof. Abhyankar himself. It is also not quite accurate and could not be fully utilised for collation, though occasionally it has proved quite helpful in arriving at the correct reading.

This Ms. contains sections (on the same topics as found in the Mss. described above) up to the end of the sixth परिच्छेद (namely सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः).

The Ms. ends: देवब्रह्मणोरनुदात्तः। देव, ब्रह्मन् इत्य(न)योः उदात्तस्य अनुदात्तो भवति। देवा ब्रह्माण आगच्छत्(? त)। इति सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः॥

रुद्रार्यतनूजेन ..... प्युजुलजन्मना। नृसिंहाख्येन विमलशब्दाब्धे(:) पारदृश्वना। त(? नै)कतंत्रविदा वेदनिष्णातेन मनीषिणा। सवैदिकोदाहरणा प्रणीता स्वरमञ्जिरी॥

इति श्रीरुद्राचार्यसूनुनृसिंहविरचिता स्वरमञ्जिरी समाप्ता। श्रीः॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु॥ श्रीकालभैरवाय नमः। रामः। रामः॥

स्वरमंजरी फिट्सूत्रवृत्तिव्या।

The following colophons show the chapters and the topics covered by them:

इति सामान्यतः प्रोक्ताः स्वराः।

अथ विशेष(षा) निरूप्यन्ते। तत्रादौ प्रकृतिप्रत्ययाश्रिताः॥ (p. 10).

इत्थं सोदाहृतिः प्रोक्तः प्रकृतिप्रत्ययाश्रयः। स्वरो नृसिंहविदुषा समासानां निरूप्यते॥ After this comes: सत्ता सततसंसत्तेः सतां संसत्सु संस्तुता। असतां संततः सेतुः सास्तु ते सुतसंततिः॥, which appears to be a मङ्गलश्लोक at

the beginning of the next (= third) section, which begins with बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । (p. 26).

तदेवं साक्र(? धु) विज्ञायते प्रकृतिप्रत्ययाश्रये । समासस्य स्वरे प्राप्ते सुवचः स्वरविस्तरः । (p. 44). This, as we have seen above, is the concluding stanza of the समासस्वरप्रकरण, after which comes a section dealing with स्वरविस्तर. And after the स्वरविस्तर is over, we see the next प्रकरण dealing with प्रातिपदिकस्वर(= उणादि०) (p. 44).

But before the concluding stanza [तदेवं साक्र(? धु) विज्ञायते etc.] there are in this Ms. the following stanzas : विधानामिकं स्तुनानेनानुनेनाकनामसु । नानानानानिधानेन नृधनेन विकरोत् धृनात् ॥ भो केशवः ध्यायतनान्यमन्ना भो केशवं ध्यायत नाम्य गत्वा । अनुच्छिन्नाभं गुरवं धृमायसेनुच्छलाभं गुरवोधनार्थं ॥ These stanzas correspond to the stanzas actually occurring in a similar position in Mss. A and B; and would appear to be the मंगलश्लोक-s at the beginning of the fourth section (as is already suggested above) beginning with अथ प्रातिपदिकस्वरमधिकृत्य किंचिदुच्यते (on p. 50).

Just after the colophon, इति उणादिप्रत्ययाधिकारः (of Ch. 4), we have the following three verses (as in Mss. A and B reproduced above). They are as follows :

श्रीदामोदरपादाब्जसदासंमोहितेन्द्रियाः । नन्दामोदे रतिर्मुक्ताः सदामोदरसाकुलाः ॥ १॥ हरौ नु हरि हि सारा हींहर होहेरारिह । राहौ हरि महि होरं हे रे सर हरिः ॥ २॥ शैलो हयावायास्तव साधु शीलम् स्थाने च स्थाणुः परमासकामः । यश्च चित्रं यदि मौलि वायू वायुयाजीजनतं जमन्ति ॥ ३ ॥. After this begins Ch. 5, अथ तिङ्न्तात् पदात् परं तिङ्कं पद etc. (p. 78 f.).

इति तिङ्स्वरः (p. 94), after which directly begins the next section with अथ सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः । (p. 94 f.) (Nothing like a मंगल occurs here).

This section on सुब्रह्मण्यानिगद is the last section in this Ms. Its colophon, इति सुब्रह्मण्यानिगत्स्वरः; it is followed by the concluding verse; and the (final ?) colophon (of the work) given below : इति सुब्रह्मण्यानिगत्स्वरः ।

रुद्रयार्यतनूजेन ... ... प्युजुलजन्मना । नृसिंहाख्येन शब्दाब्धे पारदृश्वना ॥ त(? नै)कतंत्रविदा वेदनिष्णातेन मनीषिणा । सवैदिकोदाहरणा प्रणीता स्वरमंजिरी ॥

इति श्रीरुद्राचार्यसूनुनृसिंहविरचिता स्वरमंजरी समाप्ता ॥ श्रीः ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ श्रीकालभैरवाय नमः ॥ रामः । रामः ॥

स्वरमंजरी फिट्सूत्रवृत्तिव्या ।

E This is a transcript of Ms. R 5655 (in the Govt. Oriental Mss. Library, Madras 5) of the *Svaramanojñamañjarīparimala* (commentary on the *svara*° by Girināthasūri) by A. Subraya Bhat; and compared by K. N. Krishna Sarma and A. Subraya Bhat. It was received at B. O. R. I. on 12-3-75. This transcript comprising 149 pages, marred with several lacunae shown by dotted lines, contains only the *Parimala* (commentary), the original text of the स्वरमञ्जरी being indicated by *pratīka*-s only. It is laconic at several places, and on the whole is incorrect and even corrupt.

It begins : स्वरमनोज्ञमञ्जरीपरिमलः ।

अर्धाङ्गजानिमधरीकृतपञ्चबाणमाशीविषाभरणमार्द्रजटाकलापम् ।
आलोलफालदृशमाहतकालकूटमालोकयेऽहमनिशं कमपि प्रकाशम् ॥

वाणीं काणभुजीमजीगणदवासासीच्च वैयासकीम्
अन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीकुम्भेषु चाजागरीत् ।

वाचामाकलयद्रु(? द्र)हस्यमखिलं यच्चाक्षपादस्फुराम्
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥[1]

1 This verse (वाणीं etc.) is found to occur word for word as the fourth verse in the Introduction of मल्लिनाथ to his commentary on विद्याधर's एकावली. In the verse next to this (in his commentary on the एकावली), मल्लिनाथ has clearly disclosed his identity. The verse is as follows : मल्लिनाथकविः सोऽयमेकावल्यामलङ्कृतौ । टीकारत्नं निवध्नाति तरलं(? लां) नाम नामतः ॥ There can, therefore, be no doubt that गिरिनाथ has borrowed it from मल्लिनाथ's commentary on the एकावली. This proves approximately गिरिनाथ's date, and hence that of our author and his work. Another citation from (मल्लिनाथ's) commencary तरला on विद्याधर's एकावली runs as follows : स्वरस्तु वेद इति । इन्द्रशत्रुरित्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थनिश्चयः । द्वादशाहीनस्येत्यत्र द्वादशशब्दस्य संख्यास्वरेण द्वन्द्वार्थनिश्चयः । अहीनशब्दस्य मध्योदात्तत्वेनाहर्गणनार्थत्वनिश्चयः इत्यादि । तदेतत् सम्यक् प्रपञ्चितमस्माभि स्वरमञ्जरीपरिमलटीकायाम् ॥ तरला (by मल्लिनाथ) on the एकावली (of विद्याधर), द्वितीयोन्मेषः । p. 59, comm. B.O.R.I., Ms. 535

(*Continued on the next page*)

मल्लिनाथकवेस्तस्य पुत्रस्तादृग्गुणोदयः ।
अस्ति श्रीगिरिनाथाख्यः विनीतो वेदशास्त्रवित् ॥
सोऽयं नृसिंहविदुषः ख्यातायाः स्वगुरोः कृतेः ।
विधत्ते स्वरमञ्जर्या व्याख्यां परिमलाह्वयाम् ॥
आम्नायनिर्जरतरो(:) स्वरमञ्जरीयमाविष्कृता प्रतिभया नरसिंहसूरेः ।
ग्राह्योल्लसत्परिमला विबुधैस्स[म]स्तैरासेव्यतामविकलं फलमादधाना ॥
सुकृतमकृत नावं वेदरत्नाकरेऽस्मिन्स्वरतरलतरङ्गे नृत्तशिल्पी नृसिंहः ।
स्वयमिह विहरन्तां वीतशङ्कं विदग्धा नवपरिमलटीकां कर्णधारीं विधाय ॥

अथ ग्रन्थारम्भे तस्याविघ्नपरिसमाप्तिं संप्रदाय(? या)विच्छेदं च इच्छन्निष्टां विशिष्टां च देवतामभिवादयते – वेदेत्यादि – इत्यन्वयः । कीदृशमीश्वरं, येनेश्वरेण वेदवेदार्थयोस्तत्वमशेषं बोधितं विज्ञापितम् । सर्वं ... लोकायेति शेषः ।

वेदस्य तत्त्वं नाम स्वरवर्णादियाथार्थ्यं अर्थस्य त्वबाधितत्वमित्येतेन देवतायाः प्रकृतनिर्माणाद्यनुग्रहताच्छील्यमिष्टत्वं च सूचितम् । वैशिष्ट्यं तु कृत्स्नेनापि श्लोकेनेत्य[नु]संधेयम् ।

ननु स्वयमज्ञस्य कथं परबोधकत्वम्, तत्राह सर्वज्ञमिति । ननु ईश्वरो न सर्वज्ञः, पुरुषत्वात् पृथग्जनवदित्याशङ्क्याह, ईश्वरमिति – ईश्वरमङ्गीकृतवतत्सा-(? स्सा)र्वज्ञ(? ज्ञ्य)विप्रतिपत्तिरयुक्ता । तस्य कार्यलिङ्गकानुमानेन सर्वज्ञत्वेनैव सिद्ध्यति । तदनङ्गीकारे त्वाश्रयासिद्धिरिति । तर्हि ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणम् । तत्राह विश्वात्मानमिति । विश्वस्य प्रपञ्चस्य कार्यभूतस्यात्मानं स्वरूपभूतं तदुपादानत्वात्तस्य, तथा चेश्वरानङ्गीकारे विश्वस्य निस्स्वभावत्वप्रसङ्गः । तत्कार्यस्य तदभिन्नत्वादिति भावः । न च कर्तृत्वमेवास्य नोपादानत्वमिति च शङ्कनीयम् । अभिन्ननिमित्तोपादानत्वश्रवणादिति । तथापि किं तेन दुराशयेन इत्याशङ्क्याह, सदेति । सदाशिवः नित्यप्रसन्नः भक्तिमात्रसुलभ इति यावत् ।

सम्प्रति गुरुनमस्कारपूर्वकं श्रोतृमनःप्ररोचनार्थं प्रतिजानीते – पाणिनीत्यादि । (on पाणिनीयसमयानुसारिणी...स्वरमनोज्ञमञ्जरी, गिरिनाथ writes) (pp. 1–2). (पाणिनीयशास्त्रस्य) समयः सिद्धान्तः ... त येव(एव) मनोज्ञमञ्जरी वेदवृक्षस्येति भावः । मनोज्ञाः स्वर(? राः) स्वरमञ्जरी वक्ष्यत इत्यर्थः । वृत्तानुसारान्मनोज्ञ शब्दस्य समुदायिविशेषणस्यापि समुदायविशेषणप्रयोगः । स्वरमञ्जरीति ग्रन्थनामधेयम् । (p. 3, lines 10–14).

(Continued from the last page)

of 1884–87, fol. 27a. Also see *New Indian Antiquary*, Vol. II, 1939–40, No. 1, on page 448. Here मल्लिनाथ is seen to claim the authorship of the टीका on स्वरमञ्जरी (here claimed by his son गिरिनाथ in the परिमल, see Appendix I).

The notable point about this Ms. is that in it the commentator गिरिनाथ has given colophons at the end of every part of the work, which leaves no doubt that the work under discussion was divided (presumably by the author himself) into various parts (*pariccheda*-s)—a fact which, as we have seen (and stated above), could be easily imagined on the strength of the various verses (like मङ्गलश्लोकs), occurring whenever a new topic was started. The colophons as we have them in this Ms., often much damaged as they are, are strong enough to show that the स्वरमञ्जरी has been divided by the author himself into eight परिच्छेद-s. We give here the colophons as found in this (commentary) Ms.

I कोलाचलमल्लिनाथसूरिसूनुश्रीगिरिनाथसूरिविरचितायां स्वरमञ्जरीव्याख्यायां परिमलाख्यायां प्रथमः परिच्छेदः ॥ (p. 39).

II Introducing the second परिच्छेद, गिरिनाथ writes : अथ परिच्छेदान्तरमारभमाणो मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते इत्यादिभाष्यं प्रमाणयन् आशीरूपं मङ्गलमाचरति सत्तेति । द्व्यक्षरमेतत् । (p. 40).

Unfortunately the Ms. breaks off from somewhere in the middle of परिच्छेद II upto somewhere in the middle of परिच्छेद III;[1] and with it the colophon at the end of परिच्छेद II and the मङ्गल at the beginning of परिच्छेद III are missing. These will have to be found out from some other Ms. of गिरिनाथ's परिमल.

III इति महोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूनुगिरिनाथसूरिविरचितायां स्वरमञ्जरीव्याख्यायां परिमलाख्यायां समासस्वराख्यं(? ख्यः) तृतीयः परिच्छेदः ॥ (p. 79).

IV इति महोपाध्याय ... ... मुणादिस्वरो(रः) चतुर्थः परिच्छेदः ॥ (p. 82)

V इति महोपाध्याय ... ... पञ्चमः परिच्छेदः ॥ (p. 122)

VI इति श्रीमहोपाध्याय ... ... षष्ठः परिच्छेदः ॥ (p. 128)

VII इति श्रीमहोपाध्याय ... ... सप्ततरो नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥ (p. 138)

---

1 The स्वरमञ्जरीपरिमल Ms. has break from (printed text) p. 26, line 18 upto p. 41, line 23 and with this break is missing the text from धातुयणः परा । upto देवदत्तशब्दोऽजन्तोदात्तः ।

VIII इति श्रीमहोपाध्याय ... ... (प्रकीर्णा)ख्योऽष्टमः परिच्छेदः ॥ (p. 149).

मङ्गल verses as referred to above are found at the beginning of परिच्छेद-s as shown below :

I वेदेत्यादि (p. 1); II सत्तेति द्व्यक्षरमेतत्) (p. 40); III lost with the missing portion of the Ms.; IV निधनानि० । भोरिति ॥ (p. 80); V श्रीदामोदरेति० गौरीति० । भसितेति० ॥ (p. 83 f.); VII सूरे इति (सरेरिति) । (p. 128); VIII No मङ्गल. Begins : अथ प्रकीर्णकं नाम प्रकरणान्तरमारभमाणस्सङ्गतिमाह, अथेति । (p. 138). But on p. 148 he writes : अन्तेऽपि मङ्गलमाचरति परमात्मेत्यादिना श्लोकत्रयेण । But unfortunately the Ms. is much broken up and the verses cannot be reconstructed. For them we shall have to see other Mss.

Here we clearly see that गिरिनाथ, the commentator of the स्वरमञ्जरी, has in definite and clear terms shown and stated that नृसिंह's स्वरमञ्जरी is divided into eight parts called परिच्छेदs; and that at the beginning of all the परिच्छेदs except the last one, the author नृसिंह has written one or more मङ्गल verses. Fortunately, our Mss. of the text also have given us a clue to this phenomenon by retaining the मङ्गल verses, though in an extremely dilapidated form, and have thus enabled us to guess the fact that the work was divided by the author himself into eight परिच्छेदs dealing with eight different topics.

To derive as much benefit as possible of this fact, it was felt that it will be highly useful and interesting to give suitable extracts from the commentary by way of Appendix (q. v.).

II. THE NAME OF THE WORK

This work is generally known by the name स्वरमञ्जरी; many of the available colophons of the author (and also the commentators) give the same name. But in one of his introductory verses at the beginning of his work, the author himself has used the word स्वरमनोज्ञमञ्जरी,[1]

1 See (printed text) परिच्छेद I, stanza 2. Also see गिरिनाथ's remark on स्वरमनोज्ञमञ्जरी in Appendix I, extract 2.

which, however, he has used nowhere else, not even in the colophons including the final. This, perhaps, indicates that our author intended to name his work as स्वरमञ्जरी only. This appears to be confirmed by the fact that श्रीनिवासयज्वन् (the auther of the स्वरसिद्धान्तचन्द्रिका)[1] has actually noticed it; and also occasionally while citing the views and remarks (of नरसिंह) from the स्वरमञ्जरी, he has at least seven times referred to the author as स्वरमञ्जरीकार; and to the work itself as स्वरमञ्जरी about fifty times.

But what about the name स्वरमनोज्ञमञ्जरी, which he has given in the stanza coming immediately after the opening मङ्गलश्लोक of his work? In this connexion, the commentator, who professes himself to be our author's disciple, has passed a remark which throws light on the real name of the work (namely स्वरमञ्जरी); and at the same time explains what led the author to name it (albeit only once) as स्वरमनोज्ञमञ्जरी, in the following words : स्वरा उदात्तादयः । त ये(?ए)व मनोज्ञमञ्जरी, वेदवृक्षस्येति भावः । मनोज्ञाः स्वरः(?राः), स्वरमञ्जरी वक्ष्यत इत्यर्थः । वृत्तानुसारान्मनोज्ञशब्दस्य समुदायिविशेषणस्यापि समुदायविशेषणप्रयोगः । स्वरमञ्जरीति ग्रन्थनामधेयम् ॥ Ms. E, p. 3, lines 12–14.

Moreover, in all the colophons of his commentary also, गिरिनाथ has given the name as स्वरमञ्जरी only. It appears to have been accepted in all the Mss. except in the verse referred to above.

III. DIVISION INTO परिच्छेद-s

None of the four Mss. of the text collated for this edition evinces the division of this work into परिच्छेदs as such. But they all, strangely enough, contain at several places, statements, which seem to indicate the end of a preceding or the beginning of a succeeding chapter.

1 श्रीनिवासयज्वन्, the author of the स्वरसिद्धान्तचन्द्रिका, has referred to the author as स्वरमञ्जरीकार more than seven times; and to the work itself as स्वरमञ्जरी about fifty times, and has even quoted him in many places (See स्वरसिद्धान्तचन्द्रिका edited by the late ब्रह्मश्री क. अ. शिवरामकृष्णशास्त्री, of the Deccan College, Dictionary Department, Poona 1),

Thus, for example, we have the following statements in the Mss. at the juncture of the section dealing with सामान्यस्वराः with the following one, dealing with the विशेषस्वराः.

These, as found in the various Mss. (of the text only) are :

A. ओम् । इति सामान्यतः प्रोक्ताः स्वराः । अथ विशेषतो निरूप्यन्ते । तत्रादौ प्रकृतिप्रत्ययाश्रिताः । (p. 15).

B. The same as in A above. (p. 12).

C. इति सामान्यनिर्देशः । इतस्तेषां विशेषतः निरूप्यन्ते । स्वराः पूर्वं प्रकृतिप्रत्ययाश्रिताः । (p. 16).

D. इति सामान्यतः प्रोक्ताः स्वराः । अथ विशेष[तः] निरूप्यन्ते । स्वराः पूर्वं प्रकृतिप्रत्ययाश्रिताः । (p. 13).

A perusal of these is enough to show that this whole easily forms a couplet of which these are more or less incorrectly segmented versions. This can easily lead us to conclude that the couplet originally could be : इति सामान्यतः प्रोक्ताः स्वरा अथ विशेषतः । निरूप्यन्ते[हि] तत्रादौ प्रकृतिप्रत्ययाश्रिताः ॥. It may further be observed that this couplet states in brief the subject matter (or topic) of what has preceded (or rather ended); and what is to follow. This, in other words, means that here is a brief statement of the contents (or topics) of the preceding and the succeeding parts, given in the form of a complet.

A similar phenomenon is observable between the sections dealing with accentuation pertaining to the प्रकृति and the प्रत्यय on the one hand, and that dealing with समासस्वराः on the other. This will be clear from the relevant portions, reproduced from the four Mss. of the texts noticed above.

Ms. A : इत्थं सोदाहृतिः प्रोक्तः प्रकृतिप्रत्ययाश्रयः ।
स्वरो नृसिंहविदुषां समासानां निरूप्यते ॥ (Printed text, p. 37)

It is worth noting that this couplet occurs identically in Ms. B (p. 25), and Ms. D (p. 26); while in Ms. C it occurs with a slight variations as follows ; इत्थं सोदाहृतिः डि(?)प्रासः प्रकृतिप्रत्ययाश्रयः । स्वरः

समासहेतुर्यः स इदानीं य रूप्यते ॥ (p. 32). There can be no doubt that this couplet is only a corrupt form of the couplet, which is found in the other Mss. It is also clear that this couplet also, like the other quoted above, is meant to state in brief the subject-matter of the preceding and the succeeding sections.

At the end of the next section (dealing with समासस्वर) we find the following couplet : तदेवं साधु विज्ञाते प्रकृतिप्रत्ययाश्रये । समासस्य स्वरे प्राज्ञैः सुविद्वस्स्वरविस्तरः ॥ (A, p. 58).

Ms. B has this couplet with the variants समासस्वरे (for समासस्य स्वरे), and सुवच(:)स्वरः (for सुविद्वस्स्वर°) (p. 40).

Ms. C (p. 52) has the variants प्रकृतिप्रत्या(for त्यया)श्रिते(for °श्रये), and सुवनस्वरः(for सुविद्वस्स्वरः) while,

Ms. D is a bit more corrupt, and reads : तदेवं साक्र(? धु)विज्ञाते प्रकृतिप्रत्ययाश्रये । समासस्य स्वरे प्राप्ते सुवचः स्वरविस्तरः । (p. 44).

The section on समास is followed by (a demonstration of) स्वरविस्तर, which appears to have no formal end. Mss. A and B close it with देवताः प्रीणाति । उक्तस्वरौ (B. उत्तरस्वराः) इत्यादि सर्वं सिद्धम् । (A. p. 61, B. p. 43). Ms. C reads : पशवः प्रत्ययस्वराः । वा हि निघातः । इत्यादि स्वयमूह्यम् । (p. 54); while Ms. D has देवताः प्रीणाति । इत्यादि ॥ only (p. 50).

In this connexion, however, it is striking to note that all these Mss. begin the next section (the 4th one) identically with अथ प्रातिपदिकमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते । (on p. 61, 43, 54 and 50 respectively); and conclude it with इति पाणिनीये उणादिसूत्रे पञ्चमः पादः । उणादयः समाप्ताः (Ms. A, p. 78); इत्युणादौ पञ्चमः पादः । इत्युणादिप्रत्ययावि(? धि)कारोऽपि । (Ms. B, p. 60); इत्युणादिप्रत्ययाधिकारः (Ms. C, p. 79); and इति उणादिप्रत्ययाधिकारः (Ms. D, p. 78).

The next section dealing with तिङन्तस्वर begins with अथ तिङन्तस्वरः प्रदर्श्यते । Mss. B (p. 60), C (p. 79); and also A (p. 79) only reading प्रदृश्यते for प्रदर्श्यते. Ms. D begins with अथ; but seems to have left out some words after it; and after this gap (or rather omission of words) it reads तिङन्तात् पदात् परं तिङ्क्तं(? तिङन्तं) पदमपादादौ वर्तमानं

etc., which is really the commentary on the first सूत्र, तिङ्ङतिङः of this section (p. 79). So virtually all our Mss. agree in the commencement of this section. It is found that they all agree in having इति तिङन्तस्वरः at the end of the section (A p. 79, B p. 72, D p. 94; while only C p. 95 adds समाप्तः to this).

The next (that is the 6th) section begins with अथ सुब्रह्मण्यानिगद-स्वरः (A p. 98, B p. 72, C p. 95; D p. 95, however, reads अथ सुब्रह्मण्या-निगदः only); and ends with सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः in all Mss. except D, which reads : निगत्स्वरः (for निगदस्वरः), (p. 96).

The next (i. e. the 7th) section is found only in three Mss., namely A, B and C. It begins with अथ सूत्रक्रमात् सन्नतरविचारः क्रियते (A p. 100, B p. 73); but अथ सूत्रक्रमानन्तरं स्वर(? सन्नतरस्वर)विचारः क्रियते (C p. 96). The section ends with इति सन्नतरविचारः (A p. 103, B p. 75); while C omits the colophon and stops with नित्यानित्यत्वेति व्यवस्था (correspondig to नित्यानित्यश्चेति व्यवस्था of A, B, p. 99).

The last (=the 8th) section begins : अथ प्रकीर्णं किंचिदुच्यते। (A p. 103); अथ प्रकीर्णकं किञ्चिदुच्यते (B p. 75); प्रकीर्णकं० (C p. 99).

From what we have seen so far, we can conclude that this work of नृसिंह was devised to have eight sections; and that they dealt with सामान्यस्वरः, प्रकृतिप्रत्ययाश्रयः स्वरः, समासस्वरः, प्रातिपदिकस्वरः (= उणादयः), तिङन्तस्वरः, सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः, सन्नतरविचारः and प्रकीर्णकम् respectively. Thus it is quite clear that नृसिंह's स्वरमञ्जरी is a work having eight sections or parts which in the commentary Ms.[1] are called परिच्छेद-s.[1]

1 On the basis of the available commentary, we are in a position to say that the work is divided into eight chapters with the names as given by the टीकाकार, गिरिनाथसूरि. The other Mss. have not shown the परिच्छेदs separately as such, though they do have the मङ्गल verses at the beginning of all the परिच्छेदs except the last one. In that chapter we get only the final मङ्गल in three श्लोकs, which it has not been possible for us to recover in full. An attempt will be made to recover these stanzas from other Mss. of the परिमल or some other sources as and when they are available.

IV. THE मङ्गलश्लोकs

[At the commencement of the various chapters]

Now we have to note another peculiar feature, which is found to be substantially common to all our Mss. and that is the occurrence of one or more मङ्गलश्लोकs at the commencement of all the परिच्छेदs except the last. Not that they were not written by the author; possibly, for want of enough material, they could not be reconstructed. The मंगल at the beginning of the work is not found in any of our text Mss., but we have been able to restore it on the basis of the परिमल, a commentary on the स्वरमञ्जरी by the author's own disciple, गिरिनाथसूरि. It is given in this edition in its proper place (at the beginning of the opening परिच्छेद of the स्वरमञ्जरी). Similarly, the benediction of the second परिच्छेद has been reconstructed on the basis of the initial portion of the second परिच्छेद. The commentator गिरिनाथ has introduced the first benediction[1] with the following words : अथ ग्रन्थारम्भे तस्याविघ्न-परिसमाप्तिं संप्रदाय(? या)विच्छेदं च इच्छन्निष्टां विशिष्टां च देवतामभिवादयते — वेदेत्यादि। That of the second परिच्छेद[2] is introduced by him with : अथ परिच्छेदान्तरमारभमाणो मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते इत्यादि भाष्यं प्रमाणयन्नाशीरूपं मङ्गलमाचरति सत्तेति। (Com. Ms., p. 40).

For these two benedictory verses we have to depend solely upon our Ms. E containing the commentary; and reconstruct them as accurately as we can on the basis of the commentary. Our other Mss. offer no help whatever, so far as these two verses are concerned. But hereafter, matters improve, and we see our Mss., particularly A and B, containing indications of the existence of benedictions at the conclusion of sections from 2 onwards (or perhaps more correctly at

1 It is remarkable that this verse of मल्लिनाथ agrees exactly with the second introductory verse of our commentator गिरिनाथ. See Appendix I, stanza 2. This गिरिनाथ is the son of मल्लिनाथ (see मल्लिनाथ's commentary named तरल on the एकावली of विद्याधर).

2 The मङ्गल verse on परिच्छेद 2 has been reconstracted on the basis of Appendix I, extract 4.

the commencement of sections three onwards), the point ultimately is to be decided, beyond all doubt, on the basis of the Ms. E.

Thus at the beginning of section 3 (or rather as the concluding verse of the second section) we find in Mss. A, B and D, the following couplet in a corrupt form, in each one of them; and with the help of the प्रतीक्स and explanations found in E, it has become possible for us to reconstruct it as follows: सत्ता सततसंसत्तेः सतां संसत्सु संस्तुता। असतां संततः सेतुः सास्तु ते सुतसंततिः॥ E, p. 40. According to Ms. D, this couplet forms the मङ्गल of the second परिच्छेद, though our other Mss. (containing the text only) would appear to show it as a मङ्गल at the beginning of the third.

At this stage, we have to note that our (Com.) Ms. E is defective in chapters 2 and 3; or to be more accurate, it breaks somewhere in the middle of chapter 2, and the break[1] continues upto somewhere in the middle of chapter 3, with the result that in this Ms. the concludidg portion, including the colophon, of chapter 2, is altogether missing, and along with it the initial portion of the third, including the मंगल therein.

The next मङ्गल, which should stand at the beginning of Ch. IV, stands in our Mss. a bit earlier. Ch. III in all our Mss. has a clear division into two parts. The earlier part deals with समासस्वर, and ends with इत्येवमादि सर्वमुन्नेयम्. Then follow two verses, which look like मङ्गल verses, followed by a third one,[2] which looks like an introduction to the second part exemplifying the स्वरविस्तर.

Our Ms. D also appears to have two such sections in this chapter (apparently agreeing with our other text Mss.); for, there we can see the end of the first part in the remark (of the commentary) बहुल ...

1 With the break is missing the commentary on the text from धातुयणः परा० (on p. 26, line 18) upto देवशब्दोऽजन्तोऽन्तोदात्तः (on p. 41, line 23). See p. xiii, f.n. 1. above.

2 विठ्ठलाचार्य commenting on रामचन्द्राचार्य's प्रक्रियाकौमुदी has supplemented the original work with a remark in the course of which, he

(Continued on the next page)

जनमाह परादिश्रेत्यादि। After this we read: अथ व्युत्प(?त्पि)त्सूनामुपकारार्थम् इषे त्वा इत्यनुवाकस्य स्वरं व्युत्पादयतीति। And hereafter comes the स्वरविस्तर portion. In this Ms. the additional stanza, spoken of above as introduction to the विस्तर section, is not even indicated. And the मङ्गल couplets referred to above, as standing between the two sections, find a place only after the colophon of Ch. III. This indicates that according to the commentator, they form the introductory portion of the fourth chapter.

If this is any indication of the arrangement and occurrence of the two sections of this chapter and the three verses just discussed, we may say that the two sections together form one whole (Ch. 3); and that the two stanzas form the मङ्गल of chapter IV, as the commentator remarks. Or, in the alternative, Ch. III may be said to end with the first part; and the second part may possibly be looked upon as a sort of Appendix, illustrating the application of the accent rules laid down so far (practically covering the whole field). At any rate even as Appendix the position of this section has to be between chapters three and four, about which all Mss. are quite unanimous.

(Continued from the last page)

introduces the स्वरप्रक्रिया anew, which he begins with: अथ वैदिकवाक्येषु स्वरविस्तरकथनप्रकारप्रदर्शनप्रकरणम्। स च स्वरविस्तरः पूर्वप्रकरणेषु ज्ञातेषु प्राज्ञैः सुवचोऽपि दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं कथ्यते॥ तथोक्तम्—

तदेवं साधु विज्ञाते प्रकृतिप्रत्ययाश्रये।
समासोत्थस्वरे प्राज्ञैः सुवचः स्वरविस्तरः॥ इति

(evidently cited from the स्वरमञ्जरी, edition p. 58, lines 12 f.)

After he has explained the स्वर of the opening ऋक्[3] of the Ṛgveda and ended with the remark एतदनुसारेण सर्ववेदवाक्यास्थाः स्वरा ज्ञेयाः। विस्तरभयादशक्यत्वाच्च न लिखिताः॥

It may be noted here that our author, belonging to the तैत्तिरीय शाखा of the कृष्ण यजुर्वेद, has in his स्वरमञ्जरी introduced a section explaining accentuation of a small portion of the तैत्तिरीय (कृष्णयजुर्वेद) in detail. The main point to be noted here is that the stanza cited above from the प्रक्रियाकौमुदी (additional portion added by the commentator at the end) is with the verse (cited above) as found in नरसिंह's work standing between Ch. I and Ch. III. For the citation see प्रक्रियाकौमुदी (Bombay Sanskrit Series), p. 790, lines 19–20.

The two stanzas,[1] thus forming the मङ्गल of the fourth chapter, though much corrupt in all our Mss., are somehow open to guess work on the basis of what we get in the comm. Ms. They are :

निधुनानि धुनानेन नूनिनेनाधुना ननू ।
नाना नानान्नधानेन धनेन धनिनो धनात् ॥ १ ॥
भोः केशवं ध्यायत ध्यानमग्ना लोकेशवध्यायतनानि मत्वा ।
अतुच्छलाभो गुरवो धनाय सेतुच्छलाभं गुरवोऽथ नान्यम् ॥ २ ॥

The next set of मङ्गल verses is found standing between the end of chapter 4 and the beginning of chapter 5 in Mss. A, B and C (where, of course, the chapter division has not been marked or noticed at all). These verses as reconstructed from the various Mss., in which they are found in much the same condition as the previous ones, are in their restored correct forms as follows :

गौरीगुरोर्गिरेरग्रे गौरीगौराङ्गरागरुक् ।
गुरूरगगरोग्राङ्गो अररुग्रुग्गुर्गुरुः ॥ १ ॥
भसितोद्भासिसर्वाङ्गं नीलाम्बरपरिच्छदम् ।
कामारिं कामपालं वा हालाहलधरं भजे ॥ २ ॥

Similarly the मङ्गल at the beginning of Ch. VII, reconstructed from the various Mss., in its corrected form, reads as follows : सरेरसारसंसारसारिन् सूरे रसासुरे । सुरसारससूरोऽसुरारितं सरसां रसात् ॥

At the beginning of Ch. VIII, there is no मङ्गल according to any of our Mss. The commentary also introduces this chapter directly, without any मङ्गलश्लोक, with the words : अथ प्रकीर्णकं नाम प्रकरणान्तरमारभाणः सङ्गतिमाह अथेति । अस्यैवाव ... ...[नि]रूपणावसर इ[त्य]र्थः । पूर्वोक्तानामेव प्रत्ययादिस्वराणां क्वचित् क्वचित् प्रकीर्णरूपाणां सत्व(? त्स्व)रूपविवेचनमेतत्प्रकरणार्थः । (p. 138).

It is to be noted that the commentator, गिरिनाथसूरि, has pointed out that the author of the स्वरमञ्जरी has composed a मङ्गल even at the end of his work as is but to be expected. He has also commented upon this मङ्गल, which, however, he has not given in full, in keeping

1 For commentary on these verses see Appendix I, extracts (from the commentary) Nos. 8–9.

with his practice all through his commentary. Thus, after closing his commentary with सुगममन्यत् (followed by a gap of about half a line) he writes : अन्तेऽपि मङ्गलमाचरति परमात्मेत्यादिना श्लोकत्रयेण, च्छेदस्तु ।

Thereafter, this Ms. gives the first line (i. e. half the verse), namely, परमापरमामोदादानवैकान्तविग्रहम्; and then follows the पदच्छेद (division of the line into its constituent parts (or पदs)) : परम्, आ, परमामोदात्, आनवै, कान्तविग्रहम् । Then the Ms. proceeds :— व्याचष्टे (= he explains) : परमिति । परमा=उत्कृष्टा, रमा=लक्ष्मीः, ... तुष्टानन्दा, आनवै, आङ्पूर्वात् ण(? णु) स्तुताविति धातोः लोडात्मनेपदोत्तमपुरुषस्यैकवचनम् ।

But the whole thing, continuing for about twelve lines, renders little help in arriving at the original text, or the meaning intended by the author, or the commentator. An attempt has to be made to find out one or more Mss. of this commentary without any lacunae or having only as few of them as possible.[1]

V. CONTENTS OF THE WORK

After the benediction, the author tells us that he is composing the स्वरमनोज्ञमञ्जरी, hoping that it will give satisfaction to the learned. Then, after a good deal of discussion, he comes to the conclusion that स्वराः (Vedic accents) also have to be properly studied, and we can make a beginning in that direction with the help of the following ten means : लोपागमविकाराणां प्रकृतेः प्रत्ययस्य च । ह्रुतसन्धिपदानां च समासानां च भेदतः । क्वचिदर्थवशादाहुर्दशधा तानि शाब्दिकाः ॥. These are only too general means, serving as an introduction to the study of Vedic accentuation. (Ch. I).

Now before we proceed further, it may be interesting to see how the author has tried to arrange his topic of accentuation under several heads; and to discuss them in several परिच्छेदs one after another.

1 For a correct understanding of these final मङ्गल verses, the only course open is to get a complete Mss. of the text, and Mss. of the commentary containing the full text and the commentary of all these verses. It would be still better if we could secure complete Mss. of the other known commentary also.

प्रातिपदिक and धातु are the two main elements in a language like Sanskrit. Of these, the प्रातिपदिक is either व्युत्पन्न (derived) or अव्युत्पन्न (underived, according to some). From a different point of view, the प्रातिपदिक may be simple समस्त (compound) or असमस्त (not compound). Thus, we get the topics for discussing the accentuation of different kinds of words as follows: derivable simple (प्रातिपदिकs); simple उणादि (प्रातिपदिकs); compound (समस्त) प्रातिपदिकs; and uncompounded (=simple) प्रातिपदिकs. Another element in a language beside the प्रातिपदिक is धातु. Thus the ten general means of studying accentuation (noted above) form the topic of chapter one; while simple प्रातिपदिकs, समस्त प्रातिपदिकs, (अव्युत्पन्न) प्रातिपदिकs (= उणादिs) and धातुs form the subject-matter of chapters two to five respectively. This practically finishes the usually known field of accentuation.

Besides these, however, there are two more kinds of स्वर (restricted in their sphere) known as सुब्रह्मण्यानिगदस्वर and सन्नतर(स्वर). They form respectively the subject-matter of the sixth and the seventh परिच्छेदs of the स्वरमञ्जरी. Thus we see how नरसिंह has divided the topics of his work on a logical basis; and arranged them in the following order one after the other: (1) सामान्यतः स्वराः। (2) प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाः स्वराः। (3) समासस्वराः। (4) उणादिस्वराः (प्रातिपदिकविशेषस्वराः)। (5) तिङन्तस्वराः। (6) सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः। (7) सन्नतरस्वरः। and (8) प्रकीर्णकम्।

Of these सुब्रह्मण्यानिगदस्वर (Ch. 6) and सन्नतरस्वर (Ch. 7) require some explanation. सन्नतर is (Ch. VII) described by Pāṇini in उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (1. 2. 40); and is explained by the *Kāśikā* in the following words: उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति। अनुदात्ततर इत्यर्थः। e. g. देवा मरुतः पृश्निमातरोऽपः, where मातरः is अनुदात्त while अपः is अन्तोदात्त. Thus here °रः + अपः = °रोऽपः, where ओ (in रो) is अनुदात्त; and it is followed by पः. Thus here is an illustration of उदात्ते परभूते अनुदात्तस्य सन्नतर आदेशः। In इमं मे० ... सरस्वति। शृणुद्धि, (*RV* 10. 75. 5); इ (in सरस्वति) is अनुदात्त, while शु (of शृणुद्धि, which, being a vocative at the beginning of a पाद) is उदात्त. Here the इ (of सरस्वति), अनुदात्त followed by शु (of शृणुद्धि) उदात्त, gives us the सन्नतर इ आदेश. This is another instance of उदात्ते परभूते

अनुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति। As an instance of स्वरिते परभूते (अनुदात्तस्य) सन्नतरः आदेशो भवति, the काशिका gives: माणवक जटिलाध्यापक क गमिष्यसि, where क (स्वरित) comes after क (of अध्यापक vocative) अनुदात्त; and this क becomes सन्नतर. No Vedic illustration of this variety of सन्नतर is given by the काशिका.

As for the सुब्रह्मण्यानिगदस्वर, Pāṇini has made two Sūtra-s: न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः। (P. 1. 2. 37), and देवब्रह्मणोरनुदात्तः। (P. 1. 2. 38). यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु (P. 1. 2. 34) lays down एकश्रुति (monotony) for the Vedas in a sacrificial act (यज्ञकर्म) except in जप, न्यूङ्ख, and सामन्. This एकश्रुति is prohibited in the case of सुब्रह्मण्यानिगद, by the सूत्र under consideration here, which further lays down that the स्वरित in it will be changed to उदात्त.

An instance of the सुब्रह्मण्यानिगद is as follows:

सुब्रह्मण्योम्। इन्द्र आ गच्छ। हरिव आ गच्छ। मेधातिथेर्मेष। वृषणश्वस्य मेने।

गौरावस्कन्दिन्। अहल्यायै जार। कौशिक ब्राह्मण। गौतम ब्रुवाण। श्वः सुत्यामा गच्छ मघवन्।

— *Śat. Br.* 3.3.4.17 ff. (P.'s Grammatik under this Sūtra)

According to this सूत्र, the first स्वरित (occurring in the निगद by itself or caused by the preceding उदात्त) is changed to उदात्त, while the other अक्षरs in the unit are to be left unmarked. Thus finally, in this निगद only the उदात्तs are shown as उदात्त while all the other अक्षरs are to be left unmarked to indicate that they are अनुदात्त (एकश्रुति). All this is very well explained in the काशिका on P. 1. 2. 37 and न्यास on it.

With reference to देवा ब्रह्माण आगच्छत (see सूत्र 1. 2. 38), however, the अनुदात्त letter standing after the उदात्त is not changed to उदात्त; on the contrary, it becomes एकश्रुति. Thus the passage would in accentuation run:

देवा ब्रह्माण आ गच्छत। *Śat. Br.* 3.3.4.20 (See P.'s Grammatik).

It has further been laid down by P. 1. 2. 39 (स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां [एकश्रुतिर्भवति])। When in the सुब्रह्मण्यानिगद, an अनुदात्त

standing after the उदात्त is changed to स्वरित, it is not the usual स्वरित. That स्वरित occurs by उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (P. 8. 4. 66). But, for the rule स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् (P. 1. 2. 39), the rule उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः is असिद्ध (by पूर्वत्रासिद्धम् P. 8. 2. 1). Not only that. In fact, the nine सूत्रs from तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् (P. 1. 2. 32) to उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (P. 1. 2. 40), as indicated by पतञ्जलि, are to be taken as standing after उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (P. 8. 4. 66) and hence असिद्ध. But this shifting need not be actually done. It is quite enough if we say that the very fact that the सूत्र, देवब्रह्मणोरनुदात्तः (P. 8. 4. 66) lays down अनुदात्त for व and ब्र in देवब्रह्मणोरनुदात्तः clearly shows that this सूत्र takes for granted the स्वरित laid down by उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (8. 4. 66). This shows that the shift of this नवसूत्री is clearly indicated by Patañjali, and the actual shifting of these सूत्रs need not be effected.

There are many other points which have been discussed in the महाभाष्य and other commentaries, which may be read and studied for full details with advantage.

प्रकीर्णक (Ch. 8), the last chapter, begins with : अथ प्रकीर्णकं नाम प्रकरणान्तरमारभमाणस्सङ्गतिमाह । अथेति । अस्यैवाव ... [निरू]पणावसर इ[त्य]र्थः । पूर्वोक्तानामेव प्रत्ययादिस्वराणां क्वचित् क्वचित् प्रकीर्णरूपाणां स्वरूपविवेचनमेतत्प्रकरणार्थः । तत्र ङीप्प्रत्यये स्वरद्वैतं दर्शयति ... प्रत्ययः पित्त्वादनुदात्तः । स क्वचिदुदात्तः क्वचिदनुदात्तश्च दृश्यते । कथमिदं द्वैरूप्यमिति पूर्वपक्षसन्दर्भस्यान्वयार्थः । (p. 138 f.).

सानुषङ्गाः सनुम्का इति यावत् । एतेन निरनुषङ्गा व्याख्याताः । निरनुषङ्गाः सर्वेऽनुदात्ताः श्रूयन्ते इति । (p. 139).

अतः परमातद्धितविचारात् सुगमम् । (p. 139).

इतः परं परिशीलितव्याकरणानां छ ... नामनुग्रहाय भिन्नरूपाणामपि श्रुतिसाम्यादभिन्नवदनुभूयमानानां शब्दानां स्वरभेदमाह । तत् सर्वं याज्यानुवाक्यास्वरविचारात् गतमवगतञ्चेति न व्याख्यायते । (p. 141).

केषुचित्पुस्तकेषु अत्रोच्यते इत्य ... पदमित्यादिकः कोऽपि सन्दर्भः कथमपि प्रक्षिप्तः, स त्याज्य एव । दोषस्तु दोषज्ञैस्सुज्ञान एवेति नास्माभिर्विस्तरभीरुभिरभिधीयते । (p. 142 f.).

The commentary is broken in many places; and hence has become very difficult, nay impossible, to read connectedly. The concluding part of the commentary, giving partly the मङ्गल at the end, and a very short portion of the commentary on it, is brought to a close with the colophon (which has been already cited above) :

इति श्रीमद्दोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिसूनुश्रीगिरिनाथसूरिविरचितायां स्वरमञ्जरीव्याख्यायां परिमलाख्यायां प्रकीर्णकाख्योऽष्टमः परिच्छेदः ॥ हरिः ओम् ॥

॥ शुभमस्तु ॥

VI. THE AUTHOR AND HIS DATE

Like several other Sanskrit authors, Narasiṁha (or Nṛsiṁha), son of रुद्रार्य, belonging to the तैत्तिरीयशाखा of the कृष्णयजुर्वेद, is quite frugal in giving information about himself, his father, family, गुरु, pedigree, learning, and such details. What little we know about him from this work, is that he is नरसिंह, the son of रुद्रार्य, and the author of the स्वरमञ्जरी or स्वरमनोज्ञमञ्जरी. He has offered obeisance to ईश्वर, सदाशिव, सर्वज्ञ परमात्मन्. These look like only general terms, not referring to any particular deity. He has also offered obeisance to his *guru*, whose name, however, he has not given ; nor has he given any details about him. But he has described him only as a connoisseur in पाणिनि's शास्त्र, namely व्याकरण, without giving any other information about him, not even his name. There are, however, some factors, which enable us to say, of course, very broadly, a few more things about him, which can be gathered without much difficulty.

The most prominent among these is his indebtedness[1] to the *Kāśikā*, which is quite apparent almost on every page of his work.

1 From the several prominent discussions, Nṛsiṁha seems to have been a follower and perhaps a close student of the *Kāśikā*; and in several discussions, he seems to have followed the views of the *Kāśikā* rather than those of the *Mahābhāṣya*, wherever they differ from one another. This possibly is one of the reasons – a prominent one, we may say, why he came to be neglected, in spite of the fact that he has handled a topic like Vedic accent, which very few authors have dared to touch.

We find him almost echoing, though not actually quoting or copying the words of the *Kāśikā* in his explanation and illustration of several सूत्रs, and also in some discussions which he has indulged in, at several places in his work. He has, however, shown his originality in offering suitable accented illustrations from the तैत्तिरीय शाखा,[1] to which he belongs, and which he appears to have thoroughly mastered, and quite ably utilised.

Of the स्वरप्रक्रिया works of पाणिनि's school, that of नरसिंह appears to be the oldest.[2] In his work named स्वरमञ्जरी or स्वरमनोज्ञमञ्जरी, he has discussed the topic of the प्रातिपदिकस्वर with the help of the पञ्चपादी उणादिसूत्र,[3] while the other प्रक्रियाकारs—they are all later than he—have chosen to utilise the फिट्सूत्र of शान्तनव[4] for dealing with this topic.

1 He has, indeed, obliged us by giving Vedic illustrations for all the rules, he has taken; and that too from the *Taittirīya Śākhā* to which he belonged. It is a matter of regret that few commentators have followed this noble example. Very few, if any, have noticed this scientific attitude of our author. This fact also has caused so far a great difficulty to students and teachers; and proved a factor, giving a set-back to accent studies.

2 Though he has not been much cited by any of the writers of the स्वरप्रक्रिया works, the fact that he is a follower of the *Kāśikā* itself indicates his priority to authors, who were staunch followers of पतञ्जलि, the last of the so called *munitraya*. As has been shown elsewhere, he may very probably be a near contemporary of मल्लिनाथ, the famous commentator.

3 Why he followed the पञ्चपादी उणादिसूत्र, rather than the फिट्सूत्र, is perhaps explained by the influence of the काशिका. But it is quite likely that he thought it to be more akin to पाणिनि, or at least as belonging to पाणिनि's school; and perhaps more definite in the treatment of its subject. P. has actually touched the topic in his अष्टाध्यायी III. 3. 1ff.

4 The method followed in the फिट्सूत्र perhaps seemed to him to be quite different from that of पाणिनि and even कात्यायन. It looks more arbitrary than based on some general principles or rules.

नरसिंह, however, has preferred to utilise the उणादिसूत्र's possibly because he considered that the work, at least belonged to पाणिनि's school, if not actually composed by पाणिनि himself. The उणादिप्रत्ययs are directly mentioned by पाणिनि in his अष्टाध्यायी, indicating thereby that it is the work of his own school, possibly even composed by himself. The author of the उणादिसूत्रs, whoever he may be, has definitely followed पाणिनि's system, as is clear from the fact that he has taken for granted not only the प्रत्याहारs of पाणिनि, but even some of his सूत्रs and also the whole system of अनुबन्धs, without offering any explanation. The फिट्सूत्रs, on the other hand, appear to have belonged to a different school altogether, as is indicated by the fact that some of the प्रत्याहारs, and अनुबन्धs, and even some technical terms used by him are different from those of पाणिनि. Moreover, though both these works deal with the प्रातिपदिकस्वर, they basically differ in their attitude towards the प्रातिपदिक. According to one, the प्रातिपदिक (including the उणादिs) is derivable (व्युत्पन्न); and hence subject to analysis into प्रकृति, प्रत्यय, etc. This is, in fact, the way पाणिनि has dealt with the words throughout his work. He has even further indicated that the process can be adopted in cases not actually dealt with by him. This, he has indicated by not only mentioning the उणादिप्रत्ययs, but even the meanings which they may be said to convey.[1] The फिट्सूत्र, on the other hand, belongs to the अव्युत्पत्तिपक्ष, through and through, as is clear from the way in which it has dealt with the topic of their accentuation. It is well-known that the व्युत्पत्तिपक्ष and the अव्युत्पत्तिपक्ष appear to have been championed by the काशिका on the one hand and the last of the three मुनिs of व्याकरण on the other.[2] नरसिंहसूरि apparently (may be under the influence of the काशिका) has followed the

1 The पञ्चपादि उणादिसूत्र, moreover, has utilised the general principles, अनुबन्धs and rules of पा.'s school, accepted and followed by commentators like श्वेतवनवासिन्.

2 When this concept of the मुनित्रय exactly arose, it is not certain. But many writers have tacitly accepted the idea. शान्तनव and his method of explaining the स्वर was evidently considered to be foreign to the system of पाणिनि.

व्युत्पत्तिपक्ष and chosen to discuss the प्रातिपदिकस्वर on the basis of the उणादिसूत्रs only.[1]

Coming now to the date of our author, again we find that there is no definite and undisputable evidence which would enable us to fix it with certainty beyond all doubt. But there are several circumstances to show that he probably belonged to the latter half of the fourteenth century A. D. at the latest.

मल्लिनाथ, the famous commentator of the महाकाव्यs, appears to say that he has written a commentary, named तरल, on the एकावली (of विद्याधर) having eight उन्मेषs. In this commentary in the second *unmeṣa*, on 'स्वरस्तु वेद इति', मल्लिनाथ writes : द्वन्द्वशत्रुरित्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थनिश्चयः। द्वादशाहीनस्येत्यत्र द्वादशशब्दस्य संख्यास्वरेण द्वन्द्वार्थनिश्चयः। अहीनशब्दस्य मध्योदात्तत्वेनाहर्गणनार्थत्वस्य निश्चयः इत्यादि। तदेतत् सम्यक्प्रपञ्चितमस्माभिः स्वरमञ्जरीपरिमलटीकायाम्। If this claim of मल्लिनाथ is correct, मल्लिनाथ and नृसिंह will have to be admitted as almost contemporaries, and मल्लिनाथ, as we know, is generally assigned to the 14th century A. D.

Another intriguing point here is that one of our Mss. contains a commentary on this work of नृसिंह; and it also is called परिमल; and still more striking is the fact that it is composed by the author's own pupil, गिरिनाथसूरि, who describes himself as a son of मल्लिनाथ. It is really puzzling to learn that father and son both claim to have composed a commentary bearing the *same* name, परिमल, on the *same* work, namely, स्वरमञ्जरी of नृसिंह.[2]

1 Inspite of पतञ्जलि's often quoted remark : उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि. For उणादिसूत्रs and फिट्सूत्रs, see Devasthali, *Phiṭsūtra* (Introduction), Publication of the Centre of Advanced Studies in Sanskrit, Class C, No. 1).

2 Here we come across a peculiar phenomenon of both a famous commentator (of several Sk. works) like Mallinātha and his (not so well-known) son (Girinātha), claiming the authorship of a commentary of the same name परिमल on this very work. This is a point worth investigation. It may perhaps be worthwhile to see also the only other commentary, (the स्वरमञ्जरीविवरणम्), on this work, available only in Mss. (in some libraries). This is a problem for further study.

This creates, no doubt, some problem regarding the actual authorship of the commentary. But since the question is between the father and the son, as it seems to be, there will be no difficulty in concluding that the commentator (whoever he may be) and the author cannot be far removed from one another. For, on other grounds it is found that our नरसिंह belongs approximately to the 14th century A. D. to which मल्लिनाथ (and his son also) can be assigned. At any rate he (the author) cannot be much earlier than मल्लिनाथ, and his son who clearly declares himself to be his disciple also.

Looking at the problem from a different angle, we find that रामचन्द्र the author of the प्रक्रियाकौमुदी is the earliest author to make an exhaustive attempt to classify and methodically treat different topics in his प्रक्रिया work. This is evident from the fact that it threw into background the रूपावतार and the रूपमाला which had then been in the field. The existence of a Ms. of the प्रक्रियाकौमुदी copied in Sam. 1583, (1507 A.D.), Śaka 1448, copied by the author's *great grandson* clearly shows that the author must have lived at least about 1450 A.D. to be old enough to supplement a work like the प्रक्रियाकौमुदी with a section dealing with Vedic accent. This clearly shows that रामचन्द्र must have lived about the middle of the 14th century. The same is supported by the fact that हेमाद्रि in his commentary on the रघुवंश has cited प्रक्रियाप्रसाद.[1] So both नृसिंह and रामचन्द्र can,

1 For comparative date of रामचन्द्र (author of the स्वरप्रक्रिया) see his स्वरप्रक्रिया (आनन्दाश्रम०, No. 138) p. 11, तास्यनुदात्ते० (P. 6. 1. 186), where a reference is made to नृसिंह and his स्वरमञ्जरी — "यत्त्वत्र स्वरमञ्जरीकारेण सिद्धान्तितम् – अदुपदेशात् परस्य लसार्वधातुकस्य स्थाने योऽयमेकादेशस्तस्य स्वर इति ... एवमपि अदुपदेशस्य लसार्वधातुकस्य etc. This whole, if closely compared with the स्वरमञ्जरी, "अदुपदेशात् परस्य लसार्वधातुकस्य स्थाने योऽयमेकादेशस्तस्य स्वरः।" etc. – it can be easily seen that सिद्धान्तचन्द्रिका is closely dealing with a discussion in the स्वरमञ्जरी. It is, therefore, obvious that the स्वरप्रक्रियाकार is clearly indebted to the स्वरमञ्जरीकार; and this proves beyond doubt that स्वरमञ्जरीकार is older than रामचन्द्र, the author of the स्वरप्रक्रिया.

without a hitch, be ascribed to the latter half of the 14th century A. D.[1]

VII. KNOWN WORKS ON THE स्वरप्रक्रिया

Importance of accentuation in Vedic studies can hardly be exaggerated. It appears that accent had its own importance even in the spoken language. Patañjali has stated the प्रयोजनs of studying व्याकरण in two instalments, in his महाभाष्य. Firstly he writes : रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्, from which, preservation of the Veda appears to be the foremost purpose of studying व्याकरण. After explaning all these प्रयोजनs, पतञ्जलि offers another set of प्रयोजनs among which is included दुष्टः शब्दः (a word incorrectly uttered as regards स्वर or वर्ण) ; and as an illustration of it, he has stated how the word इन्द्रशत्रुः[2], uttered with a wrong accent, brought वृत्र to calamity.

Patañjali further tells us : In ancient times व्याकरण was patiently studied,[3] before commencing the study of the Veda. But a time came when वेदs came to be regarded as texts more to be recited than studied for their contents, and ceased to be of much interest to the

1 Prof. P. K. Trivedi, had noticed and collated a very old manuscript (of the work) dated Saṁvat 1493 (1437 A D.). From this it is clear that our author (रामचन्द्र) lived in the latter half of the 14th century. (B. S. P. Series No. LXXVIII, Introduction, p. xliv).

2 इन्द्रशत्रुः (thus accented) is a तत्पुरुष compound and means इन्द्रस्य शत्रुः (= शातयिता), the shatterer or killer of इन्द्र ; but if it is writen as इन्द्रशत्रुः (आद्युदात्त) it becomes a बहुव्रीहि compound); and means इन्द्रः शत्रुः यस्य, one whose shatterer is इन्द्र, signifying that he would be killed by इन्द्र. The same word which means a shatterer of इन्द्र (with one accent) will, with a different accent, mean (one who will be shattered or killed by इन्द्र). Hence the importance of right accentuation.

3 See पतञ्जलि's महाभाष्य : पुराकल्प एतदासीत् । संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं साधीयते । ... ... वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति । वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः । अनर्थकं व्याकरणमिति । —Kielhorn, Vol. I, p. 5, lines 6–10.

generality of people. The idea of separating the Vedic portions from पाणिनि's grammar (namely, the parts dealing with Vedic grammar and accentuation) occurred to some teachers, who then recast these portions in पाणिनि's work into two different topics, relegating the स्वर (and the Vedic) portions to two separate sections, placed at the end, or even presented as two separate tracts altogether. This naturally revived to some extent the study of व्याकरण, no doubt ; but at the same time it resulted in a comparatively greater – not to say total – neglect of the वैदिकी and the स्वर प्रक्रियाs. And perhaps, रामचन्द्र of the famous शेष family, was the earliest to write a प्रक्रिया ग्रन्थ (in response to the need of the day) setting aside almost all the Vedic portion (the portion dealing with Vedic grammar) from the अष्टाध्यायी, but for a few सूत्रs, and rejecting the स्वर section in its entirety. This was the beginning of the period or the age of the प्रक्रिया in Sanskrit व्याकरण. But this was evidently lacking in something, which it was left to रामचन्द्र's grandson to supply within two generations.

But probably the first author to write independently the स्वरप्रक्रिया arranging the सूत्रs of पाणिनि, dividing them into eight different chapters (परिच्छेदs) named सामान्यतः स्वराः, विशेषतः स्वराः, समासस्वराः (which includes स्वरसञ्चारः as an appendix), प्रातिपादकस्वराः (= उणादि पञ्चपादी), तिङन्त स्वराः, सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः, सन्नतरस्वरः, and प्रकीर्णकम्, is our नृसिंह or नरसिंह, who in these sections has tried to give all the important items concerning स्वर with illustrations. Though the oldest of its kind, this work does not seem to have got the reception and appreciation it deserves. Nay, it has been, on the contrary, even severely criticised.[1]

Here belongs the स्वर section newly added by विठ्ठल[2] to his प्रकाश on the प्रक्रियाकौमुदी to make good its deficiency. This section deals

1 Read Appendix II for the critique of नृसिंह's स्वरमञ्जरी by श्रीनिवासयज्वन् in his सिद्धान्तचन्द्रिका.

2 This विठ्ठल apparently has borrowed a verse from नृसिंह's स्वरमञ्जरी with the caption : तथोक्तम् ।

तदेवं साधुविज्ञाने प्रकृतिप्रत्ययाश्रये ।
समासोत्थस्वरे प्राज्ञैः सुवचः स्वरविस्तरः ॥

(Continued on the next page)

with the वैदिक स्वरs on the basis of the स्वरसूत्रs of पाणिनि, discussing and illustrating them under several heads, namely साधारण, प्रकृति, प्रत्यय, समास, तिङन्त, and स्वरविस्तर (also called स्वरसञ्चार). While discussing the प्रातिपदिकस्वर, विठ्ठल has noticed the two views about derivability of प्रातिपदिकs and remarked that there are two views regarding this point. According to those, who hold the व्युत्पत्तिपक्ष, the derivation of some words, not given elsewhere, is to be understood from the उणादिसूत्रs, while those who hold the अव्युत्पत्तिपक्ष, utilise the फिट्सूत्र for this purpose. These two views have been stated by the words उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि, उणादयो व्युत्पन्नानि अपि। He has himself treated the उणादिसूत्र (दशपादी) in the वैदिकीप्रक्रिया; but the फिट्सूत्र in the स्वरप्रक्रिया. This perhaps indicates his inclination.[1]

(Continued from the last page)

which fully agrees with नृसिंह's verse but for two places, namely (i) साधु विज्ञाने of the original is read here as साधुविज्ञाने; and (ii) समासस्य स्वरे is here read as समासोत्थस्वरे, by विठ्ठल (See प्रक्रियाकौमुदी, [उत्तरार्धम्] ed. BSS. LXXXII, part II, p. 790.

1 विठ्ठलाचार्य in his commentary प्रसाद on the प्रक्रियाकौमुदी has quoted two stanzas from the महाभाष्य; and on that basis he has pointed out, that all नाम is धातुज (derived from root), say the नैरुक्ताः and शाकटायन (a वैयाकरण). But those who do not hold such to view, should find out the प्रकृति in the word under consideration and then fix up a suitable प्रत्यय; or vice versa. And how this is to be done is stated in the well-known couplet, संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे। कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥ Thus, it may be seen that उणादिs are derivable words according to some, but they are not so according to others (cf. उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपादिकानि। उणादयो व्युत्पन्नान्यपि। परिभाषासंग्रह, p. 297, परि० 20–21). These two views have very well been explained by Patañjali in his commentary on उणादयो बहुलम्. भर्तृहरि (वाक्यपदीय वृत्तिसमुद्देश 74) भर्तृहरि has stated the व्युत्पत्ति of words like भवति (भव + ति; or भू + अति; or भू + अ + ति), Similarly एकागारिकट् = एक + जागारिकट्; एकागार + जिकट्; and श्रोत्रियः = छन्दसः श्रोत्रभावो घश्च (= श्रोत्रियः); similarly in the case of पुत्रः, the व्युत्पत्ति given are पुतो रीयेण वा, पोस् त्रीयेण वा, पुत्रात् डीयेन वा व्युत्पत्तिः।···. Thus यदा च व्युत्पत्तौ नियमाभावः तदौणादिकाः केचित् अष्टाध्याय्यां व्युत्पाद्यन्ते। (वाक्यपदीय, काण्ड 3, comm. on p. 74).

About the same time, possibly a bit later, रामचन्द्र, son of नागनाथ शेषः, composed his स्वरप्रक्रिया comprising several प्रकरणs dealing respectively with साधारणस्वराः, तिङन्तस्वराः, प्रातिपदिकस्वराः (including फिट्सूत्राणि), सुबन्तस्वराः, समासस्वराः, and वाक्यस्वराः (corresponding to स्वरसञ्चार). This रामचन्द्र also has drawn on the *Ṛgveda* for suitable illustrations for the accent rules, just as नृसिंह has, before him, utilised the तैत्तिरीयशाखा for this purpose.

Then comes भट्टोजिदीक्षित who has taken all the सूत्रs of पाणिनि dealing with Vedic grammar and accentuation; and put them at the the end of his सिद्धान्तकौमुदी under the heads वैदिकीप्रक्रिया and स्वरप्रक्रिया. There is no doubt that भट्टोजि is a disciple of कृष्ण of the family. But this कृष्ण is not to be confounded with कृष्णाचार्य, the nephew of रामचन्द्र, the author of the प्रक्रियाकौमुदी. कृष्ण, the गुरु of भट्टोजि, is the author of the कंसवध, the प्रकाश (a commentary) on the प्रक्रियाकौमुदी of रामचन्द्र, and some other works. भट्टोजि in his कौस्तुभ has clearly referred to कृष्ण,, the author of the प्रक्रियाप्रकाश as his गुरु. He flourished in the 16th century in the reign of Akbar. The प्रकाश on रामचन्द्र शेष's प्रक्रियाकौमुदी was written by कृष्ण (भट्टोजि's गुरु) at the request of वीरवर for the sake of his son कल्याण. This would throw good light on the date of भट्टोजिदीक्षित beyond all doubt.[1]

Perhaps the most important, exhaustive, and scholarly work on this topic is the स्वरसिद्धान्तचन्द्रिका of श्रीनिवासदीक्षित,[2] son of कृष्ण विपश्चित्

---

1 For this कृष्ण, (the preceptor of भट्टोजिदीक्षित), is the author of the प्रक्रियाप्रकाश and several other wroks, a son of नृसिंहसूरि, and the author of several works like the कंसवधनाटक, पारिजातहरणचम्पू, etc. He, therefore, cannot be identified with नृसिंह of the शेष family. भट्टोजिदीक्षित has explicitly named his गुरु, as the author of the प्रक्रियाप्रकाश, from which he has quoted at length, towards the close of शब्दकौस्तुभ on मुखनासिकावचनोनुनासिकः (P. I. 1. 9). For details in this connection see BSS. LXXVIII (edited by Prof. K. P. Trivedi), Introduction, pp. xlvii ff. Also see शब्दकौस्तुभ (of भट्टोजिदीक्षित) included in गुरुप्रसादशास्त्री's edition of the नवाह्निकी, श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायास्त्रिंशं ३० कुसुमम्, पृ. २४८–२४९.

2 Edited by K. A. Sivaramkrishna Sastri, Annamalai University Sanskrit Series, No. 4.

and अनन्ताम्बा, an expert in व्याकरण, मीमांसा, and न्याय. He was a disciple of रामभद्र दीक्षित, and a slightly junior contemporary of नागेश, (the famous author of the उद्योत on the महाभाष्य-प्रदीप). His स्वर-सिद्धान्तचन्द्रिका deals exhaustively with all kinds of स्वरs, exemplifying each one of them with citations from the तैत्तिरीयशाखा like नृसिंह. He has in several places cited नृसिंह's views and criticized them, not always with good justice.

The last पण्डित to write a similar recast dealing with Vedic accent is भगवद्भक्त, who lived about fifty years after श्रीनिवासदीक्षित. He has composed the स्वरकौमुदी and the वैदिकीप्रक्रिया; and has illustrated the former with citations from accented texts.

Of these प्रक्रिया works, only the स्वरमञ्जरी has not yet been brought out. भगवद्भक्त's स्वरकौमुदी is being utilised for a thorough research and is expected to be brought to light ere long. The other works noticed above also have been brought to light and made available for detailed and comparative study.

VIII. *SVARAMAÑJARĪ* — A CRITIQUE

Having thus far tried to get acquainted with नृसिंह and his स्वर-मञ्जरी, let us now try to go a little deeper into the matter and try to note some salient features of the work as a whole.

It may be observed here that our author has some good points to his credit as he has some of the opposite type also. Thus, for example, he is perhaps, the first author to have conceived an independent work on the *Vedic accent* on the basis of पाणिनि, dividing the subject-matter into suitable chapters dealing with the various topics in a good sequence, explaining them with the help of पाणिनि's rules; and (what is the most important aspect for the period in which he wrote it) affording copious illustrations with accented texts, with proper accentuation marks, before the reader. Our author may, perhaps, be said to be the first Vedic paṇḍita to have supplied this long-felt logical need, namely, that of accented Vedic illustrations for the rules discussed in this work. It was a very serious lag on Vedic accentual

studies to have no suitable accented texts as illustrations of the rules concerned. Right from the day of Patañjali, if not even earlier, we find accent being treated in a step-motherly manner; and even यास्क is not totally free from the neglect of accentuation, in his penchant for etymology.

Accent is generally known and considered to be a phenomenon belonging to the Veda; and while studying recent rules, one naturally expects to have Vedic accented texts before him by way of illustrations. But somehow or the other, this point has come to be consistently connived at. Even texts, written particularly for teaching or studying accent rules, have often failed to give Vedic (accented) texts as illustrations. It is really like an oasis in the desert, to find a text with Vedic accented illustrations, even while dealing with accentuation rules themselves. So far as I know, नृसिंह, the author of the स्वरमञ्जरी, is perhaps the earliest author to illustrate his work on accentuation copiously with Vedic accented texts. Even the most renowned authors like पतञ्जलि, कैयट, भट्टोजि दीक्षित and even नागेश, have not felt it necessary to illustrate these works, (especially the portion dealing with Vedic formations and accentuation) with illustrative accented Vedic texts. Under such circumstances we must be thankful to नृसिंह; and give due credit to him. For, he has made it a point to give us citations from the तैत्तिरीय शाखा to which he belongs. He may not be an erudite paṇḍit, who can claim the same height of erudition as भट्टोजि दीक्षित, नागेश, or श्रीनिवास. But it must be admitted that he has shown aptitude for writing on Vedic accentuation and trying to inspire other Vedists to emulate his example. The critics, who have tried, to run him down, have, however, not shown their appreciative attitude by referring to this novelty introduced by him for the first time in the world of grammatical Sanskrit texts (based naturally on पाणिनि's सूत्रs).

The next peculiar feature of our text is its use of the उणादिसूत्रs for a consideration of the प्रातिपदिक स्वर. It is well-known that almost all writers of प्रक्रिया works have based their consideration of the प्रातिपदिक स्वर on the फिट्सूत्र of शान्तनवाचार्य. It is quite obvious that शान्तनव does not belong to पाणिनि's school; nor is he a follower of

पाणिनि as is quite clear from the fact that he has used अनुबन्धs (only occasionally), and even some technical terms, which both are foreign to Pāṇini and his school. Moreover, while पाणिनि appears to depend mainly on derivation for explaining the meaning and the accentuation of words, शान्तनव has, on the other hand, adopted quite a different method. He has based his accentuation rules on various factors such as the number of letters (or syllables) in a word, their meanings, the position of one, or more long or short, letters in them ; length of a word ; and so on. This cannot be said to be a very satisfactory way to determine the accentuation of a word. As a matter of fact, even the derivative method of determining accentuation cannot be said to be quite satisfactory, naturally as lacking in definiteness. But the point of difference between the two is quite clear, namely that while शान्तनव appears to be quite arbitrary in devising his rules to determine accentuation of words, कात्यायन has expressly stated some guide lines to follow ; and these are based on the lines followed by पाणिनि himself all through his work.

In fact शाकटायन, who is generally considered to be a champion of the उणादि method (शास्त्र), has closely followed पाणिनि in his foot-steps, and explained the general principles on which words should be etymologised. They are stated in a कारिका as follows : संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥, (पतञ्जलि on उणादयो बहुलम् ; also काशिका on it), which पाणिनि also appears to have followed. In fact, these two schools of thought appear to have been quite well established even before यास्क, who in this connection has remarked : नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके । And पाणिनि, in the beginning of अष्टाध्यायी ३. ३., appears to have composed a few सूत्रs for the guidance of those who hold that such words are derivable ; and that they may be derived on the basis of, and in the senses indicated by, Pāṇini in a few सूत्रs in the beginning of his अष्टाध्यायी ३. ३.

Sometimes it is argued that पतञ्जलि, the last of the मुनित्रय, has very often declared in his महाभाष्य that उणादिs are non-derivable प्रातिपदिकs. But the very fact that पाणिनि has commenced the third पाद of his third अध्याय with उणादि, would seem to indicate that he is

suggesting how and in what senses these words are to be formed. Whatever words he finds too much involved and cumbrous in their derivation, he has simply laid down by निपातन, or occasionally, by using them directly himself (which is as good as निपातन). And they may perhaps be considered as निपातनs only. On the same analogy, it is possible to say that उणादिs also need not be considered as अव्युत्पन्न प्रातिपदिकs. Moreover, just as धातुपाठ, गणपाठ, etc. which are ancillary to the सूत्रपाठ, similarly उणादि, which has been only mentioned in the सूत्रपाठ, could easily be considered as a supplement to the सूत्रपाठ of पाणिनि ; and the fact, that पाणिनि has noticed what he calls उणादयः (प्रत्ययाः) indicates, that such words, like all others, are formed from a combination of प्रकृति and प्रत्यय with some modification as usual. This would be in keeping with the general idea, prevalent among the Pāṇinian grammarians, सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम् ॥ (महाभाष्य २.१.५८ ; ६.३.१४ वा. २), about the attitude of पाणिनि while composing this शास्त्र.

In course of time, the concept of त्रिमुनि व्याकरणम् appears to have taken a strong hold in grammatical field with the result that it became customary with our grammarians to run down a writer of a grammatical work if occasionally he happens not to follow or makes bold to transgress the authority of the महाभाष्य and ventures to differ from it, on some particular points. And this attitude appears to stiffen all the more in case one follows, even occasionally or casually, the authority of a work like the *Kāśikā*. And that is possibly because the authors of the *Kāśikā* are supposedly not followers of *Vaidika Dharma*. But such considerations should not be allowed to make or mar the value of a work, especially a grammar, which has little to do with religion as such.

Moreover, it may be remembered that the *Kāśikā*, possibly because it covers each and every सूत्र of the अष्टाध्यायी, and perhaps also because it is on the whole easier to follow than the महाभाष्य, even as late as the period of recasts of the अष्टाध्यायी, appears to have been studied more widely, in several parts of India, than the महाभाष्य. And the *Kāśikā* appears to have laid great stress on the उणादिसूत्रs by citing them both for formation and accentuation almost

at every step. Very rarely, if at all, has it referred to the फिट्सूत्र on these points. Between the two, the काशिका is easier to follow, is not annoyingly marred by omission (of some of the original सूत्रs of पाणिनि), and occasionally chooses to differ from Patañjali on some sound arguments.

This brings us to the fact that on various points of grammar, quite divergent views appear to have been held by the महाभाष्य on the one hand and the काशिका on the other. And on the face of it, it would appear that they are very often only two possible alternatives of the matter. There are weak points in both, so much so that it becomes only a matter of view-point as to which alternative to adopt. There are instances of this in the work of नृसिंह, who, as a rule, has shown his inclination to the *Kāśikā* view or has differred from the *bhāṣya* viewpoint. Naturally, therefore, he has fallen a prey to the criticism of the staunch adherents of the त्रिमुनि, more particularly of the भाष्यकार.

Another point which may be considered here with interest concerns the द्वन्द्वसमास—more particularly the देवताद्वन्द्व. Commenting on देवताद्वन्द्वे च (पा. ६.२.१४१), नृसिंह states that in the देवताद्वन्द्वs, both the members retain their original accentuation, and gives some illustrations in substantiation of his view. Then starting with द्वन्द्व इदं वक्तव्यम्, he poses a question as regards dissolution in such cases. Should such a समास, as अग्नीवरुणौ for example, be dissolved as अग्निश्च वरुणश्च (both members in the singular) or अग्नी च वरुणौ च (both in the dual)? Should the words अग्नि and वरुण be in the dual or in the singular only, as in ordinary compounds?

The prima facie view, according to नृसिंह is: अग्निश्च वरुणश्चेति वक्तव्यम् अग्निवरुणशब्दयोरैक्यात्। अग्निशब्दो लक्षणया अग्नीवरुणौ वदति। वरुणशब्दोऽप्येवम् इति। But the opponent points out three difficulties in adopting such a view, in the following words: ननु बाधकाभावे मुख्यार्थपरित्यागायोगात्, शब्दान्तरवैयर्थ्यापाताच्च। उभयोरनेकार्थत्वे बहुवचनापत्तिश्च।

In reply नृसिंह says: The dissolution must be given as अग्नी च वरुणौ च; for, the भाष्यकार has stated that one should say: "युगपद-

धिकरणवचनो द्वन्द्वो भवति", which means that द्वन्द्व is that compound in which the sense of the parts of the समास conveys the idea of the अधिकरण, as, for example, in the case here, the word अग्नि by लक्षणा conveys the sense अग्नि and वरुण simultanously; and so does the word वरुण also. This, of course, happens by लक्षणा. But resorting to लक्षणा does not constitute a दोष. Such is also the case with (the एकशेष-द्वन्द्व) पितरौ, where the word पितृ yields the sense मातापितरौ. In such cases both the members are (i.e. convey the idea of) the other (अन्यतर). Nor is this ruled out by उक्तार्थानामप्रयोगः. For, in common parlance we do find statements like द्वावन्यौ, where द्वौ and अन्यौ refer to the same things or persons. Nor can this be a case like अश्वकर्ण, where, though अश्व and कर्ण have two different meanings of their own, अश्वकर्ण has its own single sense, quite different from those conveyed by the two parts taken separately. For, समुदायार्थ comes out here even in the absence of the अवयवार्थ. But if अवयवार्थ is accepted, the rule समर्थः पदविधिः will have no scope there; and the समास will not be restricted to समर्थपदs only. Hence इतरेतरयोग of अग्नी वरुणौ च is admitted; and the अनुपपत्ति arising out of it has already been set aside. So, all objections being set aside, the dissolution of the सूत्र suggested above can be accepted.

In this connection, however, it must be stated that नृसिंह has summarised the view of the भाष्यकार, which, to grasp in full, must be studied from the भाष्य itself. He has explained चार्थे (in चार्थे द्वन्द्वः) as चेन कृतोऽर्थश्चार्थः; and in reply to the question, कः पुनश्चेन कृतोऽर्थः?, he has declared: समुच्चयोऽन्वाचय इतरेतरयोगः समाहार इति।; and समुच्चय he has illustrated in the words: प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यत एतन्न्यग्रोधश्चेति (न्यग्रोधश्चेत्युक्ते, प्लक्ष एतच्चेति)।, which shows that each word conveys both meanings, which require the dual to express them, of course, one of them is conveyed by implication.

Another intriguing point concerns the Sūtra: देवताद्वन्द्वे च, which occurs thrice in the अष्टाध्यायी. नृसिंह has taken this सूत्र twice, but it is the same in both the places. पतञ्जलि has read this सूत्र: देवताद्वन्द्वे च (which is P. 6. 3. 25) only once and commented on it; but has left it out in its remaining two occurrences. The काशिका has read it in all its three occurrences; and commented on it in all of them. भट्टोजि

also, though he has repeated it thrice, he has, evidently following पतञ्जलि, in fact, commanted on it in one of its occurrences only (in 6. 3. 26). प्रसाद has it in all its three places and has commented on it in all of them.

A perusal of all these reveals the fact that all the commentators have tried to explain the concept of देवताद्वन्द्व which appears to be the same everywhere. So, let us see what these commentators have to say about देवताद्वन्द्व. It may first be observed here that the word द्वन्द्व has occurred in P. 6. 3. 25; and is thus easily available in the next rule by अनुवृत्ति. So naturally arises the question, why should the word द्वन्द्व be repeated in the very next सूत्र, in spite of its avalability by अनुवृत्ति? Such a question is answered by पतञ्जलि in the words : पुनर्द्वन्द्वग्रहणस्यैतत् प्रयोजनम्—लोकवेदयोर्यो द्वन्द्वस्तत्र यथा स्यात्. This rouses another question : what this द्वन्द्व among the लोक and the वेद is like? पतञ्जलि's reply to this is : वेदे ये सहनिर्वापनिर्दिष्टाः. Here पतञ्जलि points out that the द्वन्द्वs such as ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवण and स्कन्दविशाख are not mentioned together in connexion with निर्वाप. Hence (in his view) they may not be considered as देवताद्वन्द्व; and hence they will not be subject to the rule here.

Pāṇini himself has in 8. 1. 15 stated the various senses in which the word द्वन्द्व is used; and the वार्त्तिककार has supplemented it by अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानम्. This is explained by the काशिका remarking that by देवताद्वन्द्व are meant only such pairs as are लोके प्रसिद्धसाहचर्याः (who among the people are known to be intimately associated) and वेदे सहवापनिर्दिष्टाः (who, in the वेद, are mentioned together in connexion with a common offering).

नृसिंह has taken one Sūtra (6. 2. 146) twice, once in the first परिच्छेद and again in the third. Commenting on it, he has remarked यत्रोभयोरेकस्मिन् हविषि देवतात्वं तत्रायं विधिः। नान्यत्र।; and by way of illustration has given सूर्याचन्द्रमसौ धाता (तैआ. १०. १. १४)

श्रीनिवासयज्वन्, in his स्वरसिद्धान्तचन्द्रिका, has criticized this statement of नृसिंह stating his argument in two parts as follows : (i) यत्रोभयोरेकस्मिन् हविषि देवतात्वं तत्रैव अयं युगपत् प्रकृतिस्वरः, नान्यत्र इति, and (ii) यच्च व्याख्यातम्, 'न ह्यत्र अनयोरेकस्मिन् हविषि मिलितयोर्देवतात्वं

सम्भवति। सृष्टिप्रस्तावनादिति भावः'; न चैवं 'देवताद्वन्द्वे च' इति आनङपि न स्यादिति वाच्यम्। स्वरविधौ एवं नियमाश्रयणादिति; and finally remarks : उभयमपि तन्निष्प्रमाणकम्। मुनित्रयानुक्तेः।

Here it may be observed that only a part of this rejoinder applies to what we actually find in नृसिंह's works; and so far as that part is concerned, the सिद्धान्तचन्द्रिकाकार appears to be wrong when he adduces the argument मुनित्रयानुक्तेः against him. Firstly, Pāṇini himself has stated in what senses the word द्वन्द्व is used : द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु (8. 1. 15); and the वार्त्तिककार has added to it : अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसंख्यानम् (Vārttika 1). Further even the भाष्यकार, in refutation of the two वार्त्तिकs on this सूत्र declares that these वार्त्तिकs need not be expressly refuted. For, he adds : द्वन्द्व इति वर्तमाने (namely in Sūtra आनङ् ऋतो द्वन्द्वे, 6. 3. 25) पुनर्द्वन्द्वग्रहणस्यैतत् प्रयोजनं लोकवेदयोर्यो द्वन्द्वस्तत्र यथा स्यात्। कश्च लोकवेदयोर्द्वन्द्वः। वेदे ये सहवापनिर्दिष्टाः ...।. And, though श्रीनिवासयज्वन् asserts : न ह्येवं प्रकृते किञ्चिन्नियामकमस्ति, मुनित्रयानुक्तेः, or अत्र वृत्त्यादौ नायमर्थः प्रदर्शितः, we find that even भाष्यकार as cited above subscribes to this view. In fact, even the काशिका is quite clear on this point. It is rather striking to note that श्रीनिवासयज्वन् who is so strong in condemning नृसिंह, has nothing to say about भट्टोजि and even विठ्ठल (प्रक्रियाकौमुदी with प्रसाद) when they echo the same ideas on the point under discussion.

It is not intended to give here a detailed critique of नृसिंह's स्वरमञ्जरी. That will have to be done in a separate volume, along with other matters. But in the meanwhile I take this opportunity to draw attention of the readers to two small papers – one which I have contributed to the Journal of the Gaṅgānātha Jhā Kendrīya Sanskrit Vidyāpīṭha (Formerly Ganganatha Jha Research Institute), Allahabad, Vol. XXIX, Parts 1–4, 1973, on *Svaramañjarī of Nṛsiṁha*, where I have expressed my first impressions of Nṛsiṁha and his *Svaramañjarī*; and the other on *The dissolution of the Devatādvandva compound Agnivaruṇau*, where have been discussed the two views championed respectively by Kātyāyana and Patañjali. This latter has been submitted to the Vedic Section, All-India Oriental Conference, Ahmedabad, which was to have been held by the end of December last year, but which will now be held in the first week of November this year.

As this work is now nearing completion, I recall the day, when several years ago, Prof. K. V. Abhyankar broached to me the idea of bringing out an edition of a hitherto unpublished work of नृसिंह, named स्वरमञ्जरी (or स्वरमनोज्ञमञ्जरी), the oldest of the प्रक्रिया works known so far. And when I expressed my willingness to undertake the editing, he handed over to me the three manuscripts which he had collected, and of which one was in the ग्रन्थ script.

In course of time, I requested my friends, Dr. S. N. Bhavasar and Shri Venugopalan, to prepare a देवनागरी transcript of the work, which they did, in course of time, in their leisure hours. I am thankful to these lovers of the वेद for the help rendered by them.

Finding that it would be better if I could examine some more Mss. of the work, and perhaps a few also of the commentary on it, I requested Dr. Dandekar to procure them for me. He readily procured for me copies of three Mss., two of the text and one of the commentary by गिरिनाथ.

In the mean while, I went through the Mss. which I had in my possesion, and found that the author of the work, who belonged to the तैत्तिरीयशाखा of the कृष्णयजुर्वेद, had given most of his illustrations from all the texts of the तैत्तिरीयशाखा. It was necessary to note the exact places of their occurrence in the edition undertaken, together with the proper accentnation. I tried to face the work with the help of various aids, but soon found that it was a time-consuming one, in the absence of any outside help.

So I approached Brahmaśrī Sivaramakrishna Sastry and told him my difficulty, and at once he said : " You can come to me for four days, and get your work done ". And actually in four days, to my great surprise, Sastriji gave from memory the exact places of occurrence of all the passages together with their accentuation, as in the printed texts. He also identified for me all grammatical citations and references to my great relief.

When the work was sent to the B. O. R. I. Press, I received an unexcepted and surprisingly pleasant proposal, when Sastriji in his usual mild pleasant tone said : " I should like to read the proofs of

your work, if you have no objection "; and I was simply stunned and dismayed. But recovering myself, I gratefully accepted this as an encouraging god-send. But alas ! Before the work had proceeded to up to about fifty pages, Sastriji had gone to the abode of पुण्यकृतः, leaving this publication with his blessings.

I have really no words to express my feelings regarding the very sad and horrible end of Prof. K. V. Abhyankar, and also regarding the suddenness with which revered Sastriji left this mortal world for Kailāsa.

Shri A. N. Gokhaley has helped me by preparing the Indexes within a short period. Shri V. L. Manjul, our librarian, has helped me by procuring for me books even from other Institutions whenever I was in need of any. I am highly obliged to them, for doing all this ungrudgingly for me.

But the highest debt I owe is to Prof. Dr. R. N. Dandekar who has helped me in many ways and given me all encouragement whenever I needed it most. I find no adequate words to express my feelings towards him. Silence is better than haphazard expression.

Finally, in all humility, I place this work before the readers with a request to go through it and bring to my notice the inaccuracies that might have crept into it, and thus help me to make it as useful as possible for a study of Vedic accentuation.

Bhandarkar Oriental
Research Institute,
Poona
15th August 1985

G. V. Devasthali

श्रीः

॥ श्रीनरसिंहसूरिविरचिता स्वरमञ्जरी ॥

॥ प्रथमः परिच्छेदः ॥

वेदवेदार्थयोस्तत्त्वमशेषं येन बोधितम् ।
सर्वज्ञमीश्वरं वन्दे विश्वात्मानं सदाशिवम् ॥[1] ५

पाणिनिप्रकृतशास्त्रकोविदान्पावनानथ गुरून्प्रणम्य तान् ।
पाणिनीयसमयानुसारिणी वक्ष्यते स्वरमनोज्ञमञ्जरी ॥

स्वेभ्यस्तवेदः[2] कुरुते प्रबन्धं स्वरार्थमावर्तितशब्दविद्यः ।
रुद्रार्यसूनुर्नरसिंहसूरिरसावदोषो विदुषां मुदेऽस्तु ॥

इह खलु निरन्तरं वेदाभ्यासनिरतानामध्यापकानामध्येतॄणां च सम्यगुदात्तादयः १० स्वरा विवेचनीयास्तथैवोच्चारयितव्याश्च[3] । विवेकपूर्वं[4] सम्यगुच्चारणे महाफलश्रवणात् । असम्यगुच्चारणे प्रत्यवायदर्शनाच्च[5] । तथाहि[6] ।

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ (पाशि. ५१)
एकः शब्दः[7] सम्यग्ज्ञातः[8] सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति १५
(cf. मभा. on ६.१.८४-५)

पदक्रमविशेषज्ञो वर्णक्रमविचक्षणः ।
स्वरमात्राविभागज्ञो गच्छेदाचार्यसंसदम्[9] ॥ इति ॥ (विवृ. ८)

अत्र यद्यप्यध्यापकोपदेशवशादेव स्वरा विभाव्यन्ते न तावता विशिष्टफलसिद्धिः ।

---

१ Reconstructed on the basis of परिमल (on the स्वरमञ्जरी) by गिरिनाथसूरि.
२ C सोऽभ्यस्तवेदः. ३ C उच्चारयितव्ये. ४ C °पूर्वकम्.
५ C °वायश्रवणा°. ६ C om. ७ C शद्धः. ८ °ग्ज्ञानतः.
९ C °सम्पदम्.

यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते ।

अनग्नाविव शुष्केधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ॥ (मभा. पस्पशा)

निगदः पाठः। अविज्ञातं प्रकृतिप्रत्ययसमासादिभेदेनानिरूपितम् । इत्यज्ञानपूर्वे पाठमात्रे फलाभावश्रवणात्।

५ ननु **विभाषा छन्दसि** (पा. १.२.३६) इति छन्दोमात्रे विकल्पेनैकश्रुत्यं विधीयते। तेन अर्थाच्चातुस्स्वर्यनिषेधोऽपि वैकल्पिकः प्रतीयते। तेन अर्थाच्चातुस्स्वर्यस्य षोडशिग्रहणाग्रहणवत् विधिनिषेधाभ्यां समविकल्पः। तथा च कृतेऽभ्युदयः अकृते प्रत्यवायोऽपि नास्तीति गम्यते। ततश्च **मन्त्रो हीन** इत्यर्थवादो विधिस्तुत्यर्थतया नेतव्यः । तथाहि । **नहि निन्द्यं निन्दितुं निन्दा, अपि तु स्तुत्यं स्तोतुम्** इत्युक्तं शाबरभाष्ये ।

१० अत्र ब्रूमः। आचार्यसमयाचारविरोधान्न समविकल्पः । किन्तु उदितानुदितहोमवत् व्यवस्थितविकल्पः। तथाहि **प्रत्ययः, परश्च, आद्युदात्तश्च, अनुदात्तौ सुप्पितौ** (पा. ३.१.१-४), **तित् स्वरितम्** (पा. ६.१.१८५), इत्यादिस्वरविशेषविधिरनुबन्धविशेषकरणं च स्वरार्थमाचार्यसंमतं नोपपद्यते। अकृते प्रत्यवायो न स्यात्, न च कृतेऽभ्युदयः, अभ्युदयार्थं तदनपेक्षणात् तदनादरप्रसङ्गात्। अध्यापकाश्च वर्णलोपवत् स्वरलोपं
१५ कुर्वद्भ्योऽध्येतृभ्यः कुप्यन्ति। मीमांसका अपि तत्र तत्र स्वरवशादेवार्थनिर्णयं कुर्वन्ति। तस्मादेकश्रुत्यविधानं **बह्वृचब्राह्मणादि**विषयं, चातुःस्वर्यविधानं तु **दाशतयी**विषयं, **तैत्तिरीयशाखादि**विषयं च। तथा च शिष्टाचारो न विरुध्यते। तस्माद्विषयभेदेन **मन्त्रो हीन** इति निन्दार्थवादोऽपि स्वार्थ एव प्रवर्तते। अकृतेऽपि प्रत्यवायोऽस्त्येव। अतो वर्णक्रमवत् स्वरा अपि सम्यक् वेदितव्याः। तद्युत्पत्तौ कारणान्यपि ज्ञातव्यानि।

२० **लोपागमविकाराणां प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।**
प्लुतसंधिपदानां च समासानां च भेदतः ॥
क्वचिदर्थवशादाहुर्दशधा तानि शाब्दिकाः ॥

---

१ B, C शुष्केधो. २ D om निगदः पाठः। ... नानिरूपितम्. ३ C °नाविनिरूपितम्; ४ °मात्रज्ञाने. ५ C om. ननु विभाषा... प्रत्यवायोऽस्त्येव. ६ D विकल्पितः for अपि वैकल्पिकः. ७ B प्रक्रीयते. ८ D om अर्थात्. ९ C °प्रतिषेधार्थात्. १० B तथापि. ११ A विधिकृत्वर्थ° १२ B °समाचार°; D आचार्याचार° १३ A B उदितानुदिते होम° १४ D adds इति after °विकल्पः १५ A, B तः. १६ D °दिः स्वर°. १७ D नैवोपपद्यते. १८ D reads यद्यते. १९ A तदपेक्षणात्. २० B °वार्थनिश्चयम्. २१ C om. २२ C °वशेना°; D °व्यसेना°. २३ C D तान् समासतः.

तत्र **लोपनिमित्तस्वरो** यथा।

देवी, पूष्णः, पूष्णा, अर्यम्णे, अस्थ्ना। देवीति दिवु क्रीडादौ, **नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः** (पा. ३.१.१३४) इति पचाद्यजन्तः। तत्र

धातोः । (पा. ६.१.१६२)

अन्त उदात्त इति दकारात् पर इकार उदात्तः। **स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्** ५ (**व्याप. ३३**) इति वकारस्यासत्त्वात् । तस्य लघूपधगुण एकार आन्तरतम्यात् स्थानिवद्भावादुदात्तः। अच्प्रत्ययोऽप्युदात्तः। **चितः** (पा. ६.१.१६३)। अन्त उदात्तः स्यादिति । **आद्यन्तवदेकस्मिन्** (पा. १.१.२१) इत्याद्यन्तवद्भावादुदात्तः । इत्युभयोरुदात्तत्वे प्राप्ते ।

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । (पा. ६.१.१५८) १०

यत्र उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकं वर्जयित्वा शेषं पदमनुदात्तं स्यात् इत्येक एवोदात्तः। तत्रापि

सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः। (S. व्याप. १०३)

यस्मिन् सति यः स्वरः शिष्यते स सतिशिष्टस्वरः। तस्य बलीयस्त्वं स्यात् विकरणस्वरं वर्जयित्वा। अत्र धातुस्वरे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते। स एव बलीयान्। यदि १५ धातुस्वरो बलीयान् तर्हि ततः परस्य प्रत्ययस्य स्वरोऽनवकाशः स्यात्। ततः स एव बलीयानिति देवशब्दोऽन्तोदात्तः । स च पचादिषु देवट् इति पठितत्वात् **टिड्ढाणञ्** (पा. ४.१.१५) इत्यादिना ङीप्।

अनुदात्तौ सुप्पितौ (पा. ३.१.४)

---

१ C D om. २ C इत्यर्थः for इति पचाद्यजन्तः; D reads पचादिभ्योऽच्प्रत्ययः इति पचादित्वादच्प्रत्ययान्तः. ३ D om. ४ C D °उदत्तो भवति. ५ D °स्याविद्यमानत्वात्. ६ C तत्र. ७ B °पधागुण°; C reads इकारस्य लघूपधस्येति गुण for लघूपधगुण. ८ C D read only स for आन्तरतम्यात्. ९ C D read आद्युदात्तश्च। प्रत्यय आदाद्युत्तो भवति instead of उदात्तः. १० B अन्तोदात्तः for अन्त उदात्तः ११ B इत्यन्तादिव°; D इत्यादिव°. १२ C तदेकं. १३ C D add भवति after °दात्तः. १४ C D भवति. १५ B adds इति after शिष्यते. १६ C om तर्हि ततः; D om तर्हि. १७ C स्वरे निरवकाशता १८ C reads तस्मात्तस्य बलीयस्त्वमिति for ततः स ... यानिति। १९ C om स च; possibly we have to read तस्य च for it. २० C D पठ्यते for पठितत्वात्.

सुप्पितौ[1] प्रत्ययौ अनुदात्तौ भवत इति ङीबनुदात्तः। अनुबन्धलोपः । देव ई इति स्थिते । **यस्येति च** (पा. ६.४.१४८)। भस्य[2] इवर्णावर्णयोर्लोपः स्यात् ईकारप्रत्यये[3] भसंज्ञानिमित्ते[4] तद्धिते च परतः।

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः। (६.१.१६१)

५ यत्रानुदात्ते निमित्तभूते उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्तस्योदात्तत्वं स्यात् । इतीकार उदात्तः। **सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु।** (तैसं. ३.३.११.४)

एवं पूष्णः इत्यत्र पूषन्शब्दोऽन्तोदात्तः। तस्य शसादावजादौ[5], **अल्लोपोऽनः** (पा. ६.४.१३४), अन्नन्तस्य[6] भसंज्ञकस्याङ्गस्यानोऽकारस्य लोपः स्यादिति, अकारलोपस्य शसादिनिमित्तत्वात्, तस्य च **अनुदात्तौ सुप्पितौ** (पा. ३.१.४) इत्यनुदात्तत्वात्, **अनुदात्तस्य**

१० च यत्रोदात्तलोपः[7] (पा. ६.१.१६१) इत्युदात्तत्वम्। **पूष्णो रेवतीं** (तैब्रा. १.५.१.५), **पूष्णा सयुजा सह** (तैसं. ४.१.२.२), **अर्यम्णे चरुं निर्वपेत्** (तैसं. २.३.४.१)॥

अस्ना। अस्थिशब्द आद्युदात्तः। तस्य तृतीयादावजादौ[8]।

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। (पा. ७.१.७५)

अस्थ्यादीनामनङादेशः[10] स्यात् । स चोदात्तः। स च **ङिच्च** (पा. १.१.५३)

१५ इत्यन्त्यस्य[11] स्यात्। अस्थन् आ इति स्थिते, पूर्ववदल्लोपः। तस्य **अनुदात्तस्य च** (पा. ६.१.१६९) इत्युदात्तता[12]। **अस्थ्यस्ना सं भविष्यामः** (तैआ. १.११.३)। **तद्दध्नो दधित्वम्** (तैसं २.५.३.४)। **दध्नाऽऽ तनक्ति** (तैसं. २.५.३.५)।

आगमस्वरो यथा।

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः। (पा. ६.४.७१)

२० एषु[13] परतः अङ्गस्याडागमः स्यात्। स चोदात्तः। **अभूद्वा इदमिति**। (तैब्रा. १.१.३.७), **यदप्रथयत्** (तैब्रा. १.१.३.६)। अत्रापि **अनुदात्तं पदमेकवर्जम्** (पा. ६.१.

---

१ C सुप्रत्ययः कित्प्रत्ययश्च; D सुप्प्रत्ययः पित्प्रत्ययश्च. २ B C D om.
३ A ईकारे तद्धिते च परतः for ईकारप्रत्यये ... परतः। ४ C om भ.
५ A अचि for अजादौ; B adds भसंज्ञायाम् after °वजादौ.
६ A अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य for अन्नन्तस्य ... °स्यानोऽकारस्य. ७ A reads यत्रेत्युदात्तत्वम् for यत्रोदात्तलोपः ... °दात्तत्वम्
८ A अस्थिशब्दः; C अस्थ्ना इति स्थिते; D अस्थान्. ९ A °दावच्; D °दावचि. १० C अस्थि सक्थि इत्येतेषां तृतीयादावजादौ विभक्तौ परतः अनङादेशो भवति for this sentence. ११ A °त्यन्तस्य स्यात्; C °त्यन्त्यस्य भवति; D °त्यन्तस्य भवति. १२ B, D त्युदात्तः.
१३ A, B येषु; C is corrupt; D reads लुङादिषु for एषु.

१५८) इति आगमवर्जितस्य पदस्य[1] अनुदात्तत्वम्[2]। तत्र,

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः। (पा. ८.४.६६)

उदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति।

स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्। (पा. १.२.३९)

स्वरितात् परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति संहितायां विषये[3]। तामेकश्रुतिं[4] प्रचय ५ इत्याहुः।

ननु यत्रोदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकं वर्जयित्वा इत्युक्तम्। तत्र परस्य स्वरितत्वविधानात्[5] सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वाच्च[6] आगमस्यानुदात्तत्वं प्राप्नोति।

नैतदस्ति। पूर्वत्रासिद्धम्[7]। (पा. ८.२.१) सपादसप्ताध्याय्यां विहितं कार्यं प्रति इह त्रिपाद्यां विहितं कार्यमसिद्धं स्यात् इति। **अनुदात्तं पदमेकवर्जम्** (पा. ६.१.१५८) १० इति पूर्वविधौ कर्तव्ये स्वरितविधिरसिद्धो भवति। इत[8] उत्तरं च उत्तरोत्तरो योगः पूर्वत्र पूर्वत्र कार्ये कर्तव्ये परं परं कार्यमसिद्धं भवति। तस्मिन्नसिद्धे अनुदात्तविधिर्न[11] प्रवर्तते पुनः स्वरितविधिः प्रवर्तते॥

नच तत्प्रवृत्तौ तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। पुनः[12] पुनरसिद्धत्वेनानवस्थापातात्[13]। नहि सूत्रकृतां प्रवृत्तिरनवस्थाये[14]। तस्याश्चक्रकानवस्थादिदूषणप्रदर्शनमुखेन[15] निषेधनपरत्वात्। १५

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च। (पा. ३.४.१०३)

लिङादेशानां[16] परस्मैपदानां यासुडागमो भवति[17]। स[18] चोदात्तो ङिच्च भवति। **यत् प्रतिगृह्णीयात्** (तैब्रा. १.३.२.७)। **यद्विष्वञ्चं वियुयात्** (तैसं. २.६.५.४.)। **यदुक्थ्ये गृह्णीयात्** (तैसं. ६.८.१.२.)।

ननु **तिङ्कृतिङः** (पा. ८.१.२८) इति अतिङन्तात् पदात् परस्य तिङन्तस्यानु- २० दात्तत्वं विधीयते। स च **अनुदात्तं सर्वमपादादौ** (पा. ८.१.१८), अपादादौ वर्तमानं

---

१ D om. पदस्य. २ C adds भवति. ३ D om. ४ A B एतामेक°
५ C D स्वरितस्य. ६ C om. च. ७ C adds चेयम् (? येयम्).
८ A reads सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धेत्यनुदात्तं पदमिति पूर्वशास्त्रे कर्तव्ये स्वरितविधिरसिद्धो भवति (for सप्ताध्याय्यां ... परं परं कार्यमसिद्धं भवति); C reads सपादसप्ताध्याय्यन्तर्गतस्यायमपवादोनाध्यायोसिद्धो भवति; D reads येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता तस्या अय पादोनोऽध्यायोऽसिद्धो भवति. ९ D reads परः after कर्तव्ये. १० C D om this sentence. ११ D °विधिर्निवर्तते.
१२ C D om. १३ C °द्धत्वप्रसङ्गेनानवस्थापकात्. १४ C D °नवस्थापादिका.
१५ C तत्र दूषणमुखेन for तस्याश्चक्रका ... मुखेन; D तत्र दूषणप्रदर्शनमुखेन.
१६ A लिङः. १७ A reads स्यात्; D om. भवति. १८ D om. स च

सर्वमनुदात्तं भवतीति सर्वानुदात्तो भवति । नैतदस्ति, **निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणक्चिद्यत्रयुक्तम्** (पा. ८.१.३०), यदादिभिर्निपातैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवतीति निषेधात् ।

चतुरनडुहोरामुदात्तः ।(पा. ७.१.९८)

५ चतुर् अनडुह् इत्येतयोरामागमो[1] भवति[2] । स[3] चोदात्तो भवति[4] । स च **मिदचोऽन्त्यात् परः** (पा. १.१.४७) इत्यन्त्यादचः परो भवति[5] सर्वनामस्थानेषु[6] परतः । **चत्वार ऋत्विजः** (तैब्रा. २.३.६.२) । **अनड्वान् दक्षिणा** (तैसं. १.२.२.१) । **सावनडुहः** (पा. ७.१.८२) इति नुम् ।

चतुर्शब्द आद्युदात्तः । **चतेरुरन्** (उणा. ७३६) इत्युरन्प्रत्ययान्तः ।

१० **ञ्नित्यादिर्नित्यम् । (पा. ६.१.१९७)**

ञिति निति च प्रत्यये परतः प्रकृत्यादिरुदात्तो भवति ।

अनडुह् शब्दः अनो वहतीति विग्रहे **अनसि वहेः क्विबनसो डश्च** (cf. उणाद० ९.१०७ fn) इति क्विप्प्रत्ययान्तः । स च,

गतिकारकोपपदात् कृत् (पा. ६.२.१३९)

१५ गतेः कारकादुपपदाच्चोत्तरं कृदन्तमुत्तरपदं[7] प्रकृतिस्वरं भवति । **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्** (पा. ३.१.९२) इति अनःशब्दस्य उपपदत्वात् ततः परः[8] कृदन्त उहशब्दः । [तत्र] **धातोः** (पा. ६.१.१६२) अन्त उदात्तो भवतीति उकार उदात्तो भवति । हकार[9]स्याविद्यमानत्वात् । इत्यनडुहशब्दोऽन्तोदात्तः । तत आगम उदात्तः । शेषमनुदात्तम् । **अनड्वाहौ वारुणी** (तैसं. ५.६.२१.१) । **अनड्वाहमग्नीधे** (तैसं. १.८.१८.१) ।

२० **विकारस्वरस्तु** अनड्स्वर एव यत्राल्लोपो नास्ति स उदाहर्तव्यः ।

विभाषा ङिश्योः ।(पा. ६.४.१३६)

ङिश्योः परतः अनोऽकारस्य विभाषा[10] लोपो भवति[11] । सप्तम्येकवचनमुदाहरणम् । **दधन्श्वरुम्** (तैसं. २.५.५.२) । **सुपां सुलुक्** (पा. ७.१.३९) इति सुपो लुक् । **न**

---

१ A आम् only. २ A स्यात्; D om. ३ A adds सर्वनामस्थाने before स; D om स च. ४ A om. ५ A om. भवति ... परतः. ६ A om. भवति...परतः; D reads भवति सर्वनामस्थाने only. ७ C om. उत्तरपदं. ८ C उत्तरः for परः. ९ C reads स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति before हकार°. १० A om. विभाषा. ११ A वा स्यात् for भवति.

ङिसम्बुद्ध्योः(पा. ८.२.८) इति नकारलोपप्रतिषेधः । छन्दस्यपि दृश्यते (पा. ७.१.७६) अस्थ्यादीनामन्यत्रापि[1] छन्दसि विषये अनङादेशो[2] दृश्यते । इह दृशिग्रहणादतृतीयादावनजादावपि[3] भवति । **अस्थान्यशातयत** (तैसं. ६.२.८.६)। **इन्द्रो दधीचो अस्थभिः** (तैसं. ५.६.६.३)

प्रकृतिस्वरो यथा । ५

प्रकृतिर्द्विधा । धातुः प्रातिपदिकं च । तत्र **धातोः** (पा. ६.१.१६२), धातोरन्त उदात्तो भवति । क्विबन्ता धातवः सर्वे उदाहरणम् । **इषमूर्जम्** (तैसं. ४.२.५.१), **अभिजिदसि** (तैसं. ३.५.२.४) इत्यादिषु **गतिकारकोपपदात् कृत्** (पा. ६.२.१३९) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन[4] धातुस्वर एव ।

यत्र प्रत्ययस्वरो धातुस्वरं न बाधते तदप्युदाहरणम् । **तरति तरति ब्रह्महत्याम्** (तैसं. ५.३.१२.२), **यत् पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवति** (तैसं. ५.४.१२.३) । अत्र विकरणः शप् प्रत्ययः तिप् प्रत्ययश्चानुदात्तः । तेन धातुस्वर एवावतिष्ठते । **भवन्तीर्न प्राजायन्त** (तैसं. ५.३.६.३) । जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रे (तैसं. ४.६.४.३) । अत्र, १०

तास्यनुदात्तेन्ङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमङ्ङिद्वत्(पा. ६.१.१८६)

तासेरनुदात्तेतो ङित्[5]श्च अदुपदेशाच्च परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवति हुङ्[6] इङ् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । अत्र पकारानुबन्धस्यानेकान्तत्वात् शप्[7]प्रत्ययोऽदुपदेश इत्याहुः । तस्मात् परौ शतृशानचौ अनुदात्तौ भवतः । शप्शतृङीप्सुपामनुदात्तत्वात् धातुस्वरो विजयते[8] । एवं **बाधमाना** (तैसं. ४.३.४.२) इत्यादयो ग्राह्याः । १५

नन्वत्र[9] **आने मुक्** (पा. ७.२.८०) आने परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य मुगागमो भवतीति[10] मुका व्यवहितत्वात् आनोऽदुपदेशात् परो न भवतीति । २०

नैतदस्ति । अकारस्यैव मुग् विधीयते । नाङ्गस्य । तेनादुपदेशादानन्तर्यं न व्यवहितमिति । अयमभिप्रायः । नहि[11] स्वाङ्गस्य व्यवधायकत्वमिति वृत्तिकारः । भाष्यकारस्तु मुकोऽन्तरङ्गः स्वरविधिरित्याह । साक्षादङ्गसम्बन्धे[12] तत्परत्वं प्रत्ययस्य विरुध्यते । अवयवसम्बन्धे तु परम्परया । तेन साक्षाद् व्यवधानाद्वरं परम्पराव्यवधानं लसार्वधातुकस्य परत्वमिति ।

---

१ C om. अपि छन्दसि विषये. २ A अनङादयो दृश्यन्ते ३ C °वनङादावपि. ४ D om. स्वरत्वेन. ५ A ङिदितश्च. ६ A B नुङ् मुङ्. ७ B शप्रत्ययो. ८ A B विजायते; com. गिरिनाथ agrees with C, D. ९ C om. नन्वत्र ... प्रातिपदिकस्वरस्तु. १० A स्यादिति. ११ D fol. 6 is missing; and with it न हि स्वाङ्गस्य ... पथिमथोः also. १२ A reads साक्षादसम्बन्धे.

ननु लसार्वधातुकस्यादुपदेशात् परत्वं जयन्तीनाम् इत्यत्र कथमुपपद्यते। अतो गुणे (पा० ६.१.९७) इति शप्शत्रोरेकादेशविधानात्। नच विप्रतिषेधे परं कार्यम् (पा० १.४.२) इति स्वरविधेः प्राबल्यम्। अतुल्यबलत्वात्। पररूपविधिः वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः। स्वरविधिस्तु प्रत्ययाश्रयत्वाद् बहिरङ्गः। न च तयोर्विप्रतिषेधः। न च अन्तादिवच्च (पा० ६.१.८५) इत्येकादेशस्यान्तादिवद्भावात् परत्वं पूर्वत्वं च घटते। युगपदुभयरूपाश्रयत्वासंभवात्। न हि तदेव स्वापेक्षया परं पूर्वं च युज्यते। न च भूतपूर्वगत्या परत्वम्। उत्पत्त्यपेक्षया शप एव परत्वात्। अवस्थानापेक्षया शतुः परत्वेऽपि लुग्विकरणे लसार्वधातुकस्वरप्रसङ्गः। तस्मात् स्वपन्तं प्राणा न जहति (तैसं. ६.१.९.७) इत्यत्र शतुरुदात्तत्वं विरुध्येत। न च प्रत्ययग्रहणेन तदेकदेशस्य ग्रहणम्। यथा आच्छीनद्योर्नुम् (पा०७.१.८०) इत्यत्र शतुर्नुमागमो भवति इति तदेकदेशस्य तकारस्य नुम् विधीयते। तद्वदत्रापि तकारस्य स्वर इति साम्प्रतम्। स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् (व्याप.३३) इत्युच्यमानत्वात्। तस्माददुपदेशात् परत्वं शतुर्नोपपद्यते।

अत्र वदामः। अदुपदेशात् परस्य लसार्वधातुकस्य स्थाने योऽयमेकादेशस्तस्य स्वर इति। न चैवं पूर्वोक्तदोषापत्तिः। लुग्विकरणेऽप्येकादेशासम्भवात्। प्रत्ययग्रहणेऽपि स्वरभागिन एकादेशस्य ग्रहणात्। न चोभयादेशस्यान्यतरव्यपदेशविरोधः। यो ह्युभयोः स्थाने भवति असावन्यतरव्यपदेशं लभत इत्यङ्गीकारात्। अह्न्विङोरिति किम्। अधीयन्तोऽवेक्षन्ते (तैआ. ५.६.१२)। इयानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः (तैआ. १.६.३)। इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि। (पा. ३.२.१३०), इङ्धार्योर्धात्वोरकृच्छ्रिणि कर्तरि लट्स्थाने शतृप्रत्ययो भवति। अत्र ङित्परत्वेऽपि शतुरुदात्तत्वमेव। अधीयीतैव स्वाध्यायम् (तैआ. २.१२.१), यद्दचोऽधीते (तैआ. २.१०.१), इत्यत्र लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। यद्वृत्तान्नित्यम् (पा. ८.१.६६) इति निघातप्रतिषेधाभावश्च व्यत्ययाद् द्रष्टव्यः। यथाहुस्तैतिरीयाः।

वर्णान्यत्वं स्वरान्यत्वं पञ्चप्रश्नेषु दृश्यते।
आरण्यादौ द्वयोश्चान्ते त्रिष्वथैवं विधीयते॥ (तैआभा. १. १९२)

अनुदात्ततः परम्। यद् वस्ते (तैसं.१.८.७.२), आस्त इव हीयम् (तैसं. ३.२.९.६), आसीनाय स्वाहा (तैसं. ७.१.१९.२)। ङितः परम्। शयानाय स्वाहा (तैसं. ७.१.१९.२)। तासेः परम्। श्वो यज्ञे प्रयोक्तासे (तैसं. २.६.२.३), प्रातर्यष्टास्महे (तैब्रा. ३.९.२२.१)। एभ्यः परमिति किम्। युञ्जानः प्रथमम् (तैसं. ४.१.१.१)। अत्र चित्स्वर एव।

प्रातिपदिकस्वरस्तु।

---

१ A लटः स्थाने, २ B परः,

पथिमथोः सर्वनामस्थाने। (पा. ६.१.१९९)

पथिन्, मथिन् इत्येतावौणादिकौ इनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ सर्वनामस्थानेषु परतः आद्युदात्तौ भवतः। देवयानाः पन्थानः (तैसं. २.३.१४.४), ऋतस्य पन्थाम् (तैसं. ४.३.११.१)। पन्थानमित्यर्थः। सर्वनामस्थान इति किम्। देवयानेन पथा (तैसं. १.४.४३.२), पथस्पथः परिपतिम् (तैसं. १.१.१४.२)। अत्र उदात्तनिवृत्तिस्वरेण उदात्तत्वं विभक्तेः।

युष्मदस्मदोर्ङसि। (पा. ६.१.२११)

युष्मदस्मदावाद्युदात्तौ भवतः ङसि परतः। तवाहं नाम। (तैसं. १.५.१०.१), मम नाम प्रथमम् (तैसं. १.५.१०.१)। ङसीति किम्। वयं यथायथम् (तैसं. १.५.१०.१), यूयं वृष्टिम् (तैसं. २.४.८.२)। युष्यसिभ्यां मदिक् (उणा. १३६) इति मदिक्प्रत्ययान्तौ सर्वत्रान्तोदात्तौ। अस्माभिर्दत्तम् (तैआ. २.६.१), अस्मासु[1] धारयामसि (तैसं. ६.६.७.२)। अत्र सुबनुदात्तः। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पा. ८.४.६६)।

ङयि च। (पा. ६.१.२१२)

युष्मदस्मदावाद्युदात्तौ भवतः ङयि च परतः। तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम (तैसं. १.३.१४.३), मह्यं त्वादुगार्हपत्याय देवाः[2] (एका. १.३.३)।

प्रातिपदिकस्वरस्त्वल्प एवाष्टाध्याय्याम् उणादौ बहुलः। स उत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते।

प्रत्ययस्वरो यथा।

आद्युदात्तश्च। (पा. ३.१.३)

प्रत्यय आद्युदात्तो भवति। सभेयो[4] युवा (तैसं. ७.५.१८.१)। अहीनस्य यज्ञस्य (तैसं. ६.२.५.१)। अत्र सभाया यः (पा. ४.४.१०५), ढञ्छन्दसि (पा. ४.४.१०६) इति ढप्रत्ययः। अस्य आयनादिसूत्रेण (ऽ.पा.७.१.२) एयादेशः। आयनादिष्वौपदेशिकवद्वचनं स्वरार्थम् इत्येकार एव प्रत्ययादिरुदात्तो भवति। न तु ढप्रत्ययाश्रितोऽकारः। अह्नः खः क्रतुसमूहे (ऽ. पा. ४.२.४२, वा.)। खस्य ईनादेशः। अह्नष्टखोरेव (पा. ६.४.१४५) इति टिलोपः। पूर्ववदीकार उदात्तः। या ते अग्ने यज्ञिया

---

१ A,B युष्मासु धारयामसि; C is corrupt; but we find there सु धारयामसि; D अस्मासु धारय २ In RV. 10. 85. 36, however, देवाः is oxytone,
३ A, B om this sentence ४ A, B, C ससभेयो

तनूः (तैसं. ३.४.१०.५)। यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ (पा. ५.१.७१)। घस्य इयादेशः। तस्माद्राजपेययाज्यार्त्विजीनः (तैब्रा. १.३.२.७)। ञित्स्वरेणाद्युदात्तः। मरुत्वतीयां गृह्यन्ते (तैसं. ६.५.५.१)। गृहमेधीयं चरुं निरवपन् (तैब्रा. १.६.६.३)। द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च (पा.४.२.३२) इति छप्रत्ययः। छस्य ईयादेशः। ईकार उदात्तः। ऐन्द्रमेक(?कादश)कपालम् (तैसं. २.२.११.१)। इन्द्रशब्दादणि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। आग्नेयमष्टाकपालम् (तैसं. १.८.१.२)॥ अग्नेर्ढक् (पा.४.२.३३) इति ढक्। तस्य एयादेशः। पूर्ववद(?दे)कारस्योदात्तत्वे प्राप्ते,

कितः। (पा. ६.१.१६५)

तद्धितस्य कितोऽन्त उदात्तो भवति। सौपर्णेयाः (तैसं ६.१.६.१)। कादृवेयः। (तैसं. १.५.४.१)। स्त्रीभ्यो ढक् (पा. ४.१.१२०)। शाङ्वलायनः (?शालङ्कायनः)। नडादिभ्यः फक् (पा. ४.१.९९)॥

प्लुतस्वरो यथा।

होतव्यमग्निहोत्रा ३ न्न होतव्या ३ मिति (तैआ. ५.८.१०)। जुहवानी ३ मा हौषा ३ मिति। (तैसं. ६.५.९.१)

विचार्यमाणानाम्। (पा. ८.२.९७)

प्रमाणेन वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः। तस्य विषयो विचार्यमाणम्। विचार्यमाणानां वाक्यानां टेरचः प्लुतो भवति। स चोदात्तो भवति। वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः (पा. ८.२.८२) इत्यधिकारात्। तत्र ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः (पा. १.२.२७) इत्यत्र अचश्च (पा. १.२.२८) इत्युक्तम्। यत्र ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञया विधीयते तत्र अच इत्येव तद्वेदितव्यम्। तेन अच एव प्लुतो भवति। स चोदात्तो भवति। होतव्या ३ म् इति।

तित्स्वरितः (?तम्)। (पा. ६.१.१८५)

तित्प्रत्ययान्तः स्वरितो भवतीति स्वरितः प्लुतश्चेदुदात्तो भवति॥

---

१ C om. आग्नेयमष्टा…उदात्तो भवति
२ C, D add उपदेशावसरत्वात् किञ्चिदुच्यते। प्रपञ्चस्तूत्तरत्र वक्ष्यते after फक्
३ C, D read यद्यप्यत्र वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इति टिमात्रस्य प्लुतो विधीयते तथापि, for स चोदात्तो भवति। … तत्र
४ A यत्र ५ D adds दीर्घप्लुतत्वम् before इत्येव
६ A, B तिक् for तित्. ७ D स्वरितम्

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति। (पा. ६.१.१९२)

एतेषां प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति पिति प्रत्यये परतः। मेर्निः (पा. ३.४.८९) इति निरादेशः। आडुत्तमस्य पिच्च (पा. ३.४.९२) इत्याडागमः। पिद्वद्भावश्च। आगमा अनुदात्ताः (व्यापा. १०५) इति परिभाषयानुदात्तः। तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते (शापा. २१) इति प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणे सति तत्पूर्वस्य अकारस्य उदात्तत्वम्। अत्र अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (पा. ६.१.१५८) इत्येष विधिर्न भवति। प्लुतसंधिस्वरयोरसिद्धपादान्तर्गतत्वात् तं प्रति तयोरसिद्धत्वात्। तेनैकस्मिन् पदे उदात्तद्वयसमावेशः। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (पा. १.२.४०)। उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति। अनुदात्ततर इत्यर्थः। वाहौशब्दयोरनुदात्त[तर]त्वम्।

सन्धिस्वरो यथा।

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य। (पा. ८.२.४.)

उदात्तस्य स्वरितस्य च स्थाने यो यण् विहितः तत उत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति। दिक्ष्वृध्नुवन्ति (तैसं. ३.५.१०.२)। अभ्यस्ता[?स्था]त् (तैसं. ४.२.८.१)। इत्याह (तैसं. १.५.४.१)। दध्याशयति (तैब्रा. १.७.६.५)। अत्र दिक्शब्दः अन्तोदात्तः। सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (पा. ६.१.१६८)। सौ सुपि यत् प्रातिपदिकमेकाच् ततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति। अभिशब्दः निपाता आद्युदात्ताः। उपसर्गाश्चाभिवर्जम् (फि. ८०–८१) इत्यन्तोदात्तः। परमनुदात्तम्। दधिशब्द आद्युदात्तः। आर्द्गमहनजनः किकिनौ लिट् च (पा. ३.२.१७१)। आकारान्तेभ्यो धातुभ्य ऋकारान्तेभ्यो गमादिभ्यश्च किकिनौ प्रत्ययौ भवतः। लिड्वच्च भवतः। लिड्वद्भावात् द्विर्वचनम्। आतो लोप इटि च (पा. ६.४.६४) इत्याकारलोपः। ऋकारान्तेषु गुणप्रतिषेधः। गमादिषु गमहनजनघसां लोपः क्ङित्यनङि (पा. ६.४.९८) इत्युपधालोपः। निक्त्वादाद्युदात्तः। तेन दधातीति दधि। सस्नितमं पप्रितमम्। (तैसं १.१.४.१), विश्वानि चक्रये (ऋ. १.९.२)। अरङ्गमाय जग्मवे (तैब्रा. ३.७.१०.६)। जग्मव इति यजुःपाठः। जज्ञि बीजम् (तैसं. ७.५.२०.१)।

---

१ A reads एतेषामन्त उदा०; B एतेषामुदात्तो. २ B हकारस्य; C हकारात् परस्य; D उकारात्परस्य. ३ D तत्रैक° ४ C वाशब्दस्यानुदा°
५ A, B अभ्यस्तात्; D अस्यवस्थाः ६ D दिक्शब्दे ७ B, D om.
८ A, B read याञ् before आदृ° ९ D om ऋकारान्तेषु…इत्युपधालोपः।
१० A निक्त्वा°; B ञिणित्वा° ११ D अदेश्च गाय जग्मया। जग्मय इति च बह्वृचः पाठः।

कानच्क्वसू च किकिनौ भाषायां यङ्लुकावपि (ऽ. का. ३.२.१७१ वा.) इति वचनात् भाषायामपि किन्प्रत्ययान्तो दधिशब्दः । तेनाद्युदात्तः । परमनुदात्तम् उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पा. ८.४.६६) इति स्वरितः ॥

ननु पूर्वत्रासिद्धम् (पा० ८.२.१) इत्यत्र त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रम-
५ सिद्धमित्यसिद्धपादत्रयेऽप्यसिद्धिरुक्ता । तत् स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य कार्ये पूर्वत्र कर्तव्ये परं स्वरितमसिद्धं भवति । आश्रित्यविधानान्नायं दोषः । यद्याश्रितमसिद्धं स्यात् ततस्तदाश्रयो विधिरनर्थकः स्यात् । ननु यणादेशे सति अनुदात्तमुदात्तात् परं स्यात् । ततस्तेनैव स्वरितसिद्धेः इहाश्रित्यविधानमनर्थकं स्यात् । तत एव भाष्यकारः स्वरित-ग्रहणं प्रत्याख्यातवान् । वृत्तिकारस्तु पूर्वस्माद्विधिरिति इमं पक्षमाश्रित्य अजादेशः पर-
१० निमित्तकः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भवतीति स्वरितग्रहणं समर्थितवान् ॥

उदात्तस्वरितयोरिति किम् । अनुदात्तयणो मा भूदिति । दधात्यग्नीषोमीयम् (तैसं. २.३.३.३) । यण इति किम् । अवादेशे मा भूत् । कावूरू पादावुच्येते (तैआ. ३.१२.५) । अनुदात्तस्येति किम् । उदात्तस्य मा भूत् । अभ्युद्ध्रियेत (तैसं. २.२.४.७) ।

एकादेश उदात्तेनोदात्तः । (पा. ८.२.५)

१५ उदात्तेन सह य एकादेशः स उदात्तो भवति । अनुदात्तः स्वरितो वा परः पूर्वो वा । न उक्थ्यै = नोक्थ्यै (तैसं.६.६.११.३) । मा आविंश = माविंश (तैसं. ७. १.७.३) । गवेऽश्वाय (तैसं. १.८.६.१) । उक्थ्योऽर्थ (तैसं. ७.१.५.४) । स्वरितादि-पदं नास्ति ।

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ । (पा. ८.२.६) ।

२० पदादावनुदात्ते परतः उदात्तेनैकादेशः स्वरितो वा भवति । उदात्तो वा । सून्नीयमिव (तैसं. ६.२.४.१) । मासूत्तिष्ठन् (तैसं. ७.५.२.२) । अभीद्धा इत्यत्र उदात्त एव । ऊभावे (तैप्रा. १०.१७) स्वरितः प्रशिष्ट इति तैत्तिरीयका व्यवस्थामाहुः । बह्वृचां तु अन्यत्रापि स्वरितः श्रूयते । अहीमार्ष्या(?) । अभीद्धात्तपसः (ऋ.१०.१९०.१) । तेऽब्रुवन् (तैसं. ६.४.६.२) । सोऽब्रवीत् (तैसं.२.५.११.४) ।

---

१ B, D om त्रिपाद्यामपि पूर्वं···प्यप्रसिद्धिरुक्ता । and read : इत उत्तरं च उत्तरोत्तरो योगः पूर्वत्र कार्ये कर्तव्ये परं कार्यमसिद्धं भवतीति असिद्धपादत्रयेऽप्यसिद्धिरुक्ता । instead.
२ A, D ततः for तत् . ३ D °सिद्धाविहा°. ४ D adds पूर्वविधिः before इति. ५ C पूर्ववद्विधौ; A पूर्ववद्विधौ is corrected into पूर्वविधौ.
६ C om दधात्यग्नी···मा भूत् ७ B पादादा° ८ A अभीध्ये° ९ तैसं. ५.१.७.१

इत्यत्र एकादेशः स्वरित एव । नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः (तैब्रा. १.३.४.१) इत्यादावु-दात्तः । अविशेषविधानेऽपि व्यवस्थाविकल्पो द्रष्टव्यः ॥

पदस्वरो यथा ।

आष्टमिकः सर्वो निघातोऽत्र पदस्वरो ग्राह्यः । न तु **अनुदात्तं पदमेकवर्जम्** (पा. ६.१.१५८) इति । तस्य सर्वसाधारणत्वात् । **पदस्य । पदात् । अनुदात्तं सर्वम-**
५ **पादादौ** (पा. ८.१.१६-१८) इत्यधिकारात् ।

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वाम्नावौ । (पा. ८.१.२०)

बहुवचस्य वस्नसौ । (पा. ८.१.२१)

तेमयावेकवचनस्य । (पा. ८.१.२२)

त्वामौ द्वितीयायाः । (पा. ८.१.२३)

इति वाम्नावादय आदेशा विहिताः । ते सर्वेऽनुदात्ताः । इदं वामास्य (तैसं. ३.३.११.१) । तन्नौ सह (तैसं. १.३.२.१) । अग्नये वो जुष्टम् (तैसं. १.१.५.१) । सुमित्रः सोम नो भव (तैसं. ४.३.१३.५) । सोम देव ते मतिविदः (तैसं. ३.२. ५. २) । इमं मे गङ्गे (तैआ. १०.१.१५) । अग्नये त्वा (तैब्रा. ३.२.८.३) । मा मा हिंसीः (तैआ. १.३१.३) ।

तिङ्ङतिङः । (पा. ८.१.२८)

अतिङन्तात् परं तिङन्तं पदं सर्वानुदात्तं भवति । वायवः स्थोपायवः स्थ । (तैसं १.१.१.१) । प्रार्पयतु (१.१.१.१) । एवं सर्वं विज्ञेयम् । अपवादास्तु उत्तरत्र वक्ष्यन्ते ।

नित्यवीप्सयोः । (पा. ८.१.४)

इत्याद्यर्थेषु **सर्वस्य द्वे** (पा. ८.१.१.) इति द्विर्भावो विधीयते ।

तस्य परमाम्रेडितम् । (पा. ८.१.२)

तस्य द्विर्भावोपन्नस्य यत् परमर्धं तदाम्रेडितसंज्ञं भवति ।

---

१ B, D add एव after °वुदात्तः २ B व्यवस्थाया
३ A सर्वनिपातो; D सर्वनिघातो ४ A om this सूत्र ५ B, D तिङतिङः
६ D द्वितीयो ७ D द्वितीयापन्नस्य ८ A स्यात्

अनुदात्तं च। (पा. ८.१.३)

तत् परमनुदात्तं च भवति। एकैकया (तैसं. ७.५.८.४)। परुषः परुषः परि (तैसं. ४.२.९.२)। ताता पिण्डानाम् (तैसं. ४.६.९.३)। तानि तानीत्यर्थः।

समासस्वरो यथा।

समासस्य। (पा. ६.१.२२३)

५ समासस्यान्त उदात्तो भवति। विश्वामित्रजमदग्नी (तैसं. ३.१.७.३)। वैश्वदेवाग्निमारुते (तैसं. ४.४.२.३)। शाक्ररैवते (तैसं. १.८.१३.२)। आदित्यग्रहः (तैसं. ६.५.१०.१)। अवान्तरदीक्षया (तैसं. ६.२.२.७)। अर्धमासाः (तैब्रा. ३.७.५.७)

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्। (पा. ६.२.१)

१० बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। सत्यौजाः (तैसं. १.६.१.२)। सत्यायुः (तैसं. १.६.१.१)। शतायुः पुरुषः (तैसं. १.५.२.२)।

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्। (पा. ६.२.१४०)

वनस्पत्यादिषु समासपदेषु उभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः। समासान्तोदात्तत्वा-
१५ पवादः। वनस्पतिः (तैसं. १.३.६.१)। बृहस्पतिः (तैसं. १.२.३.३)। तनूनपात् (तैसं. ४.१.८.१)। नराशंसः। (तैसं. ४.१.८.१)। शुनःशेपम् (तैसं. ५.२.१.३)। बम्बाविश्ववयसौ (तैसं. ६.६.८.४)। शचीपतिः। (तैसं. ४.४.८.१)। शण्डामर्कौ (तैसं. ६.४.१०.१)। शुक्रामन्थिनौ (तैसं. ६.४.१०.१)। इत्यादि॥

देवताद्वन्द्वे च। (पा० ६.२.१४१)

२० देवतावाचिनां यो द्वन्द्वः तत्र पूर्वोत्तरपदे उभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः। इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम् (तैसं. ५.७.१५.१)। इन्द्राविष्णू (तैसं. ५.७.१५.१)। मित्रावरुणौ (तैसं. १.३.११.१)। इन्द्रावरुणयोः (तैसं. २.५.१२.२)। अग्नीवरुणौ यजति (तैसं. ६.६.३.३)। अग्नीषोमौ (तैसं. २.५.२.२)। यत्रोभयो-

---

१ B °वाग्नीमा° २ D अधर्ममासाः
३ D adds समासस्येति समासान्तोदात्तत्वे सत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनुदात्तः स्यादिति तदपवादोऽयमारभ्यते before सत्यौजाः
४ B समानपदेषु; D समासेषु ५ D reads उभे पदे, omitting युगपत्
६ D °दात्तापवादः ७ A बिम्बाविश्ववयसौ; D बन्बाविश्रवसौ

रेकस्मिन् हविषि देवतात्वं तत्रैवायं विधिः। नान्यत्र। सूर्याचन्द्रमसौ धाता (तैब्रा. १०.१.१४)।

अस्य क्वचिदपवादमाह।

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु। (पा. ६.२.१४२)

देवताद्वन्द्वेऽनुदात्तादावुत्तरपदे परतः एष विधिर्न भवति। इन्द्राग्नी अपागूहताम्। ५
(तैसं. २.२.१.१)। इन्द्रवायू हि सयुजौ। (तैसं. ६.६.८.३)। अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति किम्। द्यावापृथिवी स्ताम् (तैसं. २.६.९.६)।

ननु क्वचिदाद्युदात्तत्वं दृश्यते। तत् कथम्। मित्रावरुणा शरदा। (तैसं. ४.४.१२.३) इन्द्राविष्णू दृंहिताः (तैसं. ३.२.११.३)। तत्तु षाष्ठिकामन्त्रिताद्युदात्त विधिना। १०

आमन्त्रितस्य च। (पा. ६.१.१९८)

आमन्त्रितस्य आदिरुदात्तो भवति।

आष्टमिकमपि विद्यते।

आमन्त्रितस्य च (पा० ८.१.१९)

पदात् परस्य अपादादौ वर्तमानस्यामन्त्रितस्य निघातो भवति। यत् पदात् परम- १५
पादादौ वर्तमानं तत्रायं निघातः। आ नो मित्रावरुणा (तैसं. १.८.२२.३)। इदं द्यावापृथिवी (तैसं. २.६.९.५)। एवमन्यत्रापि त्रैरूप्यं द्रष्टव्यम्। इन्द्राग्नी रोचना दिवः (तैसं. ४.२.११.१)। उभा वामिन्द्राग्नी (तैसं. १.१.१४.१)। इन्द्राग्नी अपागूहताम् (तैसं. २.२.१.१)। एवमसमासेऽपि द्रष्टव्यम्। असावादित्यः (तैसं. २.१.२.४)। अत्र प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। असावेहि (तैब्रा. ३.१०.८.२-४), २०
परिददाम्यसौ (एका.२.३.१) अत्रामन्त्रितस्वरभेदः। अग्ने त्वम् (तैसं. १.२.३.१)। त्वमग्ने (तैसं. १.२.३.१)। आ वायो भूष (तैसं. १.४.४.१)। वायो वीहि स्तोकानाम् (तैसं. १.३.९.२)। वायोः सवितुः (तैसं. ४.७.१५.३)।

---

१ D om परतः २ D om इति ३ A om
४ D adds तत्र before तत्रायम्. ५ B त्रयीरूप्यम् ६ D adds इत्याद्युदात्तः
७ D adds सर्वनिघातः ८ D reads तत्र समासेऽपि ९ D द्वैरूप्यम्
१० D इत्यामन्त्रित°

अर्थभेदेन स्वरभेदो यथा ।

अर्यः स्वामिवैश्ययोः । (पा. ३.१.१०३)

इत्यत्र यतोऽनाव (पा. ६.२.२१३) इत्याद्युदात्तत्वे, **स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् (ऽ. का. ३.१.१०३, वा.)** । **अग्ने विश्वान्यर्य आ (तैसं २.६.११.४)** । ५ **अर्यः पुष्टेषु मत्सखा** । (ऋ. १०.८६.१) । ३३३ आर्यावस्थ्येनाम.

यदा अणुशब्दः परिमाणवाची तदान्तोदात्तः । अणतेरुप्रत्ययविधानात् । **अणोरणीयान्** (तैआ. १०.१०.१) । यदा धान्यवाची तदाद्युदात्तः । **धान्ये निच्च** (उणा. ९) इति वचनात् । **अर्णवश्च मे** (तैसं. ४.७.४.२) ।

यदा वेदशब्दो दर्भमुष्टिवाची तदान्तोदात्तः । **वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीम्** १० (तैब्रा. ३.३.९.१०) । **वेदोऽसि वित्तिरसि** (तैसं. १.६.४.४) । यदा ऋग्वेदः सामवेदः इति वेदवाची तदाद्युदात्तः । **वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः** (तैब्रा. ३.१०.११.४) । **उञ्छादीनां च** (पा. ६.१.१६०) इत्यत्र **वेदवेगवेष्टबन्धाः करण** (गणसूत्र) इत्युक्तम् (ऽ.का.६.१.१६०) । तेन करणवाचिनो वेदशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । दर्भमुष्टिर्हि यागकरणम् । वेदोऽपि यद्यपि प्रमाणत्वाद्यागकरणं तथापि वेदयतीति वेद १५ आचार्यो वेद इत्युक्तत्वात् कर्तृत्वं विवक्षितं न करणत्वम् । इति ॥

इति सामान्यतः प्रोक्ताः स्वरा अथ विशेषतः ।

निरूप्यन्ते हि तत्रादौ प्रकृतिप्रत्ययाश्रिताः ॥

इति प्रथमः परिच्छेदः ॥

---

१ B इत्युदात्तत्वे २ A, B om. यदा ३ D अनिते for अणते
४ D om धान्ये ... वचनात् । ५ B निश्च for निच्च ६ D अथ for यदा
७ B °वाचि; D °मुष्टबभिधाय्यन्तोदात्तः ८ D om तदान्तोदात्तः ९ B °वाचि
१० A B read °वेगवेष; C °वेगष्टे ११ A B करणम् १२ D यागे करणम्
१३ D om. याग
१४ The introductory and the concluding verses of the परिच्छेदs and also the division of परिच्छेदs have been discussed and explained in the Introduction.

॥ द्वितीयः परिच्छेदः ॥

सत्ता सततसंसत्तेः सतां संसत्सु संस्तुता ।
असतां संततः सेतुः सास्तु ते सुतसंततिः ॥

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ।(पा. ६.१.१५९)

कर्षतेराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । **भागं निर्वपामि** (तैसं.२.३.१. ५ ४) । **चित्तं संतानेन** (तैसं. १.४.३६.१) । **विवाहमाप्नोति** (तैसं. ७.२.८.७) । **ईङ्काराय स्वाहा** (तैसं.७.१.१९.१) । एते घञन्ता **ञ्नित्यादिर्नित्यम्** (पा. ६.१.१९७) इत्याद्युदात्ताः प्राप्ता अन्तोदात्ता विधीयन्ते ।

सन्तानादिषु यद्यपि समासान्तोदात्तत्वमस्ति, तथापि

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । (पा. ६.२.२) १०

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थादीनि शब्दरूपाणि पूर्वपदानि प्रकृत्या भवन्तीति पूर्वपदाव्यय-प्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तम् । ततो **गतिकारकोपपदात् कृत्** (पा.६.२.१३९) इति कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वं विहितम् । कृदन्तस्य ञित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तत्वं विधीयते । अत्र **थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्** (पा. ६.२.१४४) इति घञन्तस्य समासेऽन्तोदात्तत्वं विधीयते । तदनात्वतोऽपि स्यादिति । **मोदः प्रमोद आनन्दः** (तैब्रा. २.४.६.५) । १५

ननु **कर्षात्वत०** (पा. ६.१.१५९) इति पूर्वो विधिः । **ञ्नित्यादिर्नित्यम्** (पा. ६.१.१९७) इति परः । **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** (पा. १.४.२) इति परत्वात् ञ्नित्स्वर एव प्राप्तः ।

नैतत् सारम् । विप्रतिषेधे हि सति सा परिभाषा प्रवर्तते । तुल्यबलविरोधो हि विप्रतिषेधः । न चात्र तुल्यबलतास्ति । उत्सर्गापवादत्वात् । तदुक्तम् । उत्सर्गापवाद- २० नित्यानित्यान्तरङ्गबहिरङ्गेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य विषयः इति बलवतैव तत्र भवितव्यमिति (ऽ. का. on १.४.२) ।

ननु एवमपि ञित्स्वरविधिः परत्वाद्विशेषविधित्वाच्च **अनुदात्तं पदमेकवर्जम्**

---

१ A °दात्ते; D om ञ्नित्यादिर्नित्यं...दात्ताः २ A °प्राप्ते; D om प्राप्ता अन्तोदात्तः...तथापि ३ D om तत्पुरुषे...कृत्याः ४ D तदनात्वतामपि
३–स्वरमञ्जरी

(पा. ६.१.१५८) इतीमं सामान्यविधिं बाधते । तस्मिन् बाधिते ञित्स्वरविधिः अन्तोदात्तविधिश्च समुच्चीयते ।

सत्यमेतत् । यदि **अनुदात्तं पदमेकवर्जम्** (पा. ६.१.१५८) इति स्वरविधिः स्यात् । किन्तु परिभाषा सकलविधिशेषत्वेन कृता । अन्यथा **उत्सर्गापवादन्यायेन** (s. भोप. ८५) अस्य विध्यन्तरैर्बाधः प्रसज्येत । उभयविधिसामर्थ्यात् विकल्पेन वा व्यवतिष्ठेत[3] । विषयस्य व्यवस्था वा कल्प्येत । तस्मान्न विधिः किन्तु परिभाषैव ।

परिभाषा नाम एकत्रस्था सकलं शास्त्रमभिज्वलयति । गृहं प्रदीप इव । परिभाषाया न कुत्राप्यपवादः । यथा विप्रतिषेधपरिभाषायाः (s. पा. १.४.२) । सा हि पूर्वापि सर्वशास्त्रे प्रवर्तते । परितो भाषा परिभाषा । सर्वत्र व्याप्ता । न कदाचित् शास्त्रान्तरेण बाध्यत इत्यर्थः । अथ किमर्थं पदग्रहणमिति । पदावयवानां पृथक्स्वरो मा भूदिति । तदुक्तं[3] **वृत्तिकारेण** ।

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।
पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥ (का. on ६.१.१५८) इति ।

अत्राह कश्चित् । आगमादीनां पृथक्स्वरप्रसक्तेरेवाभावात् न[4] कर्तव्यं पदग्रहणमिति । न ह्यनेकोदात्तप्रसक्तिस्तेषु विद्यते येन एकवर्जम् इति इतरदनुदात्तं स्यात् । अनेकावयवेष्वपि प्रकृतिप्रत्ययादिषु **आद्युदात्तश्च** (पा. ३.१.३), **चितः** (पा. ६.१.१६३), **ञ्नित्यादिर्नित्यम्** (पा. ६.१.१९७) इत्यादिभिरादेरन्तस्य वा एकस्यैवोदात्तत्वविधानात् । प्रकृतीनामाह । **धातोः** (पा. ६.१.१६२) अन्त उदात्तः । **प्रातिपदिकस्य अन्त उदात्तः** (s. फि. १) । इत्येकस्यैव विधानात् नानेकस्वरप्राप्तिः ।

अथ प्रकृतिप्रत्ययौ पृथक्स्वरौ मा भूतामित्येवमर्थमुच्यत इति चेन्न । एकवर्जमनुदात्तं भवतीत्युक्ते[5] पद एव व्यवस्थानात् तदतिरिक्तस्य वाक्यादेर्विषयस्यासंनिकृष्टत्वात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यैव तत्त्वात् व्यर्थं पदग्रहणमिति ।

तत्र ब्रूमः । तत्र यदि पदमिति न स्यात् तर्हि वाक्यस्यापि स्यात् ।

ननु पदस्यैव प्रत्यासन्नस्य विषयत्वसिद्धेः शास्त्रस्य पदसंस्कारमात्राधिकारत्वात् अन्तरङ्गत्वाच्च पद एव कार्यं भवेत् न वाक्य[6] इति । तन्न । शास्त्रस्य बहुविषया-[? यत्वस्या] पेक्षितत्वात्[7] असति प्रतिबन्धे विप्रकृष्टेऽपि वाक्ये प्रवर्तत एव शास्त्रम् ।

१ D add न विधिः before किन्तु २ A व्यवतिष्ठते
३ C om तदुक्तं वृत्तिकारेण...अत्राह कश्चित् ४ D om न कर्तव्यं पदग्रहणमिति
५ A B C उदात्ते for उक्ते ६ A B वाक्यस्येति ७ A B °पयापेक्षितत्वात्

अन्यथा अन्तरङ्गविषयत्वेन असमस्तपदाश्रयत्वात्[1] समासपदेष्वेव विधिर्न स्यात् ।

न च वाक्यस्य शास्त्राविषयत्वम् । **वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः** (पा. ८.२.८२), **सर्वस्य द्वे** (पा. ८.१.१), **युष्मद्युपपदे०** (पा. १.४.१०५), **तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां०** (पा. ३.३.१०) इत्यादिषु वाक्याश्रयाणामपि कार्यान्तराणां[2] विधानात् ।

ननु वचनसामर्थ्यात् तत्र तथा । प्रकृते तु न तथा । इति चेत्, न । वाक्यस्यापि शास्त्रविषयत्वेन[3] दर्शनात् । विशेषानुपादाने विषयव्याप्तेर्न्याय्यत्वात् वाक्येऽपि स्वरविधिप्रसक्तौ तन्निवृत्त्यर्थं पदग्रहणमिति ।

यद्येकवर्जमिति नोच्येत तदा परिभाषाया विषयविशेषानभिधानात् सर्वमनुदात्तमापद्येत । उभयविधिसामर्थ्यात्[4] विकल्पो वा व्यवतिष्ठेत । विषयव्यवस्था वा कल्प्येत । तस्मादेकवर्जमिति वक्तव्यम् ।

चितः । (पा. ६.१.१६३) ।

चितोऽन्त उदात्तो भवति । **युञ्जानः प्रथमं मनः** (तैसं. ४.१.१.१) । **कुर्वाणा चीरमात्मनः** (तैआ. ७.४.२) । **विधून्वानाय स्वाहा** (तैसं. ७.१.१९.३) । अत्र शानचूप्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वा एष विधीयते ।

नन्वत्र विकरणप्रत्ययस्य शानचि परतः स्थिते विधानात् सतिशिष्टस्वरः स्यात् । **सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः** (s. सिकौ. on पा. ६.१.१५८; व्यापा. १०४) इति वचनान्न[5] बलीयान् । यदि विकरणस्वरः सतिशिष्टत्वात् बलीयान् स्यात् ततोऽनुदात्तं पदमिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सिद्धे व्यर्थं पुनर्विधानं स्यात् । **प्रमुञ्चमानाः** (तैसं. ३.१.४.२) । **तस्मादद्यमानाः पीयमानाः** (तैसं. ६.४.३.४) इत्यादिषु अदुपदेशात् परस्य शानचोऽनुदात्तत्वात् शयक्प्रत्यययोः विकरणत्वेऽपि तत्स्वरस्य बलवत्त्वम् । अन्यत्र विकरणेभ्य इति प्रत्ययस्वरं प्रतीति वक्ष्यते[6] ।

हस्ते दधानः (तैब्रा. २.८.६.१) इत्यादिषु **अभ्यस्तानामादिः** (पा. ६.१.१८९) इति अजादावनिटि लसार्वधातुके अभ्यस्तानामाद्युदात्तत्वम् ।

सञ्जिहानाय स्वाहोज्जिहानाय स्वाहा (तैसं. ७.१.१९.९), **मिमाना यज्ञम्** (तैब्रा. ३.६.३.३) इत्यत्र ङितः परस्य शानचोऽनुदात्तत्वम् । अभ्यस्ताद्युदात्तत्वं च ।

१ A असमास°; D असमास° २ A B कार्यान्तरविधानात्.
३ A om त्वेन ४ A om. उभयविधिसामर्थ्यात्...वा कल्प्येत
५ A °नाद्बलीयान् ६ A B लक्ष्यते ७ A B °स्तादुदात्त°

मन्ये भेजानः (तैसं. ५.६.१.४), तस्मात् तेपानात् (तैब्रा. २.२.९.१) एते कानच्प्रत्ययान्ताः।

इयं यका शकुन्तिका (तैसं. ७.४.१९.३), चित्र इद् राजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु (ऋ. ८.२१.१८)। एते अकजन्ता अन्तोदाताः। अत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य चितः स्वरविधिः॥

तिसृभ्यो जसः। (पा. ६.१.१६६)

तिसृभ्य उत्तरस्य जसः उदात्तो भवति। तिस्रस्तिस्रो रात्रयः (तैसं.७.२.१०.३)। त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ (पा. ७.२.९९) इति त्रिशब्दस्यान्तोदात्तस्य तिस्रादेशः तत्स्वर एव विहितः। अनुदात्तौ सुप्पितौ (पा. ३.१.४) इति जसोऽनुदात्तत्वे उदात्तस्वरितयोः (पा. ८.२.४) इत्येष स्वरो भवति। तन्निवृत्त्यर्थमेष स्वरो विधीयते[2]।

तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति (तैसं. ६.१.६.५) इत्यत्र उदात्तयणो हल्पूर्वात् (पा. ६.१.१७४) इति विभक्तेरुदात्तत्वम्।

चतुरः शसि। (पा. ६.१.१६७)

चतुरोऽन्त उदात्तो भवति शसि परतः। चतुरः पदः प्रतिदधत् (तैसं. ५.४.१२.१)। शसीति किम्। चत्वार ऋत्विजः (तैब्रा.२.३.६.२)। चतस्रो धेनूर्दद्यात् (तैसं ५.७.३.४) इत्यत्र कथमाद्युदात्तत्वम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् (व्याप. २५) इत्युक्तत्वात्।

त्रिचतुरोः स्त्रियाम् (पा. ७.२.९९)। इत्यत्र वृत्तिकारेणोक्तम् चतसरि आद्युदात्तत्वं वक्तव्यम् (s. का. ७.२.९९)। चतुरः शसि (पा. ६.१.१६७) इत्येष स्वरो मा भूदिति। यणादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिवद्भावादयं स्वरो मा भूदिति चोक्तम्।

अत्रायमभिप्रायः। चतस् अस् इति स्थिते अत्र चतुरः शसि (पा. ६.१.१६७) इति पूर्वमन्तोदान्तत्वं वा भवेत् किंवा अचि र ऋतः (पा. ७.२.१००) इति रेफादेशो वा भवेत्। यदि पूर्वमन्तोदात्तत्वं स्यात् तदा उदातयणो हल्पूर्वात् (पा. ६.१.१७४) इति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात्। अथ यणादेशः। तदा स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् (व्याप. ३३) इत्यन्तोदात्तत्वे तकारात्परस्य उदात्तत्वं स्यात्। किमत्र तत्त्वम्।

---

१ C om this sentence २ A भवति

विप्रतिषेधे परं कार्यम् (पा. १.४.२) इति परत्वात् रेफादेशः पश्चादुदात्त इति प्राप्ते इदमुक्तम्। यणादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिवद्भावादिति। तस्मात् चतुरः शसि (पा. ६.१.१६७) इति रेफादेशात् पूर्वं न प्रवर्तते। पश्चादपि नास्तीति चतुर्शब्दस्य आद्युदात्तस्य चतस्रादेशोऽप्याद्युदात्तः।

ननु न पदान्त० (पा. १.१.५८) इत्यादिना स्थानिवद्भावप्रतिषेध उक्तः[2]। नोक्तः। स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो[3] न स्थानिवत्। अन्यत्र स्थानिवदेवेति वचनात् (s. का. on १.१.५८)। चतुः सम्पद्यते (तैसं.२.६.९.१), चतुर्ध्रुवायाम् (तैब्रा. ३.३.५.३) इत्यत्र कथमन्तोदात्तत्वम्। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् (पा. ५.४.१८) इति सुजन्तः। चकारश्चित अन्तोदात्तार्थः। उकार उच्चारणार्थः। चतुर् स् इति स्थिते। रात् सस्य (पा. ८.२.२४) रेफादुत्तरस्य सकारस्य लोपः स्यादिति सकारस्य लोपः। रेफस्य विसर्जनीयः। चतुरोऽन्त उदात्तः।

ननु चितः (पा.६.१.१६३) इति किं प्रत्ययस्य विशेषणं प्रकृतेर्वा। नाद्यः। अत्र प्रत्ययाभावात्। न द्वितीयः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादेन अन्तोदात्तस्य विधानात्।

सत्यम्। अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति (s. हैपा.१०७) इति तदन्तायाः प्रकृतेर्विशेषणम् इति वृत्तिकारेणोक्तम्, बह्वकजर्थं चितः सप्रकृतेरन्तो-(?न्त उ)दात्त इति।

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः। (पा. ६.१.१६८)

सौ सप्तमीबहुवचने य एकाच् शब्दः तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति। अनुदात्तौ सुप्पितौ (पा.३.१.४) इत्यस्यापवादः। इषे त्वोर्जे त्वा (तैसं.१.१.१.१)। वाचेदं विश्वम्। श्रियाधिया त्वा (तैसं.२.६.६.१)। श्रियै गत्वा। (तैसं.२.२.७.३)।

सावेकाच इति किम्। प्राच्यां दिशि (तैसं. २.४.१४.१)। तृतीयादिरिति किम्। इषमूर्जम् (तैसं. ४.२.५.१)।

ननु कथं गवे (तैसं. १.८.६.१.), तस्मै देवाः (तैसं. ३.३.११.३), इत्याद्युदात्तत्वम्।

न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः। (पा. ६.१.१८२)

---

१ A तत् for न; D adds अपि after पूर्वम् २ A om उक्तः
३ A adds एव before न ४ A adds इति.
५ A चतुरन्तोदात्तः; D om the whole sentence.
६ D om सप्रकृते...इति. ७ B D add दुहाना

गो, श्वन्, सावर्वर्ण, राट्, अङ्, कुङ्, कृत्, इत्येतेभ्यः परस्यास्तृतीयादिविभक्तेः उदात्तत्वं न भवति। सावर्वर्णान्तः तद्, यद्, किम् इत्येवमादयः। यस्मै करोति ब्राह्मणः (तैसं. ४.२.६.५)। कस्मा अह देवाः (तैसं. ६.३.१.६)।

सावेकाच इति सप्तमीबहुवचनग्रहणं किम्। त्वया सह द्रविणम् (तैसं.४.२.२.४.)। एषा सा त्वयि (तैसं१.२.११.१)। प्रथमैकवचनग्रहणे हि अत्रापि स्यात्। एकाच इति किम्। राजसु राजयाति (तैसं. २.४.१४.२)। राज्ञा सोमेन (तैसं. ६.६.७.२)।

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्। (पा. ६.१.१७०)

अञ्चेः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति। शस्परिग्रहणार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम्। इन्द्रो दधीचो अस्थभिः (तैसं.५.६.६.३)। प्रतीचो बाहून् प्रति भङ्ग्ध्येषाम् (ऋ. १०.८७.४)। नीचा तं धक्षि। (तैसं. १.२.१४.२)।

ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः। (पा. ६.१.१७१)

ऊठ्, इदम्, पदादि, अप्, पुम्स्, रै, दिव्, इत्येतेभ्यः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति। पष्ठौहः पष्ठौहा। ऊठि उपधाग्रहणं कर्तव्यम् (s. का. on ६.१.१७१)। इह मा भूत्। अक्षद्युवा, अक्षद्युव इति॥

इदम्। आभ्यामेवैनम् (तैसं.३.१.७.२)। एभिरेवैनं लोकैः। (तैसं.६.१.१.७)। असौ वै लोकाय (तैब्रा. ३.९.३.१)। असाल्लोकात् (तैआ. १.२७.५)। ननु सोऽस्मात् सृष्टः (तैसं. ५.२.१.१) इत्यत्र कथं सर्वानुदात्तत्वम्। अन्वादेशविषये एष विधिर्न भवति।

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ। (पा. २.४.३२)

इदमोऽन्वादेशविषये तृतीयादौ विभक्तौ परतः अश् इत्ययमादेशो भवति। सोऽनुदात्तः। अनेकालशित् सर्वस्य (पा.१.१.५५) भवति। कथितस्यानुकथनमन्वादेशः। तेन स एवास्मा अन्नं प्र यच्छति (तैसं. २.१.९.१)। स एवास्मिन् तेजो दधाति (तैसं. २.२.३.३)। तदेषां वृङ्क्ते (तैसं. ७.३.२.२)। तदेभ्योऽब्रवीत् (तैसं.३.१.९.५)।

---

१ B परसात् २ B अस्मा अह देवाः; D कस्मै देवाः
३ A adds इच्छमानाः ४ A om ५ A om
६ A एक for एष ७ A B om सोऽनुदात्तः
८ A reads अनेकालशित् सर्वादेशः for this सूत्र; B om this सूत्र and reads इति सर्वस्य before भवति

एष्वमृतम् (तैसं.२.३.२.१)। इत्यादिष्वन्वादेशेषु सर्वानुदात्तत्वम्। यद्यत्रापि विभक्तिरुदात्तत्वं स्यात् तदा अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (पा. ६.१.१५४) इत्यनुदात्तसिद्धेः इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तः० (पा. २.४.३२) इति पुनर्वचनमनर्थकं स्यात्। यत्र प्रसिद्धमात्रवाचि तत्र विभक्त्युदात्तत्वम्। एषां लोकानाम्। (तैसं. २.४.११.५)। अस्मिंश्चामुष्मिंश्च (तैसं.७.३.४.२)। अनेन, अनयोः इत्यत्र नेष्यते।

द्वितीयाटौस्स्वेनः। (पा. २.४.३४)

द्वितीया, टा, ओस् इत्येतेषु परतः इदम एनादेशो भवति। स चानुदात्तो भवति। एनं पवयति (तैसं. २.१.१०.३)। प्रिययैवैनौ तनुवा सꣳ शास्ति (तैसं. ५.२.४.१.)। स्व एवैनान् (तैसं. ३.४.८.४)। ऋध्नोत्येनेन (तैब्रा. १.१.१०.६)। य एनयोरनुलोमं च (तैसं. ३.५.१.३)।

पदादयः पद्, दत्, नस्, मास्, हृद्, निश् इत्येते गृह्यन्ते। असन्नादयो न गृह्यन्ते। चतुरः पदः (तैसं. ५.४.१२.१)। या दतो धावते (तैसं. २.५.१.७)। नसोः प्राणः। (तैसं. ५.५.९.२)। मासिमासि पृष्ठानि (तैसं. ७.५.१.६)। चतुरो मासो दीक्षितः (तैसं. ५.६.७.३)। हृदे त्वा (तैसं. १.३.१३.१)। निशि यजते (s. का. on. ६.१.६३ [निश्])

अस्नैव रक्षाꣳसि निरवदयते (तैसं. ६.३.९.२)। उद्नो दत्तोदधिं भिन्त (तैसं. २.४.८.१)। यक्ष्मा रुद्रम् (तैसं. १.४.३६.१)। अन्तोदात्तत्वादसन्नादीनामुदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वम्। तेषां यत्राल्लोपाभावः तत्रैष विधिर्न भवति। ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि (तैसं. १.७.८.३)। उदनि क्षियन्तम् (ऋ. १०.६८.८)।

अप्। अपोऽश्नाति (तैसं.१.६.७.४)। अद्भिर्ह्येव हवीꣳषि (तैसं.२.६.५.१.)। अद्भ्यः स्वाहा (तैसं १.८.१३.३)। अपां पेरुरसि (तैसं. १.३.८.१)। अप्सु ह्ययम् (तैआ. १.२२.९)।

---

१ A om this citation; B येष्व°
२ A om इदमोऽन्वादेशेऽश् ; B om only अश्
३ D °पुनर्विधान° for °पुनर्वचन° ४ D adds तेन before यत्र
५ D reads एकाच इत्यधिकारात् before पदादयः
६ A reads उत्नो दत्नो दधिं; D reads उब्जो हृदयमिव for the citation.
७ A reads यत्ना रुद्रम्; B यत्ना रुद्रन्तनिमना; D वोक्ता रुद्रं प्राशिभ्यः रुद्रम्
८ D adds इति after रुद्रम् ९ A °दुसन्नादीना°; D °दासन्नादीना°
१० A क्षीयन्ताम्; D उदनी क्षियन्ताम्

पुम्स्। पुंस्सः पुत्रान् (तैसं. ४.६.९.४)। पुंस्से पुत्राय (तैब्रा.३.७.१.९)। रै। रायस्पोषेण (तैसं.१.५.६.२)। रायो दानाय चोदय। (ऋ.१०.१४१.६)।

दिव्। दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा (तैसं. १.१.११.१)। दिवस्परि (तैसं १.३.१४.५)। दिव्यन्तरिक्षे (तैसं.४.७.१२.२)। अबादीनामेकाच्त्वादेव सिद्धे शस्परिग्रहणार्थं वचनम्।

अष्टनो दीर्घात्। (पा. ६.१.१७२)

अष्टनो दीर्घात् परात् असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति। अष्टाभिर्वि कर्षति (तैसं.५.४.४.३), अष्टाभ्यः स्वाहा (तैसं.७.२.११.१)। बृतादिषु पाठादष्टन्शब्दोऽन्तोदात्तः। तत्र झल्युपोत्तमम् (पा. ६.१.१८०) इत्यस्यापवादो विभक्त्युदात्तत्वं विधीयते। दीर्घादिति किम्। अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीत (s. का. on. ६.१.१७२)।

इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति। कृतात्वस्य च षट्संज्ञाम्। अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टन्स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधित एव इति किं दीर्घग्रहणेन। यदि कृताकारोऽष्टन्शब्दः षट्संज्ञको न स्यात् तर्हि षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः (पा. ६.१.१७९) इति तस्य ग्रहणं न स्यात्। ततः षट्स्वरो न स्यात्। ततश्च अष्टन्स्वरः कृतात्वे सावकाशः। षट्स्वरश्च पञ्चन्नादिषु सावकाशः। उभयोरकृतात्वे अष्टनि प्रसङ्गे विप्रतिषेधे परं कार्यम् (पा. १.४.२) इति परत्वात् षट्स्वर एव भवतीति दीर्घग्रहणमनर्थकमित्यर्थः।

शतुरनुमो नद्यजादी। (पा. ६.१.१७३)

अन्तोदात्तादित्येव। अनुम् यः शतृप्रत्ययः तदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजादिश्च विभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति। पुण्यꣳ श्लोकं यजमानाय कृण्वती (तैब्रा. ३.१.२.६)। वैश्वदेवी पुनती देव्यागात् (तैब्रा. १.४.८.२)। उद्गृह्णते स्वाहा (तैसं. ७.५.११.२)। स्वपते स्वाहा (तैसं. ७.१.१९.२)। अत्र सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः (s. सिकौ. on पा. ६.१.१५८; व्यापा. १०४) इति शतृस्वर एवावतिष्ठते। तेनान्तोदात्तः।

जागरिष्यते स्वाहा (तैसं. ७.१.१९.२)। प्रभोत्स्यते स्वाहा (तैसं ७.१.१९.२)। इत्येवमादिषु विकरणप्रत्ययस्यादुपदेशत्वात् ततः परः शतृप्रत्ययो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं लभते। तथाप्युदात्तेनैकादेशविधानादन्तोदात्तात् शत्रन्तात् परा विभक्तिरुदात्ता भवति। जाग्रते स्वाहा इत्यत्र आद्युदात्तत्वाद्विभक्तिस्वरो न भवति।

---

१ D °ग्रहार्थं २ A °स्वरस्य ३ A °स्थाना°; B °स्थानात् ४ A तथाप्येकादेशेन विधा°

ननु पूर्वत्रासिद्धम् (पा. ८.२.१) इति एकादेशस्वरोऽसिद्धो भवति। न भवति। एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः (s. का. ८.२.३) इति वचनात्। किं प्रयोजनम्। अयायावेकादेशशतृस्वरैका[?न]नुदात्तसर्वानुदात्तार्थम्। (का. ८.२.३) अय्–वृक्ष इदम्, प्लक्ष इदम्। अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयोरुदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पा. ८.२.५) इत्युदात्तः। तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। आन्तर्यतोऽयादेश उदात्तो यथा स्यात्। आय्–कुमार्या इदम्। कथमिदमुदाहरणम्। यदि उदात्तयणो हल्पूर्वात् (पा. ६.१.१७४) इति उदात्तत्वे कृते विभक्तेः आटश्च एकादेशः तदा भवतीदं प्रयोजनम्। अथ कृते एकादेशे उदात्तयणो हल्पूर्वात् (पा. ६.१.१७४) इत्येष स्वरः न तदा एत[?द]स्य प्रयोजनं भवति। आव्–वृक्षा इदम्, प्लक्षा इदम्।

एकादेशस्वरो यथा। गाङ्गेऽनूप इति। गाङ्गे शब्दे य एकारः एकादेश उदात्तः तस्य सिद्धत्वात् यः पुनर् एङः पदान्तादति (पा. ६.१.१०९) इत्येकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पा. ८.२.५), स्वरितो वानुदात्ते पदादौ (पा.८.२.६) इति स्वरितो भवति। तेऽब्रुवन् (तैसं. २.६.८.३), सोऽब्रवीत् (तैसं. २.३.६.१) इत्यादिस्वरः सिद्धो भवति।

शतृस्वरः प्रकृतोदाहरणे द्रष्टव्यः। अनुम (s. का. ६.१.१७३) इति नुम्प्रतिषेधो ज्ञापक एकादेशस्वरः शतृस्वरे सिद्ध इति। न हि सनुम्कं शत्रन्तमन्तोदात्तमेकादेशस्वरमन्तरेणास्ति। आच्छीनद्योर्नुम् (पा. ७.१.८०), शप्श्यनोर्नित्यम् (पा. ७.१.८१) इत्यवर्णात्परस्यैव शतुर्नुम् विधीयते। तस्यैव लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्। तेनैकादेशस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। एकाननुदात्तसर्वानुदात्तौ एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वादेव अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (पा. ६.१.१५८), तिङ्ङतिङः (पा. ८.१.२८) इति सिद्धौ भवतः। तुदती तुदन्ती इत्यत्र एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वात् अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (पा. ६.१.१५८) इत्यनेन वर्ज्यमानता भवति।

अन्तरङ्ग इति किम्। यजतेऽप्यन्यम् (तैसं. १.७.१.२)। छिनत्तीति होवाच (तैसं. १.७.२.१)। अत्र पदद्वयाश्रयत्वात् बहिरङ्ग एकादेशस्वरः। तस्यासिद्धत्वात् अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (पा. ६.१.१५८) इति न भवति।

अनुम इति किम्। वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णम् (तैसं.४.६.६.१)। अन्तोदात्तादिति किम्। बिभ्रती जरामजरे (तैसं. ४.३.११.५)। मनस्तनूषु बिभ्रतः (तैब्रा.

---

१ C om इति २ A °देशे ३ A B om किं प्रयोजनम्
४ A reads अथवा या एकादेश° ५ B om इत्युदात्तः
६ A आकुमार्यादम्; B आकुमार्यान्मदम् ७ A om यदि ८ A यद्युदात्तत्वे
९ A न तदेतस्य १० A, B भिनत्तीति ११ A पदद्वन्द्वा°

२.४.२.७)। जाग्रते स्वाहा (तैसं. ७.१.१९.२)। अभ्यस्तानामादिः (पा. ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तः। जक्षित्यादयः षट् (पा. ६.१.६) इत्यभ्यस्तसंज्ञा।

बृहन्महतोरुपसंख्यानम्। (s. का. on ६.१.१७३)

साब्रवीत् बृहती (तैब्रा. १.५.१२.३), महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति (तैब्रा. ५ ३.७.१४.३)। बृहता साम्ना (तैसं ३.५.३.१)। महतां गणानाम् (तैसं. ३.३.९.२)।

उदात्तयणो हल्पूर्वात्। (पा. ६.१.१७४)

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वः तस्मात् परा नदी अजादिविभक्तिरुदात्ता भवति असर्वनामस्थाना। विश्वस्य भर्त्री (तैब्रा. ३.११.१.६)। विश्वस्य जनयित्री (तैब्रा. १० ३.११.१.६)। तृजन्तावेतौ। ततो ङीबुदात्तो भवति। अजादिविभक्तिः। अनुमतमेवैनं मात्रा पित्रा (तैसं. ६.३.११.३)।

नोङ्धात्वोः। (पा. ६.१.१७५)

ऊङो धातोश्च य उदात्तो यण् हल्पूर्वस्तस्मात् परा तृतीयादिर्विभक्तिर्नोदात्ता।

ऊङः परा। कुह्वै चरुम् (तैसं. १.८.८.१)। कुह्वा वाचं दधाति (तैसं. ३.४. १५ ९.१)। ऊकारान्ताः सर्वे स्त्रीलिङ्गा ऊङा गृह्यन्ते। यवाग्वा ग्रामकामस्य (तैब्रा. २.१.५.६.)। वध्वा यादमानः (तैब्रा. २.८.७.८)। अच्छिद्रया जुह्वा (तैआ. ३.४.१.)। यज्जुह्वां गृह्णाति (तैब्रा. ३.३.५.५) इत्यत्र व्यत्ययान्न भवति।

धातुयणः परा। सेनान्यै दिशां च (तैसं ५.५.२.१)। ग्रामण्यो गृहे (तैसं.१.८.९.१)। सेनान्यो गृहे (तैसं. १.८.९.१)। कृदन्तस्य क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृति- २० स्वरत्वेन अन्तोदात्तत्वे एरनेकाचः (पा. ८.४.६२) इति यणादेशः।

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्। (पा. ६.१.१७६)

ह्रस्वान्तात् अन्तोदात्तात् नुटश्च परो मतुप् उदात्तो भवति। अग्निवान् (तैसं. ५. ५.२.१), वायुमती श्वेतवती (तैसं. ५.५.१.२)। पितृमन्तं पैतृमत्यम् (तैसं. १.४. ४३.२)। अङ्गेर्नलोपश्च (उणा. ४९०) इत्यग्निशब्दो निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः।

---

१ A only तां for तद्देवताम् २ A adds यजुषा after साम्ना
३ B हन्त्री for भर्त्री ४ A कृणोण्वश्चरुम्; B कृण्वै चरुम्
५ A B कृण्वा ६ A B C अग्निमान्

कृपावाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उणा. १) एभ्य उण्प्रत्ययो भवति। आतो युक् चिण्कृतोः (पा. ७.३.३३) इति युगागमः। तेन वायुरन्तोदात्तः।

त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। (s. का. on ६.१.१७६.)

त्रिवत्या परि दधाति (तैसं. २.४.११.२)।

ह्रस्वान्तादिति किम्। गोमाँ अग्ने (तैसं. १.६.६.४)। अन्तोदादात्तादिति किम्। ५ वसुमान् (तैसं.१.६.६.२)। नुटः खल्वपि। अक्षण्वते स्वाहा (तैसं. ७.५.१२.१)। मज्जन्वते स्वाहा (तैसं.७.५.१२.१)। अन्तोदात्तादित्येव। ब्रह्मण्वन्तः (तैसं. ६.४. १०.१)। सामन्वन्तं करोति (तैसं. २.५.८.१)। अनो नुट् (पा. ८.२.१६)। अनन्तात् परस्य मतुपो नुडागमो भवति। ह्रस्वान्तादित्येव सिद्धे नुड्ग्रहणं ज्ञापकमत्र स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् (व्याप. ३३) इत्येतन्नाद्रियत इति। तेन मरुत्वाँ १० इन्द्र (तैसं. १.४.१९.१) इत्यत्र न भवति।

नामन्यतरस्याम्। (पा. ६.१.१७७)

ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मतुब्ग्रहणं च। तेन मतुपा ह्रस्वो विशेष्यते। मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात् परो नाम् अन्यतरस्यामुदात्तो भवति। ऋतूनां प्रीणामीत्याह (तैसं. १.६.९.३)। पितॄणाँ ह्यतर्हि (तैब्रा. १.३.१०.७)। आशूनां व्रीहीणाम् १५ (तैसं. १.८.१०.१)। मतुपा ह्रस्वविशेषणं भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथा स्यात्। अन्यथा साम्प्रतिक एव स्यात्। तिसृणामिति।

नुट्ग्रहणं किम्। धेन्वामेव पयो दधाति (तैब्रा. ३.८.१३.१। अत्र उदात्तयणो हल्पूर्वात् (पा. ६.१.१७४) इत्युदात्तः। ह्रस्वादित्येव। नदीनाँ सर्वासाम् (तैसं. ४. ६.२.६)। अन्तोदात्तादित्येव। वसूनां त्वाधीतेन (तैब्रा. २.५.७.१)। वसुशब्द २० आद्युदात्तः। धान्ये नित् (उणा. ९) इति वर्तमाने शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदि-बन्धिमनिभ्यश्च (उणा. १०)। एतेभ्यो धातुभ्य उप्रत्ययो भवति। निच्च। शरुः, स्वरुः, स्नेहुः, त्रपुः, असुः, वसुः, हनुः, क्लेदुः, बन्धुः, मनुः, एते आद्युदात्ताः।

अन्यतरस्यां ग्रहणात् क्वचिदन्तोदात्तेभ्यो न भवति। लोकानाम् (तैसं. ६.२. ८.४)। देवानाम् (तैसं. २.६.१.५)। २५

---

१ C D ह्रस्वादित्येव २ B नुम्ग्रहणं
३ A विशिष्यते ४ A om this sentence
५ A एभ्यः for एतेभ्यो धातुभ्यः

ङ्याश्छन्दसि बहुलम् । (पा. ६.१.१७८)

ङ्याश्छन्दसि विषये बहुलं नाम् उदात्तो भवति । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् (तैसं. ४.६.४.३) । न च भवति । जयन्तीनां मरुतः (तैसं. ४.६.४.३) ।

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः । (पा. ६.१.१७९)

५ षट्संज्ञकेभ्यः त्रि चतुर् इत्येताभ्यां च परा हलादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । अन्तोदात्तादिति निवृत्तम् । षण्णाम् । षड्भिर्दीक्षयति (तैसं. ५.१.९.१) । षड्भ्यः स्वाहा (तैसं. ७.२.११.१) । पञ्चानां त्वा वातानाम् (तैसं. १.६.१.२) । सप्तानां गिरीणाम् (तैसं. ६.२.४.३) । त्रयाणांत्रयाणाꣳ सह (तैब्रा. ३.९.३.३) । त्रिभिः (तैसं. ६.१.१.७) । त्रिभ्यः (तैसं. ७.२.११.१) । मृक्षा शीर्षा चतुर्णाम् (ऋ. ८. १० ७४.१३) । हलादिरिति किम् । त्रयः (तैसं. २.५.४.४) । चतस्रः (तैसं. ५.१.१.१) ।

झल्युपोत्तमम् । (पा. ६.१.१८०)

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनाम् अन्त्यमुत्तमम् । तत्समीपं संनिकृष्टमुपोत्तमम् । पञ्चभिः पवयति (तैसं.६.१.१.७) सप्तभिर्धूपयति (तैसं. ५.१.७.१) । नवभिः पवयति (तैसं. ६.१.१.८) । तिसृभि- १५ रस्तुवत । (तैसं. ४.३.१०.१) । चतसृभिः सं भरति (तैसं. ५.१.४.५) । पञ्चभ्यः स्वाहा (तैसं. ७.२.११.१) । सप्तभ्यः स्वाहा (तैसं. ७.२.११.१) । एकादशभ्यः स्वाहा (तैसं. ७.२.११.१) । इत्येवमादयः ।

झलीति किम् । पञ्चानाम् (तैसं. १.६.१.२) । उपोत्तममिति किम् । षड्भिः (तैसं. ६.१.१.८), षड्भ्यः (तैसं. ७.२.११.१) ।

२० ### दिवो झल् । (पा. ६.१.१८३)

न गोश्वन्० (पा. ६.१.१८२) इत्यतो नकारोऽनुवर्तते । दिवः परा झलादिविभक्तिरुदात्ता न भवति । त्वमग्ने द्युभिः (तैसं. ४.१.२.५) । द्युभ्यः । ऊडिदं० (पा. ६.१.१७१) इत्यतः प्राप्तः प्रतिषिध्यते ।

नृ चान्यतरस्याम् । (पा. ६.१.१८४)

२५ नृ इत्येतस्मात् परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवत्यन्यतरस्याम् । इन्द्रो नृभिरजनत् (तैब्रा. २.७.१३.३) । नृभिर्धूतो विचक्षणः (ऋ० ९.१०७.५) । नृभ्यो-

१ A ङ्यन्ताच्छन्दसि २ B D add अक्षरम् before उत्तमम्
३ A om अतः; D मित्युदात्तः for इत्यतः

नारिभ्यो गवे (ऋ. १.४३.६) । झलादिरित्येव । नृवदमृत नृणाम् (तैब्रा. २.७. ५.२) ।

तित्स्वरितम् । (६.१.१८५)

तित्प्रत्ययान्तः स्वरितो भवति । कर्तव्यमिति (तैसं. १.५.२.४) । कार्यं यजुः (तैब्रा. १.३.१.५) । प्रत्ययाद्युदात्तापवादः । ५

अभ्यस्तानामादिः । (पा. ६.१.१८९)

अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्वधातुके परत आदिरुदात्तो भवति । बिभ्रती जरामजरे (तैसं. ४.३.११.५) । मनस्तनूषु बिभ्रतः (तैब्रा. २.४.२.७) । भुवनानि जुह्वत् (तैसं. ४.६.२.१) । आजुह्वानः (तैसं. ४.६.५.३) । यदाहवनीये जुह्वति (तैब्रा. १.१.१०.५) । जाग्रते स्वाहा (तैसं. ७.१.१९.२) । अत्र जक्षित्यादयः षट् १० (पा. ६.१.६) इत्यभ्यस्तसंज्ञा । देवद्रीचा मनसा दीध्यानः (तैसं. ४.६.७.५) । दधानो नर्या पुरूणि (तैसं. २.२.१२.१) । विजहन् विश्वा भूतानि संपश्यन् (तैब्रा. ३.१०.९.९) । इत्यादि द्रष्टव्यम् । अत्र उभे अभ्यस्तम् (पा. ६.१.५) इत्यभ्यस्तसंज्ञा । सर्वत्र प्रत्ययस्वरापवादः ।

अचि इत्येव । जुहुयात् (तैसं. ६.१.४.५) । परिदध्यात् (तैसं. २.४.११.२) । १५ यासुट्स्वरः । अनिटीत्येव । जक्षितः । लसार्वधातुक इत्येव । यो विश्वस्य परिभू बभूवतुः (तैसं. ४.७.१५.३) ।

अनुदात्ते च । (पा. ६.१.१९०)

अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परतः अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति । अनजाद्यर्थ आरम्भः । ददातु वीरम् (तैसं. ३.३.११.५) । याभिर्ददासि (तैसं. ३.३.११.५) । २० यद्यजुषा मिमीते (तैसं. ६.१.९.६) । बहुव्रीहिनिर्देश इतो लोपयणर्थः । जहात्येनाम् (तैआ. १०.१०.१) । मा हि स्म दद्यात् । इकारस्यैकत्र लोपात् यण्विधानात् अन्यत्र अनुदात्तपरत्वं नास्ति । उदात्ताभावस्तु विद्यते ।

सर्वस्य सुपि । (पा. ६.१.१९१)

सर्वशब्दस्य सुपि परतः आदिरुदात्तो भवति । सर्वान् वै (तैब्रा. ३.७.१.१) । २५ सर्वे वा अन्ये यूपाः (तैसं. ६.६.४.४) । सर्वेभ्यो वै (तैसं. ७.५.३.२) । सुपीति किम् । सर्वतनुम् (तैआ. ६.३.२) ।

१ A reads यथा for नारिभ्यो; D om गवे २ A नृणाम्
३ A, B read तिङ् स्वरितः

सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे (उणा. १५१)। सर्वादयो वप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। अतन्त्रे कर्तृकारकवर्जकारके। तेन प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। सर्वायुः (तैब्रा. २.७.७.६), सर्वतमः इत्यादावसुपि प्रकृतिस्वरः। नमः शिवाय च शिवतराय च (तैसं. ४.५.८.१)। सर्वस्तोमः (तैसं. ७.१.४.२) इत्यत्र तु प्रत्ययलक्षणेन[1] आद्युदात्तत्वमिष्यते।

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति। (पा. ६.१.१९२)

एषामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परतः प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति। य आण्डकोशे भुवनं बिभर्ति (तैआ. ३.११.४)। बिभर्ष्यस्त्वे (तैसं. ४.५.१.२) इत्यत्र तु न भवति। व्यत्ययात्। द्विर्जुहोति (तैब्रा. २.१.४.५)। ममत्तु नः (तैसं. २.१.११.१) मदेः। बहुलं छन्दसि (पा. २.४.७६)। शपः श्लुः। जजनदिन्द्रम् (तैआ. ३.२.१)। जन इत्यस्य पञ्चमलकारे रूपम्। धन धान्य इत्यस्य दधनत् (तैब्रा. २.८.३.५)। दरिद्राति। जागर्ति। अभ्यस्तानामादिः (पा. ६.१.१८९), अनुदात्ते च (पा. ६.१.१९०) इत्यस्यापवादः[2]। एतेषां किम्। दधाति। पितीत्येव। जाग्रते। जुह्वते।

लिति। (पा. ६.१.१९३)

लकारे[3] इत्संज्ञके परतः प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति। यस्मिन् वृत्रं वृत्रतूर्ये तताराः (तैब्रा. ३.१.२.१)। एकु इद्राजा जगतो बभूव (तैसं. ४.१.८.४)। अत्र णल्। यतः कुतः। (तैब्रा. ३.२.२.३)। तसिल्। यत्र, कुत्र। त्रल्। अभिक्रामं जुहोति (तैसं. २.६.१.४)। णमुल्। विजित्य, संस्कृत्य। ल्यप्। निषाद्य, आसाद्य।

ननु अत्र अन्तस्य[4] उदात्तत्वेन भवितव्यम्। कथम्। अत्र ल्यपि सति णिलोपः क्रियते। णेरनिटि (पा. ६.४.५१)। अनिडादावार्धधातुके परतो[5] णेर्लोपो भवति। अत ल्यपोऽनुदात्तत्वात् णिचश्चोदात्तत्वात् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययोदात्तत्वं युक्तम्। तदसत्। ल्यपि लित्करणसामर्थ्यात् प्रत्ययात्पूर्वमेवोदात्तं भवति। लित्त्वस्यानन्यप्रयोजनत्वात्। पित्करणस्य[6] नानुदात्तत्वमेव प्रयोजनम्। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (पा. ६.१.७१) इति तुगागमस्यापि प्रयोजनत्वात्। अत एव[7] ल्यबादिषु प्रत्ययोदात्तत्वेऽपि तुगर्थमेव पित्करणं द्रष्टव्यम्।

---

१ D प्रत्ययलोपलक्षणेन २ A इत्यनयोर° for इत्यस्या°
३ A लिति प्रत्यये परतस्ततः पूर्वम्; D लकारेत्संज्ञकात् प्रत्ययात्पूर्वं
४ A आङ् तस्य for अन्तस्य; C D are too corrupt.
५ A D परे for परतः ६ D पित्करणस्य तु
७ D adds क्वचित् after एव

मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः (पा. ३.३.९६) इत्यनुवृत्तौ। संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः (पा. ३.३.९९) इति क्यप् विधीयते। विद्या वै धिषणा (तैब्रा. ३.२.२.२)। सोमो भूत्वा सुत्यामेति (तैआ. ५.१२.३)। य एषां भृत्यामृणधत् (तैसं. ४.२.११.३)। इत्यादि।

अस्तु वा प्रत्ययानुदात्तत्वम्। तथापि लित्स्वरस्यानपराधः[1]।

ननु उदात्तनिवृत्तिस्वरो बाधको भविष्यतीति चेत् नैतत्। परत्वान्निरवकाशत्वाच्च लित्स्वर एव बलीयान्।

ननु लित्स्वरे णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् कथमाद्युदात्तत्वम्। न। स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् (S. का. on १.१.५८) इति वचनात्। एवं सति उदारिथ (तैसं. ४.६.५.४) इत्यत्र कथमाद्युदात्तत्वम्। थलि लित्स्वरे सति आगमस्य प्रत्ययाङ्गत्वात् ततः पूर्वस्य ऋकारस्य स्वरः प्राप्नोति। तस्य यणादेशविधानात्। नात्र लोपाजादेशो येन ततः पूर्वस्य स्यात्, स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्।

अत्रोच्यते[2]। नात्र स्थानिवद्भावप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत। थलः स्थानिवद्भावेन पित्सु सार्वधातुकार्धधातुकयोः (पा. ७.३.८४) इति गुणो[3] भवन् ऋकारस्य[4] स्थाने अर् इति स्यात्। तस्यापि लित्स्वरः। तेनैकादेशे अभ्यासाकार उदात्तः। तस्मात् यत्किञ्चिदेतत्।

ञ्नित्यादिर्नित्यम्। (पा. ६.१.१९७)

ञिति निति च प्रत्यये परतः आद्युदात्तो भवति। औपोदितिमुवाच (तैसं. १.७.२.१)। प्रावाहणिः। औद्दालकिः। इत्यादयः। अत इञ् (पा. ४.१.९५) इति इञ् प्रत्ययान्ताः।

इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन (तैसं. ६.५.५.१)। संविदेव सांविद्यम्। संवित्तिरित्यर्थः। स्वार्थिकः ष्यञ्प्रत्ययः। औद्भिद्यमेव तत् (तैब्रा. २.७.१८.२)। अशुषुषिलटि कणिखटिविशिभ्यः क्वन् (उणा. १४९)। एभ्यः क्वन्प्रत्ययो भवति। अश्वः। कण्वा अभि प्र गायत (तैसं. ४.३.१३.७)। कनिन् युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः (उणा. १५४)। एभ्यः कनिन्प्रत्ययः। युवा यदा वयोवचनस्तदा नित्स्वरः। यदार्थान्तरे वर्तते तदान्तोदात्तः। रुद्रावसृष्टासि युवा नाम (तैसं. ३.५.६.२)। वृषा। तक्षा। राजा। धन्वना गाः (तैसं. ४.६.६.१)। द्युवा। प्रतिदिवा। एते नित्स्वराः।

---

१ D reads °रस्य न बाधकम् for रस्यानपराधः २ D तदसत् for अत्रोच्यते
३ A गुणभावः; B गुणोभवा ४ D अकारस्य स्थाने अत् इति स्यात्

सितनिगमिजनिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन् (उणा. ६९) । सेतुनार्ति-यन्त्यन्यम् (तैसं. ३.२.२.२)। तन्तुं तन्वन् (तैसं. ३.४.२.२)। मस्तुं पितॄणाम् (तैसं. ६.१.१.४) । सक्तुमिव तितउना (ऋ. १०.७१.२) । ओतुर्नक्षत्राणाम् (तैसं. ६.१.१.४)। अवतेस्तुन् (ऽ. उणा. ६९)॥ तितुत्रतथसिसुरकसेषु च (पा. ७. २.९) इति इडभावः । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च (पा. ६.४.२०) इत्युपधा-सहितस्य वकारस्य ऊठ् । ततो गुणः । ओतुः । क्रोष्टा । तुमुन्ण्वुलौ क्रियार्थायां क्रिया-याम् (पा. ३.३.१०) । दाक्षिणानि होतुमेति (तैसं. ६.३.१.६) । ईश्वरे तोसुन्कसुनौ (पा. ३.४.१३) । ईश्वरो वेपनो भवितोः (तैसं. २.६.५.६) । सैनमीश्वरा प्रदहः (तैसं. २.१.१.१) ।

ननु प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति (तैसं. ६.४.३.२), दिशोऽनुन्मदितोः (तैब्रा. १.८.८.१), पुनरा मदैतोः (तैसं. १.५.१०.१) इत्यत्र कथमुत्तरपदस्य सर्वानुदात्तत्वम् ।

तादौ च निति कृत्यतौ । (पा. ६.२.५०)

तकारादौ निति कृति तुवर्जिते परतः पूर्वो गतिः प्रकृतिस्वरो भवति इति गति-समासे शेषं पदमनुदात्तम् ।

आमन्त्रितस्य च । (पा. ६.१.१९८)

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । अग्ने यशस्विन् (तैसं. ५.७.४.३) । वायो वीहि (तैसं. १.३.९.२) । देवाः पितरः पितरो देवाः (तैब्रा. ३.७.५.४) ।

ननु यशस्विन् (तैसं. ५.७.४.३) इति कथं सर्वानुदात्तत्वम् ।

आमन्त्रितस्य च । (पा. ८.१.१९)

पदात्परस्य अपादादौ वर्तमानस्य निघातो भवतीति सर्वनिघातः ।

ननु, आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् (पा.८.१.७२)। आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमान-वद् भवतीति । अग्ने पवस्व स्वपाः (तैसं. १.३.१४.८)। पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात् तिङ्निघातो नास्ति । तद्वदत्रापि आमन्त्रितनिघातो न स्यात् । सत्यम् । नामन्त्रिते

१ A B ईश्वरो वा एषोऽण्डो भवितोः; C D ईश्वरोधो भवितोः
२ C तोसुन्नन्तस्य; and D तोसुनन्तस्य for उत्तरपदस्य ३ A B कृत्वर्जिते
४ A om ननु; C reads ननु यशस्विन्नित्यत्राद्युदात्तत्वं कसान्न स्यात्
५ D सर्वानुदात्तत्वं कथम् ६ D reads आष्टामिकः सर्वनिघातः
७ A B om ८ D reads यथा before नास्ति

समानाधिकरणे सामान्यवचनम् (पा. ८.१.७३) समानाधिकरणे आमन्त्रिते परतः सामान्यवचनमामन्त्रितमविद्यमानवन्न भवति । तेनामन्त्रितनिघातः सेत्स्यति । अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धन् (तैसं.४.६.५.२)। अग्नेऽदब्धायोऽशीततनो (तैसं.१.३.१३.३)। आमन्त्रितानां सामानाधिकरण्यं विद्यते । अग्निशब्दः सामान्यवचनः । तद्विशेषणत्वात् इतरे विशेषवचनाः । समानाधिकरण इति किम् । इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अग्निये नामानि (तैसं. ७.१.६.८) । नात्र परस्परं विशेषण-विशेष्यभावः । स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणाः (तैसं. १.२.७.१)। अत्रापि आमन्त्रितानां परस्परं सामानाधिकरण्याभावः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति (तैआ. १०.१.१३) इत्यत्र सामानाधिकरण्याभावात् अविद्य-मानवद्भावस्य प्रतिषेधो नास्ति । तथापि मेशब्दापेक्षया पदात्परत्वमस्तीत्याष्टमिको निघातः । शृतुद्रि इत्यत्र पादादित्वात् षाष्ठिक आद्युदात्तः ।

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे । (पा. २.१.२)

सुबन्त[पद]मामन्त्रिते परतः स्वरे कर्तव्ये पराङ्गवद्भवति । परावयववत् स्यात् । न पृथक्स्वरत्वं भजत इत्यर्थः । सोम वीरुधां पते (तैब्रा. ३.११.४.१) । त्वष्टः समिधां पते । विष्णवाशानां पते (तैब्रा. ३.११.४.१) इत्यादयः । मरुतां पितः (तैसं. ३.३. ९.१.) । अग्ने घृतेनाहुत (तैसं. ४.६.३.१) ।

एवं सं त्वमग्ने (तैसं. १.५.५.४) । मित्रेणाग्ने (तैसं. ४.१.७.२) । इत्यत्र सर्वानुदात्तत्वं कसान्न स्यात् । समर्थः पदविधिः (पा. २.१.१) । पदानां विधिः पद-विधिः । पदाश्रयो विधिरित्यर्थः । स समर्थो वेदितव्यः । सामर्थ्यं नाम एकार्थीभाव-लक्षणं व्यपेक्षालक्षणं वा । उभयमपि सामर्थ्यं समासपदेषु वाक्येषु च क्रमाद् व्यवस्थितम् । तेन मित्रेणाग्ने (तैसं. ४.१.७.२.) इत्यत्र सामर्थ्याभावात् न पराङ्गवद्भावः । मित्रेणेति कारकं क्रियापेक्षम् । अग्ने इति द्रव्यवाचि गुणाद्यपेक्षम् । अत उभयोर्व्यपेक्षा नास्ति । एवं सं त्वमग्ने (तैसं. १.५.५.४) इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । घृतेनाहुत (तैसं. ४.६.३.१) इत्यत्र पूर्वोत्तरयोः पदयोः कारकक्रियार्थयोरन्योन्यापेक्षास्तीति सामर्थ्यमुक्तम् । मरुतां पितः (तैसं. ३.३.९.१) इत्यत्र पितृशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात् मरुतामिति तत्सम्बन्ध-योग्यत्वात् सामर्थ्यम् । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् ।

१ A परे for परतः २ A वर्तते for विद्यते ३ D ननु for नात्र
४ A om ५ D न सामानाधिकरण्यम् ६ D adds तु after इत्यत्र
७ D पृथक्स्वरम् ८ A B C om एवं सं त्वमग्ने...कसान्न स्यात्
९ A adds एतत् after व्यवस्थितम्

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम्। (पा. ६.१.२१९)

स्त्रियां मतोः पूर्व आकार उदात्तो भवति संज्ञायां विषये। उत्तरावतीं वै देवाः (तैब्रा. २.१.४.१)।

अन्तोऽवत्याः। (पा. ६.१.२२०)

५ अवत्यन्तस्यान्त उदात्तो भवति अश्वावतीꣳ सोमवतीम् (तैसं. ४.२.६.४)।

अन्तश्च तवै युगपत्। (पा. ६.१.२००)

तवैप्रत्ययान्त उदात्तो भवति। आदिश्च। युगपदुभावुदात्तौ भवतः। रक्षसे हन्तवा उ (तैसं. १.२.१४.७)। नानसे यातवै (तैसं. ६.२.६.१)। प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः। युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम्। एकवर्जमिति वचनाद्यौगपद्यं न स्यात्।

१० **क्षयो निवासे। (पा. ६.१.२०१)**

निवासेऽभिधेये क्षयशब्द आद्युदात्तो भवति। क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति[2]। एरच् (पा.३.३.५६), इत्यच्। क्षये पाथा (तैसं.४.२.११.२)। निवास इति किम्। दस्यूनां क्षयो वर्तते। एरच् (पा. ३.३.५६) इत्यच्[3]।

जयः करणम्। (पा. ६.१.२०२)

१५ जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति। तज्जयानां जयत्वम् (तैसं. ३.४.४.१)। तस्माज्जयाः प्राजापत्याः (तैसं. ३.४.६.१)। जयन्ति[4] तेनेति जयः। करणमिति किम्। विजयमुपयन्तः (तैसं. १.५.१.१.)।

वृषादीनां च। (पा. ६.१.२०३)

वृषादीनां शब्दानामादिरुदात्तो भवति। वृषः, जनः, जम्भः, ज्वरः, गृहः, एते २० अच्प्रत्ययान्ताः। गयः इति गायतेः निपातनात् इत्वम्। वेदः, नयः, अयः, अंशः, इत्येतेऽप्यच्प्रत्ययान्ताः। सूदः, इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः। गुहा, भिदा, अङ्[5]प्रत्ययः। शमरणौ संज्ञायाम् (s. का.on. ६.२.२०३)। शमर्णौ[6] संज्ञायां भावकर्मणोः संमतौ। शमः भावे। रणः कर्मणि। अजन्तावेतौ निपातनात् भावकर्मणोर्भवतः। मन्त्रः पचाद्यजन्तः। शान्तिः इति क्तिजन्तः। कामः। यामः। घञन्तावेतौ। आरा, धारा, भिदादिः[7]।

---

१ A om उभावुदात्तौ ; D om उभौ २ A om इति ३ A om इत्यच्
४ A जयन्त्यनेनेति ५ C °भिदाद्यङ्प्रत्ययः; D °भिदाद्यङ्प्रत्ययान्तः
६ A reads शमरणौ after संज्ञायाम् ७ C आरा तारा भिदादयः

वहः[1], गोचरः अच्प्रत्ययान्तौ। कल्पः अजन्तः। पादः घञन्तः।

अत्र क्वचित् प्रत्ययस्वरः प्राप्तः क्वचित् कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (पा. ६.१.१५९) प्राप्तः प्रतिषिध्यते। वृषादिराकृतिगणः। अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम्। पादोऽस्य विश्वा भूतानि (तैआ. ३.१२.२), कल्पान् जुहोति (तैसं. ५.४.८.५.), वसोर्धारां जुहोति (तैसं. ५.४.८.१), यामो हि स तेषाम् (तैसं. ६.३.१.५ ६.), कामाय स्वाहा (तैब्रा. ३.१.४.१५), अग्निः शान्तिर्वायुः शान्तिः (तैआ. ४.४२.५), ज्येष्ठश्च मन्त्रः (तैसं. ३.४.११.४), महे रणाय चक्षसे (तैसं. ४.१.५.१), शमेन शान्ताः (तैआ. १०.७९.१), निहितं गुहायां परमे व्योमन् (तैआ. ८.१.१), सूदं गृहेभ्यो रसमाभरामि (तैब्रा.१.२.१.३), सरस्वती वयति पेशो अन्तरः (तैब्रा. २.४.६.१); एते वै सर्वेऽयाः (तैब्रा. १.७.१०.५), वेदा वा एते (तैब्रा. ३.१०.११.१० ४), स्वे गये जागृह्यप्रयुच्छन् (तैसं. ४.१.७.२), ग्रहꣳ सहोर्जा गृह्णाम्यस्तृतम् (तैसं. ३.२.६.२), अबोध्यग्निः समिधा जनानाम् (तैसं. ४.४.४.१), इत्यादि समालोच्यम्। [illegible] (तैब्रा. 3.5.2.)

शुष्कधृष्टौ। (पा. ६.१.२०६)

शुष्कधृष्टावित्येतावाद्युदात्तौ भवतः। असंज्ञार्थोऽयमारम्भः[3]। शुष्कस्य चार्द्रस्य च १५ (तैसं. ६.४.१.४)।

आशितः कर्ता। (पा. ६.१.२०७)

कर्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तो भवति। आशिता अभवन् (तैब्रा. १.६.७.२)। आशिता भवन्ति (तैब्रा. १.६.७.२)। अशेरयमाङ्पूर्वात् अविवक्षिते कर्मणि कर्तरि क्तः। अत्र[3] थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् (पा. ६.२.१४४) इति अन्तोदात्तापवादः। २० कर्तरि इति किम्। तन्नेवाशितं नेवानशितम् (तैसं. १.६.७.४)। अत्र प्रत्ययस्वरः।

रिक्ते विभाषा। (पा. ६.१.२०८)

रिक्तशब्दो विभाषा आद्युदात्तो भवति। रिक्ताय स्वाहा (तैसं. ७.३.२०.१)।

जुष्टार्पिते च च्छन्दसि। (पा. ६.१.२०९)

जुष्ट अर्पित[4] इत्येतौ[5] छन्दसि विभाषा आद्युदात्तौ भवतः। अग्नये जुष्टं निर्वपामि २५

---

१ A वंहः २ C om this sentence ३ A B C add अन्तः after अत्र ४ B अर्पितौ ५ D adds शब्दौ after इत्येतौ

(तैसं. १.१.४.२), जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणे (तैब्रा. २.४.१.१), वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता (तैब्रा. २.८.४.४)।

नित्यं मन्त्रे । (पा. ६.१.२१०)

मन्त्रे विषये जुष्ट अर्पित इत्येतौ नित्यमाद्युदात्तौ भवतः । केचित् जुष्ट इत्येवानुव-
५ र्तयन्ति । अर्पित इत्यस्य मन्त्रेऽपि विभाषामिच्छन्ति । अन्तोदात्तोऽपि[1] हि मन्त्रे पठ्यते । त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः (ऋ. १.१६४.४८) इति ।

यतोऽनावः । (पा. ६.१.२१३)

निष्ठा च द्व्यजनात् (पा. ६.१.२०५) इत्यतो द्व्यजित्यनुवर्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यचः आदिरुदात्तो भवति । न चेन्नौशब्दात् परो यत्प्रत्ययो भवति । तस्माद्गार्यते न देयम्
१० (तैसं. ५.१.८.२), सूर्यः (तैसं. ३.१.१.२), कूप्याभ्यः स्वाहा (तैसं. ७.४.१३.१), कूल्याभ्यः स्वाहा (तैसं. ७.४.१३.१)।

द्व्यच इति किम् । विक्रयाभ्यः स्वाहा (तैसं. ७.४.१३.१), अवव्याभ्यः स्वाहा (तैसं. ७.४.१३.१)।

सर्वत्र भवे छन्दसि (पा. ४.४.११०) इति भवार्थे यत्प्रत्ययः । तित्स्वरितम्[2]
१५ (पा. ६.१.१८५) इत्यस्यापवादः । अनाव इति किम् । नाव्यम् ।

ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः । (पा. ६.१.२१४)

ईड, वन्द, वृ, शंस, दुह, इत्येतेषां यो ण्यत् तदन्तस्य आदिरुदात्तो भवति । ईड्यश्चासि वन्द्यश्च वाजिन् (तैसं ५.१.११.१), यजमानाय वार्यम् (तैआ. ३.२.१)। द्व्यनुबन्धकत्वात् ण्यतो यद्ग्रहणेन ग्रहणं नास्ति इति पुनर्विधीयते[3] । एतेषामिति किम् ।
२० नाऽऽश्यं कामसन्यस्य (तैसं. २.५.१.४), वार्यम् (तैआ. ३.२.१) इति वृङ् संभक्तौ इत्यस्यायं ण्यत् । क्यब्विधौ हि वृञ एव ग्रहणमिष्यते ।

विभाषा वेण्विन्धानयोः । (पा. ६.१.२१५)

वेणुः, इन्धानः, इत्येतयोः विभाषा आदिरुदात्तो भवति । वेणुर्वेणवी भवति (तैसं.

---

१ A B अन्तोदात्तो हि; C D अन्तोदात्तोऽपि; the reading adopted here is based on the काशिका.

२ A, B तिक्स्वरित इत्यस्यापवादः; D तित्स्वरितमिति तस्यापवादः

३ D reads तित्स्वरितमित्येतदत्र प्राप्त निषिध्यते between इति and विधीयते, omitting पुनः altogether.

५.१.१.४)। इन्धानो अक्रः (तैब्रा. १.२.१.१३), इन्धान एनं जरते (तैसं. १.३. १४.५)। अत्र वेणुशब्दो[1] अजिवृरीभ्यो निच्च[2] (उणा. ३१८) इति णुप्रत्ययान्तत्वात् नित्यमाद्युदात्तः प्राप्नोति । विकल्पेन विधीयते । अजेर्व्यघञोपोः (पा. २.४.५६) इति अजेर्वीभावः । इन्धानशब्दो[3] यदि चानशन्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः । अथ शानजन्तस्तदा लसार्वधातुकनिघाते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः । तदेवमिन्धाने नित्यमप्राप्तमाद्युदा- ५
त्तत्वं विधीयते ।

उपोत्तमं रिति । (पा. ६.१.२१७)

रित्प्रत्ययान्तस्य उपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमक्षरमुत्तमम्[4] । तत्समीपमुपोत्तमम् । दिदृक्षेण्यो दर्शनीयो भवति (तैब्रा. २.७.९.४)। अनीयर्प्रत्ययान्तः । प्रत्ययस्वरापवादः । १०

चङ्यन्यतरस्याम्[5] (पा. ६.१.२१८)।

इत्यादीनामुदाहरणानि तैत्तिरीयके न दृश्यन्ते ।

इत्थं सोदाहृतिः प्रोक्तः प्रकृतिप्रत्ययाश्रयः ।
स्वरो[6] नृसिंहविदुषा समासानां निरूप्यते ॥

इति द्वितीयः परिच्छेदः ॥ १५

---

१ A D read धर्मः after वेणुशब्दो

२ A B निदिति णुप्रत्ययः । नित्त्वान्नित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः विकल्पेन विधीयते ।

३ A reads इन्धानशब्दश्चानशन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तं नित्यं प्राप्तमाद्युदात्तं वा विधीयते; B identical with A, but for वा (second word from the last)

४ A om त्रिप्रभृतीनामन्त्य...न दृश्यन्ते

५ D om चङ्यन्यतरस्याम्...न दृश्यन्ते

६ A B C read this line as स्वरः समासहेतुर्यः स इदानीं निरूप्यते ।

॥ तृतीयः परिच्छेदः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । (पा. ६.२.१)

पूर्वपदग्रहणं पूर्वपदस्थे उदात्ते स्वरिते वा वर्तते । बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदं प्रकृत्या स्वभावेनैवावतिष्ठते । न विकारमनुदात्तत्वमापद्यत[1] इत्यर्थः । समासान्तोदात्तत्वापवादः । तस्मिन् हि सति पूर्वपदमनुदात्तं स्यात् । पञ्चाक्षरा (तैसं. ६.१.१.७), दशाक्षरा (तैसं. ३.३.५.५), चतुष्कपाला भवन्ति (तैसं. २.३.१२.२), सहस्रशीर्षा पुरुषः (तैआ. ३.१२.१) । अत्र[2] पूर्वपदानां स्वरः । त्रः संख्यायाः (फि. २८) । नकार-रेफान्तायाः[3] संख्याया आदिरुदात्तो भवति । सप्तन्, अष्टन् शब्दौ[4] धृतादिपाठादन्तोदात्तौ । सप्ताक्षरा इत्यत्र पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सहस्रशब्दो मध्योदात्तो निपातितः । अग्नि-रेकाक्षरेण (तैसं. १.७.११.१) । इण्भीपाकाशल्यर्तिमृङ्भ्यः कन् (उणा. ३२३) । एभ्यः कन्प्रत्ययो भवति । एकः, भेकः, पाकः, काकः, शल्कः, [? अर्कः], मर्कः । एते आद्युदात्ताः । उदात्तग्रहणं स्वरितग्रहणं चानुवर्तते । तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेष नास्ति[5] । समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । समभागः[6] ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः । (पा. ६.२.२)

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वर्तते । तुल्यार्थं, तृतीयान्तं, सप्तम्यन्तम्, उपमानवाचि, अव्ययं, द्वितीयान्तं, कृत्यान्तं, च पूर्वपदं तत्पुरुषे समासे[8] प्रकृत्या भवति । अत्र यथो-[? पक्रममु]दाहरणं प्रदर्श्यते ।

तृतीयान्तम्[9] । वरुणगृहीतं वा एतत् (तैब्रा. १.६.५.५), यदुशनिहतस्य (तैब्रा. १.१.३.१२) । कर्तृकरणे कृता बहुलम् (पा. २.३.३२) इति तृतीयासमासः[10] । अर्तिह्रि[? धृ]सृधम्यव्यशितृभ्योऽनिः (उणा. २५९) । एभ्यः अनिप्रत्ययो भवति । अरणिः, हरणिः, धरणिः, [? सरणिः], धमनिः, अवनिः, अशनिः, तरणिः । अत्र प्रत्ययाः[11] आद्युदात्ताः । तेन एते शब्दा मध्योदात्ताः ॥ कृवृतृदारिभ्य उनन् (उणा. ३३३) ।

---

१ C, D प्रतिपद्यते २ C om अत्र पूर्वपदानां स्वरः । ३ B, C, D रेफनकारान्तायाः
४ A अष्टौ ५ C adds इति after नास्ति ६ C, D add समशब्दः सर्वानुदात्तः after समभागः ७ B om कृत्यान्तं च ; D कृत्यप्रत्ययान्तम्
८ A om समासे ९ A तृतीया ; C, D om तृतीयान्तम् १० only समासः
११ A प्रत्यय आद्युदात्तः ; C, D एते प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन मध्योदात्ताः

एते उनन्प्रत्ययान्ताः[1] । करुणः, वरुणः, तरुणः, दारुणः । एते[2] आद्युदात्ताः ॥

उपमान । कर्कन्धुरोहितः (तैसं. ५.६.११.१), शुकबभ्रुः (तैसं. ५.६.११.१) । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः (फि. ४२) इति कर्कन्धुशब्दो मध्योदात्तः । शुकशब्दो नित्स्वरः ॥

अव्यय । अब्राह्मणश्च (तैसं. २.५.११.९) । नासोमयाजी सं नयेत् (तैसं. २.५.५.१) । सुहोता सूद्गाता स्वध्वर्युः सुसभेयः (तैसं. ७.१.८.१), अधिपतिः (तैसं. ३.४.५.१), अतिह्रस्वमतिदीर्घम् (तैब्रा. ३.४.१९.१) । एतान्यव्ययान्याद्युदात्तानि[3] ।

अव्यये नञ्कुनिपातानामिति[4] वक्तव्यम् । (s. का. on ६.२.२)

इह मा भूत् । स्नात्वाकालकः । अधिराजे[5] एषः (तैसं. १.३.७.२), इत्यत्र राजाहःसखिभ्यष्टच् (पा. ५.४.९१) इति चित्स्वरेणान्तोदात्तः ॥

द्वितीया । अन्तर्गता दहति (तैसं. ३.५.९.१) ॥

वर्णो वर्णेष्वनेते । (पा. ६.२.३)

वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतशब्दवर्जिते तत्पुरुषे समासे वर्णवाचि[6] पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । धूम्ररोहितः ... अरुणबभ्रुः (तैसं. ५.६.११.१) । तृणाख्यायां चित् (उणा. ३३९) इति वर्तमाने, अर्तेश्च (उणा ३४०), अर्तेरुनन्प्रत्ययो भवति । चिच्च । चित्त्वादन्तोदात्तोऽरुणशब्दः । धूम्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥ अनेत इति किम् । अदित्यै त्रयो रोहितैताः ... कृष्णैताः ... अरुणैताः (तैसं. ५.६.१८.१) ॥ अत्र समासान्तोदात्तत्वेन सर्वानुदात्ताः सर्वे भवन्ति । वर्णो वर्णेन (पा. २.१.६९) इति समासः[7] ॥

पत्यावैश्वर्ये । (पा. ६.२.१८)

ऐश्वर्यवाचिनि पतिशब्दे उत्तरपदे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रजापतिः (तैसं. १.६.११.१) । सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासम् (तैसं. १.६.६.३) । प्रजाशब्दः उपसर्गे[9] च[10] संज्ञायाम् (पा. ३.२.९९), उपसर्गे[11] उपपदे जनेर्डप्रत्ययः ।

---

१ A एभ्य उनन् स्यात् ; C एभ्य उकप्रत्ययः २ C adds नित्स्वरेण after एते
३ A, B °यान्युदात्तानि , D °याद्युदात्तानि ४ D adds नञ्स्वतिनिपाताना between नञ्कुनिपाता and मिति ५ A, B om एषः
६ C वर्णवाच्येव ७ A, B समासान्तोदात्ताः only, for the whole sentence
८ A, C, D add तत्पुरुषः after इति ९ A परतः for उत्तरपदे ; B उत्तरपदे परतः १० A, B om च १२ A om उपसर्गे उपपदे and adds इति

ततष्टाप्। एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पा. ८.२.५) इत्यन्तोदात्तः ॥ गृहशब्दः गेहे कः (पा. ३.१.१४४) इति कप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ सुगृहपतिः इत्यत्र शोभनो गृहपतिरस्य इति बहुव्रीहिः। तेन नञ्सुभ्याम् (पा. ६.२.१७२) इत्यन्तोदात्तः ॥

न भूवाक्चिद्दिधिषु। (पा. ६.२.१९)

५ ऐश्वर्यवाचिनि पतिशब्दे उत्तरपदे तत्पुरुषे भू वाक् चित् दिधिषू इत्येतानि पदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति। चित्पतिस्त्वा पुनातु, वाक्पतिस्त्वा पुनातु (तैसं. १.२.१.२), अराध्यै दिधिषूपतिम् (तैब्रा. ३.४.४.१)। षष्ठीसमासः। एषां समासस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छन्दसि बहुलम् (पा. ६.२.१९९), छन्दसि विषये परस्यादिरुदात्तः स्यात्। भूपतये (तैसं. २.६.६.३)। अहं भूपतिरहं भुवनपतिः १० (तैब्रा. ३.७.६.१) इत्यत्र, परादिश्छन्दसि बहुलम् (पा. ६.२.१९९), इति बहुलग्रहणात् पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्। तदुक्तम्।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥ (s. का. on ६.२.१९९)

वा भुवनम्। (पा. ६.२.२०)

१५ पतिशब्दे उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः प्रकृतिस्वरो वा न स्यात्। भुवनपतये स्वाहा (तैसं. २.६.६.३), अहं भुवनपतिः (तैब्रा. ३.७.६.१)। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे आद्युदात्तः ॥ रञ्जेः क्युन् (उणा. २३७) इति वर्तमाने, भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि (उणा. २३८) इति क्युन्प्रत्यये, भुवनशब्दश्छन्दसि व्युत्पादितः। कथं भाषायां भुवनपतिरादित्य इति। उणादयो बहुलम् (पा. ३.३.१) इति बहुलवचनात् ॥

२० इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ। (पा. ६.२.२९)

इगन्त उत्तरपदे कालवाचिनि कपाल, भगाल, शराव इत्येतेषु च द्विगौ समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भवति। पञ्चारत्निम् (तैसं. ६.३.३.५), नवारत्निम् (तैसं. ६.३.३.६), इत्यादय उदाहरणम्। पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः। प्रमाणे

१ A om कप्रत्यये; B reads कप्रत्यय: गेहे अभिधेये; D reads गृहेः कप्रत्ययः गेहे अभिधेये २ C °र्थस्येति बहुव्रीहिसमासाश्रयणान्नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् for अस्य इति...इत्यन्तोदात्तः ३ D reads समासाश्रयणान्नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्। ४ A om उत्तरपदे ५ A om पदानि ६ C, D add वृत्तिकारेण after तदुक्तम् ७ C क्युन्प्रत्ययान्तो; D क्युन्प्रत्ययो ८ C reads प्रयुज्यते after भषायां ९ A, B om इति १० B, D add भाषायां भवति; C adds भाषायामपि भवति ११ C तद्धितार्थेति समासः; D तद्धितार्थे समासः

लः। द्विगोर्नित्यम् (s. का. on ५.२.३७) इति मात्रचो लुक् ॥ काले। दशमास्यः (एका. १.१२.९)। पञ्चवर्षः। दश मासान् भृतो भूतो भावीति ॥ द्विगोर्यप् (पा. ५.१.८२), वर्षाल्लुक् च (पा. ५.१.८८) इति वर्षशब्दाल्लुक्। दशकपालः (तैसं. २.२.५.३); ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत् (तैब्रा. ३.७.१.८)। दशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः। संस्कृतं भक्षाः (पा. ४.२.१६) इत्यण्। तद्धितार्थसमासः। द्विगोर्लुगनपत्ये (पा. ४.१.८८) इति लुक्। दशहोता चतुर्होता। पञ्चहोता षड्ढोता सप्तहोता (तैब्रा. २.३.१.३)। दिक्संख्ये संज्ञायाम् (पा. २.१.५०) इति द्विगुः। अविग्रहोऽयं नित्यसमासः ॥

संख्या। (पा. ६.२.३५)

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वे० (पा. ६.२.३४) इति द्वन्द्वग्रहणमनुवर्तते। द्वन्द्वे समासे १० संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। एकादश च मे त्रयोदश च मे पञ्चदश च मे (तैसं. ४.७.११.१)। एकं च दश चेतीतरेतरयोगद्वन्द्वः। प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि (पा. ५.३.४९) इति निपातनाद्दीर्घः। इण्भीपाकाशल्यर्तिमृङ्भ्यः कन् (उणा. ३२३) इति कन्। एकशब्द आद्युदात्तः इति पूर्वमुक्तम्। त्रयोदश (तैसं. ४.७.११.१)। त्रेस्त्रयः (पा. ६.३.४८) इति त्रयआदेश आद्युदात्तो विहितः। पञ्चच्छब्दो त्रः १५ संख्यायाः (फि. २८) इत्याद्युदात्तः। एवं पञ्चविंशतिः (तैसं. ४.७.११.१), षड्विंशतिः (तैब्रा. ३.६.६.३), इत्येवमादयो द्रष्टव्याः। सप्तन्नष्टन्शब्दावन्तोदात्तौ ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च। (पा. ६.२.४२)

कुरुगार्हपतादिषु दासीभारादिषु च समासेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति। कुरुगार्हपतं, रिक्तगुरुः, असूतजरती, अश्लीलदृढरूपा, पारेवडवा, तैतिलकद्रूः, पण्यकम्बलः, २० दासीभारः। दासीभारादिषु देवहूतिः, ओषधिः, चन्द्रमाः, इत्येते पूर्वपदप्रकृतिस्वराः। देवशब्दोऽजन्तोऽन्तोदात्तः। ओषः धीयतेऽस्यामिति ओषधिः। कर्मण्यधिकरणे च (पा. ३.३.९३) इति किप्रत्ययः। ओषशब्दो घञन्त आद्युदात्तः। चन्द्रे मो डिच्च (उणा. ६६७) इत्यसिच्प्रत्ययान्तश्चन्द्रमःशब्दः। अत्र चन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। २५ तत्र गतिकारकोपपदात् कृत् (पा. ६.२.१३९) इति कृत्स्वरे प्राप्ते एष स्वरो विधीयते। यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न च विधीयते स सर्वो दासीभारादिषु

१ C, D read इत्यत्र for इत्यण् २ B द्वन्द्वसमासे ३ A om this सूत्र ४ B reads त्रयादेशः ५ B adds उदात्ताः after प्रकृतिस्वराः ६ C, D om °जन्तो° ७ B °स्वर इष्यते; C °स्वरमिष्यते ८ B, D तत् सर्वं दासीभारादिषु द्रष्टव्यम्

द्रष्टव्यः । भ्रातृव्याभिभूत्यै (तैसं. ६.२.२.२), भ्रातृव्यपराणुत्त्यै (तैसं. ६.२.३.२) । भ्रातुर्व्यच्च (पा. ४.१.१४४), व्यन् सपत्ने (पा. ४.१.१४५) इति व्यन्प्रत्ययान्तो भ्रातृव्यशब्द आद्युदात्तः ॥

कर्मधारयेऽनिष्ठा । (पा. ६.२.४६)

५ कर्मधारये समासे क्तान्ते उत्तरपदेऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । नवनीतेनाभ्यङ्क्ते (तैसं. ६.१.१.५) । नवं च तन्नीतं च इति विग्रहः । यन्नवमैत्तन्नवनीतम् (तैसं. २.३.१०.१) इत्युक्तत्वात् । नवशब्दः नु स्तुतौ, ऋदोरप् (पा. ३.३.५७) इत्यप्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ॥

तृतीया कर्मणि । (पा. ६.२.४८)

१० कर्मवाचिनि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । वरुणगृहीतं वा एतत् (तैब्रा. १.६.६.५), यदशनिहतस्य (तैब्रा. १.१.३.१२), नखनिर्भिन्नम् (तैसं. १.८.९.१) । नास्य खमस्तीति बहुव्रीहौ नखशब्दो निपातितः । नञ्सुभ्याम् (पा. ६.२.१७२) इत्यन्तोदात्तः । कृत्स्वरस्यापवादः ॥

गतिरनन्तरः । (पा. ६.२.४९)

१५ कर्मवाचिनि क्तान्ते उत्तरपदे अनन्तरो गतिः प्रकृतिस्वरो भवति । वीक्षिताय स्वाहा (तैसं. ७.१.१९.३), विधूताय स्वाहा (तैसं. ७.१.१९.३) । उपनद्धः (तैसं. ४.४.९.१), उपसर्गाश्चाभिवर्जम् (फि. ८१) इत्याद्युदात्तः । समासस्य (पा. ६.१.२२३) इत्यन्तोदात्तापवादः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति (पा. ६.२.२) पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विहितः । ततः गतिकारकोपपदात् कृत् (पा. ६.२.१३९) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे २० प्राप्ते गतिस्वरो विधीयते ॥ अनन्तरेति किम् । अभ्यारूढः कामयते (तैसं. १.५.९.५) । अत्रानन्तर आकार उदात्तः । व्यवहितोऽभिशब्दः सर्वानुदात्तः । गतिसमास एवायं नियमो न समासान्तरे । यो ज्योगपरुद्धः (तैसं. २.१.४.७) । अत्राव्ययस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ज्योक् उज्ज्वलं प्रकाशमित्यर्थः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ । (पा. ६.२.५०)

२५ तकारादौ निति कृति तुशब्दवर्जिते परतः धातोः पूर्वो गतिः प्रकृतिस्वरः स्यात् ।

---

१ A °त्रान्तर आद्युदात्तः; B °रः कृद्युदात्तः;
२ A, B अत्रास्य for अत्राव्ययस्य; D अत्राव्ययपूर्वपद°
३ A, B om तु; C तुवर्जिते निति कृति ४ D om धातोः पूर्वो

अभिजित्यै (तैसं. ७.५.१.६), अभिभूत्यै (तैसं. ३.१.७.१) । अत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्त्रियां क्तिन् (पा. ३.३.९४) । अभिभवितुम् (तैसं. ६.४.१०.१), ऐतुम् (तैसं. २.५.२.३) । तुमुन् ॥ प्रवदितोः (तैसं. ६.४.३.२), तोसुन् ॥

तादाविति किम् । सुत्रामा (तैसं. १.७.१३.४), मनिन्प्रत्ययान्तः ॥ नितीति किम् । अग्निः प्रस्तोता (तैसं. ३.३.२.१), बृहस्पतिरुद्गाता (तैसं. ३.३.२.१) । तृजन्तावेतौ । तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्य (S. का. on ३.२.१३५) इत्यनुपसर्गादेव धातोः ऋत्विजि अभिधेये तृन्प्रत्ययविधानात् । होता (तैसं. २.६.८.१), पोता, नेष्टा (तैसं. ६.५.८.६) तृन्नन्ता आद्युदात्ताः ।

कृद्ग्रहणं किमर्थम् । न तावत्तद्धितनिवृत्त्यर्थम् । येन गतिस्वरो न विधीयते । गतिश्च ते प्राग्धातोः (पा. १.४.८०) इति धातोः प्राक् प्रयुज्यते । न च धातोस्तद्धितोत्पत्तिरिति । न च तिङ्निवृत्त्यर्थम् । तिङ्क्षु नित्प्रत्ययाभावात् । सत्यम् । कृद्ग्रहणमुपदेशे ताद्यर्थम् । इहापि यथा स्यात् । अभिभवितुम् (तैसं. ६.४.१०.१) । इडादित्वात् तादिर्न स्यात् । उपदेशावस्थायां यः कृत् तादिरिति सिद्धो भवति ॥

तवै चान्तश्च युगपत् । (पा. ६.२.५१)

तवैप्रत्ययान्त उदात्तो भवति । चकारात् गतिरनन्तर (पा. ६.२.४९) इति प्रकृतिस्वरः । तदुभयं युगपद्भवति । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ (तैसं. १.४.४५.१), परिधातवा उ (एका. २.२.६), तस्मादग्निचिन्नाभिचरितवै (तैसं. ५.६.३.१) । कृत्स्वरापवादः ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । (पा. ६.२.५२)

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवति अञ्चतौ वप्रत्ययान्ते परतः । प्राङ् प्राद्वत् (तैसं. ५.७.१०.१), प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति (तैसं. ६.४.१०.३), अपाञ्चौ त उभौ बाहू (तैब्रा. २.४.२.२), पराञ्चश्चावाञ्चश्च भान्ति (तैसं. ६.६.८.४) । एकादेश उदात्तेनोदात्तः (पा. ८.२.५), उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पा. ८.४.६६) ॥

अनिगन्त इति किम् । प्रत्यञ्चावावृत्य जुहुतः (तैसं. ६.४.१०.३), यदन्वञ्चं धारयेत् (तैब्रा. ३.२.१०.१), पुरस्तात् तिर्यञ्चं धारयति (तैब्रा. ३.२.१०.१) ॥ गतिरिति किम् । गतिरेवानिगन्तः प्रकृतिस्वरो भवति । इतर इगन्तोऽपि प्रकृतिस्वरो यथा

---

१ A पूर्ववत् स्वरप्राप्तिः २ B किम् for किमर्थम् ३ D om this sentence
४ A, B अतश्च for गतिश्च ५ A, B read °मुपदेशार्थम्; the काशिकापाठ is adopted. C and D are corrupt and unintelligible.

स्यादिति ॥ यद्रियङ् वायुर्वाति तद्रियङ्ङग्निर्दहति (तैसं. ५.५.१.१)। आ सर्वनाम्नः (पा. ६.३.९१), विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये (पा. ६.३.९२) इति। त्यदादीनामन्तोदात्तानां टेरद्र्यादेशः। ततः स्वरो विहितः। ततः कृत्स्वराभावः ॥

समीचं एवास्मै (तैसं. ५.२.९.४), अग्निभ्यां प्राचश्च प्रतीचश्च (तैब्रा. ३.२.
५ १०.१)। अत्र चौ इति लुप्तनकारोऽञ्चतिर्गृह्यते। तस्मिन्परतः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः। तस्मिन् सति विभक्तिरुदात्तः स्यात्। प्रत्यङ्ङः (तैसं. ६.२.११.४) इत्यादौ[1] कृत्स्वर एव ॥

वप्रत्यय[2] इति किम्। तदस्य समञ्चनं च (तैब्रा. ३.११.७.२)। चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये (s. का. on ६.२.५२) इति एष स्वरो भवति। पराचा[3] स्तुवन्ति
१० (तैब्रा. १.२.६.३)। अत्र किं चौ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं स्यात् उत चोरनिगन्तोऽञ्चतौ (s. का. on ६.२.५२) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति विशये इदमुच्यते। चोरनिगन्त इति। चोरिति लुप्तनकारोऽञ्चतिर्गृह्यते। तस्याप्यनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवति। तेन पराचा इत्याद्युदात्तः। इगन्तेषु सर्वत्र चौ इत्येव स्वरो भवति ॥ देवद्रीचा मनसा दीध्यानः (तैसं. ४.६.७.५), सध्रीचीः (तैआ. ४.७.१), उदीची दिक् (तैब्रा. ३.
१५ ११.५.२), तिरश्ची भवति (तैसं. ६.२.४.४)। इगन्तः प्रकृतिस्वरः। विपूच एवास्मात् (तैसं. ५.२.९.४), विष्वञ्चमेवास्मात् (तैब्रा. ३.८.४.१) इत्यादिषु दासीभारादित्वात् प्रकृतिस्वरः ॥

न्यधी च। (पा. ६.२.५३)

नि अधि इत्येतौ गती अञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः। न्यङ्ङग्निः
२० (तैसं. ५.५.३.२), न्यञ्चं चिनुयात् (तैसं. ५.५.३.२)। उदात्तस्वरितयोः (पा. ८.२.४) इत्यकारः स्वरितः। दध्यङ्ङाथर्वणः (तैसं. ५.६.६.३) इति। तत्र कृत्स्वर एव व्यत्ययात्[4] ॥

युक्तारोह्यादयश्च। (पा. ६.२.८१)

आदिरुदात्त इति वर्तते। युक्तारोह्यादयः शब्दा आद्युदात्ता भवन्ति। युक्तारोही,
२५ आगतयोधी[5]। तत्र एकशितिपात् इति पठ्यते। एकः शितिः पादो यस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः। तत्र एकशितिशब्दस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति (पा. २.१.५१) समासः। तस्यान्तोदात्तत्व-

---

१ C reads इत्यादौ तु कृदुत्तरपदस्वर एव
२ D अप्रत्यय इति किम्। उदञ्चम् उदञ्चः। तदस्य समने वाचो। ३ B पराचः
४ A, B om ५ B adds आगतयञ्ची (= आगतवञ्ची, काशिका)

प्राप्तौ निमित्तस्वरबलीयस्त्वात् इति आद्युदात्तो विधीयते (s. का. on ६.२.८१)। अस्यार्थः –

यदि त्रिपदे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् तत एकशितिपाच्छब्दस्याद्युदात्तार्थं[1] युक्तारोह्यादिषु पाठोऽनर्थकः स्यात्। अत आह। निमित्तस्वरबलीयस्त्वादिति। निमित्तमुत्तरपदम्। द्विगुसमासस्य निमित्तप्रयुक्तत्वात्[3] द्विगुसमासस्वरस्य बलीयस्त्वात् समासा- ५
न्तोदात्तत्वप्राप्तौ आद्युदात्तार्थमिह पाठोऽर्थवान्। त्रिपदे बहुव्रीहौ सत्येव पूर्वपदयोरुत्तरपदनिमित्तो द्विगुसमासो भवति। अतः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वम् इति (s. व्यापा. १०४)। एवमपि नार्थ एतेन। इगन्ते द्विगौ[4] (s. का. ६.२.२९) इत्येव सिद्धत्वात्। एवं तर्हि ज्ञापनार्थम्। एतज्ज्ञापयति शित्यन्तस्योत्तरपदे परतः द्विगुस्वरो न भवतीति। तेन द्विशितिपादित्यत्र शितिशब्दस्यान्तोदात्तत्वं भवति। एतदेव निमित्तस्वरबलीयस्त्वस्यापि १०
ज्ञापकम्।

यदि त्रिपदे[5] बहुव्रीहौ बहुव्रीहिस्वर एव स्यात् तत एकशितिपादित्यस्यापि प्रकृतिभावादेकशब्दस्याद्युदात्तत्वे सिद्धे तस्य युक्तारोह्यादिषु पाठोऽनर्थकः स्यात्। तेन बहुव्रीहिस्वरलोपेन निमित्तप्रयुक्तो द्विगुस्वर एव स्यादिति आद्युदात्तो विधीयते। द्विशितिपादित्यत्रापवादेन शितिशब्दोऽन्तोदात्तो भवतीति। निमित्तस्वरबलीयस्त्वस्याप्येतदेव १५
एकशितिपाद्वचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति ॥ पात्रेमितादयोऽपि युक्तारोह्यादयः। तेऽप्याद्युदात्ता भवन्ति ॥

आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां [छन्दसि] उपसंख्यानम्। (s. का. on ६.२.९१)

दिवोदासाय गायत ॥ २०

अन्तः। (पा. ६.२.९२)

अन्त इत्ययमधिकारः। पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं वेदितव्यम् ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्। (पा. ६.२.१०६)

बहुव्रीहौ समासे विश्वमित्येतत् पदमन्तोदात्तं भवति संज्ञायां[6] विषये। विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः (तैसं. २.५.१.१), विश्वावसुः सोमगन्धर्वम् (तैआ. ४.११.७), विश्वधाया २५
असि (तैसं. १.१.३.१)। पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम्। बहुव्रीहाविति किम्। विश्वजनस्य छाया (तैसं. १.३.१.२) ॥

---

१ A, B °दात्तार्थो २ D om स्वर ३ D om त्वात्
४ A, B द्विगाविति only ५ A शितिपदे ६ C om संज्ञायां विषये

उत्तरपदादिः । (पा. ६.२.१११)

अयमप्यधिकारः ॥

नञो जरमरमित्रमृताः । (पा. ६.२.११६)

नञ उत्तरे जर मर मित्र मृत इत्येते बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । अज-
५ रासस्ते सख्ये स्याम (एका. २.१५.२०), अमित्राणामस्य (तैसं. ३.४.८.४) । नञ्सु-
भ्याम् (पा. ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वापवादः ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी । (पा. ६.२.११७)

सोरुत्तरपदं मन्नन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति । लोमोषसी वर्ज-
यित्वा । सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसꣳ सुशर्माणम् (तैसं. १.५.११.५), सुमना उपा-
१० गहि (तैसं. ३.३.११.५), सुवर्चा वर्चसा (तैसं. ३.२.३.२) ॥

अलोमोषसी इति किम् । सूषा (तैसं. ४.७.३.२), सुलोमा, अन्तोदात्तौ ॥
सोरिति किम् । वृद्धवयाः सुवीरः (तैसं. २.१.११.४) । अत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्या(पा. ६.
२.१) इति पूर्वपदं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । प्रचेताः (तैसं. १.२.१२.२), विश्ववेदाः
(तैसं. ४.१.८.१) अत्र प्रशब्द उदात्तः । विश्वशब्दो बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् (पा.
१५ ६.२.१०६) इत्यन्तोदात्तः । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयो-
जयन्ति (व्याप. १२९) इत्यनर्थकयोरपि मनसोर्ग्रहणम् ॥ सुष्टरीमा जुषाणा (तैसं. ५.
१.११.२) ॥

क्रत्वादयश्च । (पा. ६.२.११८)

क्रत्वादयः सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुक्रतुः (तैसं. ४.४.
२० ४.३), सुदर्शीको अस्मे (तैसं. ३.४.११.१), सुप्रतीकः (तैसं. ४.२.३.१), सुप्रतूर्तिः
(तैसं. १.६.३.२), सुभगा (तैसं. ३.३.११.२) ॥

आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि । (पा. ६.२.११९)

आद्युदात्तं द्व्यजुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सोरुत्तरमाद्युदात्तं भवति छन्दसि विषये ।
स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेम (तैसं. १.२.१४.४) । अश्वशब्दः क्नप्रत्ययान्तः ॥ हनि-
२५ कुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उणा. १५९) । एतेभ्यः क्थन्प्रत्ययः । हथः, नीथः,
काष्ठम्, रथः । एते आद्युदात्ताः ॥ सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ (तैसं. ५.१.११.३),
सुषेणश्चान्त्यमित्रश्च (तैसं. ४.६.५.६) । कृवृजसिद्रुपन्यनिस्वपितृभ्यो नित्

(उणा. २९०) । एभ्यो नप्रत्ययो निच्च । कीर्यते इति कर्णः, वृणोतीति वर्णः, जर्णः,
सिनोति बध्नाति धारामिति सेना, द्रोणः, पन्नः, अनन्त्यनेनेति अन्नम्, स्वप्नः, तर्णः, एते
आद्युदात्ताः ॥ यास्ते राके सुमतयः सुपेशसः (तैसं. ३.३.११.५) । पेशःशब्दोऽसुन्प्रत्य-
यान्तः ॥ सुमतय इति कथम् । मतिशब्दः क्तिन्नन्तः । आद्युदात्तश्च । न । मन्त्रे
वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः (पा. ३.३.९६) । मन्त्रे वृषादिभ्यः क्तिन्प्रत्ययो ५
भवति । स चोदात्तो भवति । तेन प्रकृतिरनुदात्ता ॥ यूयं वृष्टिम् (तैसं. २.४.८.२),
पचन् पक्तीः (तैब्रा. २.६.१५.१), रातिं भृगूणाम् (तैसं. ४.२.७.३), मतिश्च मे
(तैसं. ४.७.२.२), वीतय ऋतꣳ सत्यम् (तैसं. ४.१.४.४) ॥ आद्युदात्त इति किम् ।
सुबाहुरुत शक्त्या (तैसं. ४.१.६.३) । बाहुशब्दः अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिप-
शितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च (उणा० २७) एभ्य उप्रत्ययः, अर्ज्यादीनां यथासंख्यमृज्याद- १०
यश्च स्युः । अर्जयतीति ऋजुः । पश्यतीति पशुः । कामयते इति कन्तुः । अमति
तेनेति अन्धुः । पांसयतीति पांसुः । बाधते अनेनेति बाहुः ॥ द्व्यजिति किम् । सुहिरण्ये
(तैसं. ५.१.११.३), हिरण्यशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्य (फि० २६) इत्याद्युदात्तः ॥

वीरवीर्यौ च । (पा. ६.२.१२०)

वीरवीर्यशब्दौ सोरुत्तरौ बहुव्रीहिसमासे आद्युदात्तौ भवतः । सुवीरासो अदाभ्यम् १५
(तैसं. १.५.५.४), सुवीर्यस्य पतयः स्याम (तैसं. १.७.१३.४) । वीरशब्दो रक्-
प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । वीरः शतमन्युरिन्द्रः (तैसं. ४.६.४.३) । वीर्यमिति यत्प्रत्यया-
न्तम् । यतोऽनावः (पा. ६.१.२१३) इत्याद्युदात्तं न भवतीत्येतदेव ज्ञापकम् । तस्मिन्
हि सति पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । वीर्यं वृङ्क्ते (तैसं. २.२.९.५), वीर्यस्यानुप्रदाता (तैसं.
२.२.१.४.) । तित्स्वरितम् (पा. ६.१.१८५) इत्यन्तस्वरितम् ॥ २०

प्रत्यक्षम्, परोक्षम् इत्यत्र –

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे । (पा. ६.२.१२१)

इत्यक्षशब्द आद्युदात्तः । अव्ययीभाव इति किम् । अस्याः पृथिव्या अध्यक्षम्
(तैब्रा. २.४.७.२) । अध्यक्षः स्वामी । तत्पुरुषेऽव्ययस्वरः । सहस्राक्षः (तैसं. २.३.
१४.४), श्येताक्षः (तैसं. ५.६.११.१) । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् (पा. २५
५.४.११३) । चित्स्वरः । दहति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसमम् (तैसं.
३.३.८.५) । अव्ययीभावो द्रष्टव्यः । विषम आलभेत विषमा इव हीमे लोकाः

---

१ A, B कीर्णः २ A जीर्णः; B, C, om ३ D om द्रोणः
४ C बध्यते ५ D adds वीर्यग्रहणं after °त्येतदेव

(तैसं. २.१.३.१)। अत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थ (पा. ६.२.२) इत्यव्ययस्वरः। यदा समशब्दः समानार्थः तदान्तोदात्तः। यदा सर्वार्थस्तदा सर्वानुदात्तः। नभन्तामन्यके समे (तैसं. ३.२.११.३), मा नः समस्य (तैसं. २.६.११.२)। यदा समशब्दो वत्सरवाची तदाद्युदात्तः। समाभ्यः स्वाहा (तैसं. ७.१.५.१), समास्त्वाग्ने (तैसं. ४.१.
५ ७.१)[1]॥

शितेर्नित्यावह्वज् बहुव्रीहावभसत्। (पा. ६.२.१३८)

प्रकृत्या भगालम् (पा. ६.२.१३७) इत्यनुवर्तते। शितेरुत्तरं नित्यं यदबह्वच् भसद्वर्जं तद् बहुव्रीहौ समासे प्रकृतिस्वरं भवति। शितिपाच्छित्योष्टः शितिभ्रुः (तैसं. ५.६.१४.१)। पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः। उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् (उणा. १६१)।
१० उष्यति कुष्यति ओष्टः, कोष्टः, गीयत इति गाथा, अर्यत इति अर्थः। आद्युदात्ताः। शितिभ्रुः (तैसं. ५.६.१४.१) इति भ्रुशब्दो भ्रमेर्डुः (उणा. २२६) इति डुप्रत्ययान्तः। छान्दसो ह्रस्वः। शितिपृष्ठाय (तैसं. ७.३.१७.१)। पृष्ठशब्दस्थक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। शित्यंसाय (तैसं. ७.३.१७.१)। अंसशब्दः सन्प्रत्ययान्तः॥

शितेरिति किम्। सहस्रपात्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरः॥ नित्यग्रहणं किम्। शितिककुत्
१५ (तैसं. ५.६.१४.१)। ककुदस्यावस्थायां लोपः (पा. ५.४.१४६) इति लोपो विधीयते। अवस्थाया अन्यत्र त्रिककुदम् इति॥ अबह्वजिति। न नित्याबह्वच् इति॥ अबह्वजिति किम्। शितिललाटः॥ बहुव्रीहाविति किम्। शितेः पादः शितिपादः॥ अभसदिति किम्। शितिभसदे स्वाहा (तैसं. ७.३.१७.१)। अत्र शितिशब्द आद्युदात्तः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः॥

२० **गतिकारकोपपदात् कृत्। (पा. ६.२.१३९)**

तत्पुरुष इति वर्तते। गतेः कारकादुपपदाच्च कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुरुषसमासे प्रकृतिस्वरं भवति। ब्रह्मवादिनो वदन्ति (तैसं. ३.१.२.२), सोमविक्रयिणमर्षयति (तैसं. ६.१.९.२), विश्वजिद्भवति (तैसं. ७.५.१.६)। एतानि कारकोपपदानि[4]। सुप्यजातौ णिनिः० (पा. ३.२.७८), कर्मणीनिर्विक्रियः (पा. ३.२.९३)। °जिनिराजामुपसर्गे
२५ क्विप् (पा. ३.२.६१)। अत्र सुपि इत्यनुवर्तते। तेनात्र कारकाणां ब्रह्मादीनां सामान्यविशेषरूपेण [? च] सप्तमीनिर्दिष्टत्वादुपपदत्वम्। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। विश्वजित्

---

१ C om this whole statement about sm; D is corrupt and incoherent
२ A, B, D शितिभ्रूरिति; C गतिभ्रू इति ३ A B करकमात्रपूर्वस्य तु
४ D °पपदस्य कृदन्तस्य उदाहरणानि ५ A °निर्दिष्टत्वेनो°

इत्यत्र क्विपो लुप्तत्वात् धातुस्वर एव। कारकमात्रपूर्वस्य तु यत् पदिबद्धाऽनुस्तरणी (तैसं. ६.१.७.५), यत्कर्णगृहीता (तैसं. ६.१.७.६)। अत्र समासान्तोदात्तत्वापवादेन तत्पुरुषे तुल्यार्थे (पा. ६.२.२) ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः। सोऽनेन कृत्स्वरेणापोद्यते। अत्र उपोच्चरितं पदमुपपदमिति कृत्वा वक्तव्यम्। गत्युपपदेष्वेवमेव। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणम् (व्याप. ३) इति। अभिजिद्भवति ५
(तैसं. ७.५.१.६), प्रणीर्ह्येष यज्ञानाम् (तैसं. २.५.९.२), विराड्विराजा (तैसं. २.५.१०.३), सञ्जिहानाय (तैसं. ७.१.१९.३), उत्क्रामते (तैसं. ७.१.१९.३)। ओहाङो ङित्वात् लसार्वधातुकस्वरः। अभ्यस्तानामादिः (पा. ६.१.१८९) इत्याद्युदात्तत्वम्। अन्यत्र शानच् चित्स्वरेणान्तोदात्तः। सति शिष्टस्वरस्यापि विकरणस्य दुर्बलत्वात्। नमः शंभवे च मयोभवे च नमः शंकराय च (तैसं. ४.५.८.१)। शमि- १०
धातोः संज्ञायाम् (पा. ३.२.१४) इति शम उपपदत्वम्॥

ननु हस्तादानाः (तैसं. ६.४.५.७), ग्रामकामः (तैसं. २.१.१.२), पशुकामः (तैसं. २.१.१.५), प्रजाकामः (तैसं. २.१.१.२) इत्यादिषु कथं पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। हस्तेनादानं येषां ते हस्तादानाः इति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। हस्तशब्दः हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उणा. ३६६)। एभ्यस्तनप्रत्ययः। हसत्यनेनेति हस्तः। १५
म्रियते इति मर्तः। गिरत इति गर्तः। एतीति एतः शबलवर्णः। वातीति वातो वायुः। अमत्यनेनेति अन्तः। दन्तः। लुनातीति लोतः दात्रम्। पुनातीति पोतः। धूर्वतीति धूर्तः। राल्लोपः (पा. ६.४.२१) इति वकारलोपः। तेनाद्युदात्तः। शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् (S. का. on ३.२.१)। कर्मणि इत्यणि प्राप्ते शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो णः इति णप्रत्ययः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। ग्रामकामः २०
इत्यत्र ग्रामशब्द आद्युदात्तः। अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायापदियक्षिनीभ्यो मनिन् (उणा. १३७) इति वर्तमाने, ग्रसतेरा च (उणा. १४०)। ग्रसतेर्मन्प्रत्ययः आकारश्चान्तादेशः। पशुप्रजाशब्दौ प्रत्ययस्वरौ। पुत्रकाम इत्यत्र पुनातेर्ह्रस्वश्च (उणा. ६०४)। पुनातेस्त्रप्रत्ययः ह्रस्वश्च। पुनातीति पुत्रः। अन्तोदात्तः॥ इन्द्रियकामः (तैसं. २.१.६.२) इत्यत्र

---

१ A, B om करकमात्रपूर्वस्य तु
२ D reads after अत्र, प्रत्ययोत्तरकालं सप्तमीतत्पुरुषः। नन्वत्र समासान्तोदात्तापवादेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भवितव्यम्। नैतदस्ति। विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परत्वात् कृत्स्वर एव। तत्पुरुषसूत्रमक्षशौण्डादिषु सावकाशम्। गतिकारकसूत्रं तु कृदन्तसमासेषु। तदुभयं कृदुत्तरपदे सप्तमीतत्पुरुषे संनिपतति। तत्र परत्वात् गतिकारकसूत्रमेवेति। and om. the sentence समासान्तोदात्तत्वापवादेन ... पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः। ३ B वादत्वेन ४ A, B om प्रकृति
७–स्वरमञ्जरी

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा (पा. ५.२.९३) इति इन्द्रशब्दाद् घच्प्रत्ययोऽन्तोदात्तो निपातितः इन्द्रियशब्दः । देवयजनध्यवसार्य (तैसं. ६.१.५.१), सोमक्रयण एवाहम् (तैसं. ६.१.९.२) इत्यादौ ल्युटि, ल्युटो लित्त्वात्, लिति (पा. ६.१.१९३) इति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवतीति कृदन्तस्याद्युदात्तत्वम् । गतिकारकोपपदात् कृत् (पा. ६.२.१३९) इति कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रपचतिदेश्यार्थं कृद्ग्रहणं दृश्यत एव ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । (पा. ६.२.१४०)

वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः । वन-पतिशब्दावाद्युदात्तौ । पारस्करादित्वात् सुट् । पातेर्डतिः (उणा. ४९७) इति डतिप्रत्ययान्तः पतिशब्दः । वनस्पतिः (तैसं. २.६.२०.५) ॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च (s. का. on ६.१.१५७) । बृहत् इति अन्तोदात्तम् । वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उणा. २४१) । पृषत्, बृहत्, महत्, जगत् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते शतृवद् वर्तमाने काले । बृंहतीति बृहत् । अत्र केचिदाद्युदात्तं वर्णयन्ति । बृहस्पतिः (तैसं. ६.४.१०.१) ॥ शचीपतिः (तैब्रा. ३.७.१४.५) । कृदिकारादक्तिनः (s. का. on ४.१.४५) इति ङीष् । तेनान्तोदात्तः । केचित् शार्ङ्गरवादिषु (s.का.on ४.१.७३) पठन्ति । तेषामाद्युदात्तः ॥ तनूनपात् (तैसं. ४.१.८.१) । तनोतेरौणादिक उप्रत्ययः । बहुलग्रहणादाद्युदात्तः । न पातयतीति क्विप् । नभ्राण्नपात्० (पा. ६.३.७५) इत्याद्युदात्तो निपातितः । तनूनप्त्रे (तैसं. १.२.१०.२) ॥ नराशंसः (तैसं. ४.१.८.१), नरा अस्मिन्नासन्नाः शंसन्ति नराशंसः, निपातनाद्दीर्घः । नृ नय इत्यतो धातोः नरशब्द आद्युदात्तः । शंसशब्द आद्युदात्तो घञन्तः ॥ शुनःशेपम् (तैसं. ५.२.१.३) । शुन इव शेपो यस्येति बहुव्रीहिः । शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायाम् (s. का. on ६.३.२) इति षष्ठ्या अलुक् । उभावाद्युदात्तौ ॥ शण्डामर्कौ (तैसं.६.४.१०.१) । घञन्तावाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वे अन्येषामपि दृश्यते (पा. ६.३.१३७) इति दीर्घः ॥ बम्बाविश्ववयसौ (तैसं.६.६.८.४) । बम्बाशब्दोऽन्तोदात्तः । विश्वशब्दो बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् (पा. ६.२.१०६) इत्यन्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घः ॥ मर्मत्युः (s. का. on ६.२.१४०) । मर् इति मृङो विच् प्रत्ययः । मृत्युरिति भुजिमृङ्भ्यां युकत्युकौ (उणा. ३०१) इति त्युक्प्रत्ययः । अन्तो-

१ D om बम्बाविश्ववयसौ । बम्बाशब्दोऽन्तोदात्तः । and reads: धृष्टावरूची धृष्टाशब्द आद्युदात्तः । तेन द्वन्द्वपूर्वदीर्घः । वोढवे जातवेदः । वहेस्तवे प्रत्ययः । प्रकृतेश्च प्रत्ययस्य च स्वरौ । दिवां विश्वावयसौ । दिवं शब्दोऽन्तोदात्तः । विश्वावयसौ ।

२ A अणौ विचि° for विच्

दात्तः । द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थम् अनुदात्ताद्युत्तरपदार्थं च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च । (पा. ६.२.१४१)

देवताद्वन्द्वे युगपदुभे प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्रासोमौ, इन्द्रावरुणौ, इन्द्राबृहस्पती (तैसं. ७.५.१५.१), अग्नीवरुणौ (तैसं. ६.६.३.३), अग्नीषोमौ (तैसं. २.५.२.२) ।

द्वन्द्व इदं वक्तव्यम् । किमग्निश्च वरुणश्च, अग्नी च वरुणौ चेति वा । अत्र तावत् अग्नी च वरुणौ चेति वक्तव्यम् । अग्नि-वरुण-शब्दयोरैक्यात् । अग्निशब्दो लक्षणया अग्नीवरुणौ वदति । वरुणशब्दोऽप्येवमिति ॥

ननु बाधकाभावे मुख्यार्थपरित्यागायोगात् शब्दान्तरवैयर्थ्यापाताच्च, उभयोरनेकार्थत्वे बहुवचनापत्तिश्च ।

अत्रोच्यते । अग्नी च वरुणौ च इति वक्तव्यम् । युगपदधिकरणवचनो द्वन्द्वः (इति) भाष्यकारेणोक्तत्वात् । अधिक्रियत इत्यधिकरणम् । समासावयवार्थो युगपदधिकरणे वक्तीति स तथोक्तः । अग्निशब्दो लक्षणया युगपदग्नीवरुणौ वक्ति । वरुणशब्दोऽप्येवम् । तदुपपद्यते । किमर्थम् । वरुणाद्विवचनं यथा स्यात् । न च लक्षणाश्रयणं दोषाय । अन्यत्र द्वन्द्वेऽङ्गीकृतत्वात् । पितरावित्यत्र पिता मात्रा (पा. १.२.७०) इत्येकशेषे पितृशब्द एव मातापितरौ ब्रूते । तथात्रापि । न चान्यतरार्थैक्यम् । अन्योन्यं लक्षणार्थित्वात् उभयोः । न चोक्तार्थानामप्रयोगः । द्वावन्याविति वत् प्रयोगोपपत्तेः । न चाश्वकर्णादिशब्दवत् समुदायप्रसिद्धिर्बलीयस्त्वम् । एतेन अग्निशब्दः वरुणशब्द एव द्व्यर्थवाची वचनं लभते । असत्सु अवयवार्थेषु समुदायः प्रसिध्यति इति वार्तिककारैरुक्तत्वात् । अवयवार्थानामङ्गीकारे समर्थः पदविधिः (पा. २.१.१) इति समर्थानामेव समास इति न स्यात् । तेन अग्नी वरुणौ चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वाभिधानात् सम्बन्धो विद्यते । अनुपपत्तिस्तु पूर्वोक्तैव । तेन लक्षणं ग्रहीष्यते । ऋज्रेन्द्राश्ववज्रविप्रेत्यादिना (उणा. १८६) इन्द्रशब्द आद्युदात्तो निपातितः । सोम इत्याद्युदात्तः । अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायापदियक्षिनीभ्यो मन् (उणा. १३७) । अर्मः, स्तोमः, सोमः, होमः, सर्मः, धर्मः, क्षेमः, क्षोमः, भामः, यामः, पद्मः, यक्ष्मः, नेमः, एते आद्युदात्ताः ।

१ B देवानां देवताद्वन्द्वार्थं; D द्वन्द्वानां देवताद्वन्द्वार्थम् ; C द्वन्द्वानामदेवतार्थम्

२ B adds द्वन्द्वशब्द before द्वन्द्व ; C om the whole discussion from द्वन्द्व इदं वक्तव्यम् ... लक्षणं ग्रहीष्यते

३ D अग्निश्च वरुणश्चेति; B om अग्नी

४ D °शब्दार्थयोरेकैकत्वात्

५ D °र्थत्वात्

६ B om °बलीयस्त्वम् ।...द्व्यर्थ°

७ A अवयवादिषु

८ लक्षणाश्रयीष्यते

वरुण इति उनन्प्रत्ययान्तः । बृहस्पतिशब्दे द्वावुदात्तौ । तेन इन्द्राबृहस्पती इत्यत्र त्रय उदात्ताः ॥ देवताग्रहणं किम् । विश्वामित्रजमदग्नी (तैसं. ३.१.७.३) ॥ द्वन्द्व इति किम् । अग्निहोत्रम् (तैसं. १.५.२.४), आहिताग्नेराशीः (तैसं. १.५.९.७) ॥

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु । (पा. ६.२.१४२)

५ अनुदात्तादावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे उभे प्रकृतिस्वरे न भवतः । इन्द्राग्नी (तैसं. २.२.१.१), इन्द्रवायू (तैसं. ६.६.७.३) । पृथिवी रुद्र पूष मन्थि इत्येतान् वर्जयित्वा । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादौ इत्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् । द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । तेन मित्रावरुणौ[1] इत्यत्र उभे प्रकृतिस्वरे भवतः । अनुदात्तादौ इति विधि[2]प्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थः ॥

अपृथिव्यादाविति किम् । द्यावापृथिवी (तैसं. २.१.४.७) । द्यावाशब्दो दिवो
१० द्यावा (पा. ६.३.२८) इत्याद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दः प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च (उणा. १४६) इति षिवन्, षिद्गौरादिभ्यश्च (पा. ४.१.४१) इति ङीषि[3], तेनान्तोदात्तः ॥ सोमारुद्रौ (तैसं. १.८.२२.५) । रोदेर्णिलुक् च (उणा. १७९) इति रक्प्रत्ययः ॥ इन्द्रापूषणौ । श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन् [? इति] (उणा. १५७) एते अन्तोदात्ता निपात्यन्ते । मात-
१५ रिश्वेत्यत्र मातरिशब्दोऽन्तोदात्तः । परिज्मन् इत्याद्युदात्तः । मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा वायुः ॥ शुक्रामन्थिनौ (तैसं. ६.४.१०.१) । मन्थोऽस्यास्तीति मन्थी । इन्नन्तत्वादन्तोदात्तः ॥ सोमापूषभ्याम्[4] (तैसं. १.८.२२.५) । सोमापूषणावेव (तैसं. २.१.१.६) इति अत्र परादिश्छन्दसि बहुलम् (पा. ६.२.१९९) इत्यन्तोदात्तः ॥

अन्तः । (पा. ६.२.१४३)

२० समासस्यान्त उदात्तः स्यादित्यधिकारः ॥

थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् । (पा. ६.२.१४४)

थ, अथ, घञ्, क्त, अच्, अप्, इत्र, क इत्येवमन्तानां गतिकारकोपपदात् परेषामन्त उदात्तः स्यात् ॥ थ । वसुनीथः । एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः (तैसं. १.७.५.३) । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उणा. १५९) इति क्थन्प्रत्ययान्तः । अवे भृजः
२५ (उणा. १६०) इति क्थन्प्रत्ययान्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे आद्युदात्तमुत्तरपदं स्यात् ।

---

१ D °वरुणा इ° २ A om विधि ; C अविधि for विधि ३ C ङीषर्थम्
४ C om सोमापूषभ्याम् । ... इत्यन्तोदात्तः । and reads पृथिव्यादिषु उभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः इत्यकारः समासान्त उदात्तो भवतीति वेदितव्यम् ।

संकुसुको विकुसुको निर्ऋथो यश्च निस्वनः (तैआ. २.४.१) । अर्तेर्निरि (उणा. १६५) क्थन्प्रत्ययः । गोपीथाय यदि नश्येत् (तैसं. २.६.३.६) । निशीथगोपीथावगाथाः (उणा. १६६) इति निपातितम् । उद्गीथा उद्गीथ एव (तैसं. ३.२.९.५) । गश्चोदि (उणा. १६७) । उद्युपपदे गायतेः थक्प्रत्ययो भवति । सोमपीथः समृद्ध्यै (तैसं. २.१.५.७) ॥ पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् (उणा. १६४) । पीथः, ५ तीर्थम्, उक्थम्, रिक्थम्, सिक्थम् ॥ ननु एते प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्ताः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेऽपि तत् सिध्यति । किमनेनान्तोदात्तविधानेन । अन्तोदात्तविधाने थाथघञिति थग्रहणं कृतं तदन्यार्थं सदिहापि अनुवर्तते । शीघ्रतरप्रवृत्तत्वात् । कृत्स्वरस्तु विलम्बितत्वादुदास्ते[1] । काष्ठां गच्छत (तैसं. १.७.८.२) इत्यादिषु नित्स्वरः । उक्थ-उक्थे, नीथेनीथे (तैसं. १.४.४६.१) इत्यादिषु कृत्स्वरः ॥ अथ । यदावसथेऽन्नꣳ हरन्ति १० (तैब्रा. १.१.१०.६), प्रवसथमेष्यन् (तैब्रा. १.१.१०.६) । उपसर्गे वसेः (उणा. ३९६) इति अथप्रत्ययः । प्राणथेन (तैसं. ४.१.४.२) इति व्यत्ययात् ॥ घञ् । मोदः प्रमोद आनन्दः (तैब्रा. २.४.६.५) । यज्ञियस्य कर्मणः स विदोहः (तैब्रा. ३.३.२.२) ॥

क्तः पुनरयमनुत्सृष्टानुबन्धः । दूरादागतः । आतपविशुष्कः । शिपिविष्ट १५ आसादितः (तैसं. ४.४.९.१) ॥ अच् । प्रक्षयः, प्रजयः । क्षयो निवासे (पा. ६.१.२०१), जयः करणम् (पा. ६.१.२०२) इत्याद्युदात्तौ प्रयोजयतः । विजयमुपयन्तः (तैसं. १.५.१.१) इति कृत्स्वर एव ॥ अप् । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे (तैसं. ५.१.४.१), ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु (तैसं. ४.७.१४.१) । एकत्र ऋदोरप् (पा. ३.३.५७), अन्यत्र ह्वः संप्रसारणं च (पा. ३.३.७२) । समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते अव्यय- २० पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तदपवादो गतिकारकोपपदात् कृत् (पा. ६.२.१३९) इति, तदपवादोऽयमन्तोदात्तविधिरिति ॥ इत्र । तिरःपवित्रमतिनीताः (तैब्रा. ३.७.४.१४) । यः प्राशित्रं प्राश्नाति (तैसं. २.६.८.७) ॥ क । गोवृषः, खरवृषः । गां वर्षतीति । खरं वर्षतीति । मूलविभुजादित्वात् (S. का. on ३.२.५) कप्रत्ययः । प्रवृषः, उद्वृषः । एत्य प्रेत्य विक्षिपः (तैआ. ४.२५.१) । इगुपधलक्षणः (S. का. ३.१.१३५) कः । २५ वृषादीनां च (पा. ६.१.२०३) इति वृषशब्द आद्युदात्त अनेनापोद्यते ॥

सूपमानात् क्तः । (पा. ६.२.१४५)

सु इत्यस्मात् उपमानाच्च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सूक्तं च मे सुकृतं च मे (तैसं. ४.७.२.२) । वृषावलुप्तम् । शशप्लुतम् । सुशब्दे गतिरनन्तरः (पा.

---

१ A B °दुदात्ते ।

६.२.४९) इति प्राप्ते, उपमानस्य तृतीया कर्मणि (पा. ६.२.४८) इति च तस्यापवादोऽयम्। ननु तं वः सुप्रीतꣳ सुभृतमकर्म देवेषु नः (तैसं. १.४.४५.३) इत्यादिषु कथमाद्युदात्तत्वं स्यात्। इत्थम्। अत्र सूत्रे गतिरनन्तरः (पा. ६.२.४९) इति प्राप्ते तदपवाद इत्युक्तत्वात् गतिसमासविषय एवायमन्तोदात्तविधिरिति। किमतः। तेनात्रोदाहरणे सुशब्दो न गतिः। किन्तु कर्मप्रवचनीयः। सुः पूजायाम् (पा. १.४.९४) इत्युक्तत्वात्। तर्हि कथं समासः। कुगतिप्रादयः (पा. २.२.१८) इत्यत्र कुः पापार्थे, दुः निन्दायां, स्वती पूजायाम् (s. का. on २.२.१८) इत्युक्तत्वात्, स्वती समस्येते इति गतिग्रहणेनैव सिद्धे पुनः प्रतिपदग्रहणं गतिसमासार्थम्। तेन सुप्रीतम् शोभनं प्रीतमित्यर्थः। तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। सुकृतो ब्रूतात् (तैसं. १.४.४५.३) इत्यत्र सुकृत इति क्विबन्तः। तेन गतिकारकोपपदात् कृत् (पा. ६.२.१३९) इति कृदन्तस्वरः। परा विभक्तिरनुदात्ता। तेन मध्योदात्तः। सोमꣳ सुषुतम् (तैसं. १.४.१.१) इत्यत्र व्यत्ययेन गतिस्वरः॥

संज्ञायामनाचितादीनाम्। (पा. ६.२.१४६)

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदादुत्तरं क्तान्तमन्तोदात्तं भवति। शिपिविष्टः (तैसं. ४.४.९.१)। उन्नत ऋषभो वामनः (तैसं. ५.६.१४.१)। आचितादीन् वर्जयित्वा। तत्र अगवि संहिता (s. का. on ६.२.१४६) इत्युक्तम्। संहिताशब्दो यदा गोरन्यस्य संज्ञा स्यात् तदान्तोदात्तो न स्यात्। गवि तु अन्तोदात्त एव। सꣳहितासि विश्वरूपाः (तैसं. १.५.६.२)।

प्रवृद्धादीनां च। (पा. ६.२.१४७)

प्रवृद्धादीनां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्। पुनरुत्सृष्टं वासः (तैसं. १.५.२.४), पुनरुत्सृष्टोऽनड्वान् (तैसं. १.५.२.४), ये अग्निदग्धाः (तैब्रा. ३.१.१.७), इत्यादयः॥

संख्यायाः स्तनः। विभाषा छन्दसि। (पा. ६.२.१६३, १६४)

---

१ D adds: मन्त्रे हि सुशब्दादुत्तरमन्तोदात्तं भवतीति विधीयते। सत्यम्।; C adds : अत्र सुशब्दादुत्तरमन्तोदात्तं भवतीति विधीयते। सत्यम्।

२ C, D add यद्यपि विशेषो नोपलक्ष्यते तथापि after सूत्रे

३ C reads तत्राङ्गम्; D reads तत्र गवि°

४ D reads प्रवृद्धो वृषलः। प्रवृद्धो दस्युहा। प्रवृद्धं यानम्। इत्यादि उक्तौ आकृतिगणोऽयं प्रवृद्धादि द्रष्टव्यः इत्युक्तम्। तेन पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा। पुनरुत्सृष्टं वासः। etc. (see काशिका ६.२.१४७); C has a similar, but quite corrupt, addition.

छन्दसि विषये संख्याया उत्तरः स्तनशब्दः विभाषान्तोदात्तः स्यात् बहुव्रीहौ समासे। द्विस्तनां करोति (तैसं. ५.१.६.४)। चतुःस्तनां करोति (तैसं. ५.१.६.४)। व्यवस्थितविभाषात्वात् अष्टास्तनां करोति (तैसं. ५.१.६.४) इत्यत्र न॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः। (पा. ६.२.१६५)

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ मित्राजिनयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तः स्यात्। देवमित्रः, ब्रह्ममित्रः, सुमित्रः सोम नो भव (तैसं. ४.३.१३.५)। वृकाजिनम्, कूलाजिनम्॥

ऋषौ प्रतिषेधो मित्रे। (s. का. on ६.२.१६५)

विश्वामित्र ऋषिः (तैसं. ४.३.२.२)॥

ययतोश्चातदर्थे। (पा. ६.२.१५६)

य, यत् इत्येतौ अतदर्थे वर्तमानौ स्तः। तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात् परस्यान्त उदात्तो भवति। एष वै वनस्पतीनामपशव्यः (तैसं. ६.३.३.४)॥

कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च। (पा० ६.२.१६०)

कृत्य, उक, इष्णुच्, इत्येवमन्ताः चार्वादयश्च नञः परेऽन्तोदात्ताः। यन्मृच्चाऽऽपश्चाग्नेरनाद्यम् (तैसं. ५.७.९.२), एष वै पशूनामनुपजीवनीयः (तैसं. ५.४.४.३)॥

मुखं स्वाङ्गम्। (पा. ६.२.१६७)

मुखशब्द उत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति।

अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम्।
अतत्स्थं तत्र दृष्टं चेत् तेन चेत्तत्तथायुतम्॥ (का. ४.१.५४)

संमुखानेव पशूनुप ह्वयते (तैब्रा. ३.३.८.४), रथमुख ओजस्कामस्य होतव्याः (तैसं. ३.४.८.२), यज्ञमुखेयज्ञमुखे होतव्याः (तैब्रा. ३.८.८.३), इत्यादौ तत्पुरुषत्वात् समासान्तोदात्तत्वं विवक्षितम्। विष्णुमुखा वै देवाः (तैआ. १०.१.१०), ब्रह्ममुखा एव तत् (तैसं. ५.२.७.१) इत्यादौ अस्वाङ्गवाचित्वात् मुखशब्दस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः। असृङ्मुखो रुधिरेणाव्यक्तः (तैआ. ४.२९.१), हिरण्याक्षो अयोमुखः (तैआ. ४.३३.१) इत्यत्र व्यत्ययेन पूर्वपदस्वरः॥

---

१ D om २ A, B ऊलाजिनम्; D कुलाजिनम् २ D om

नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । (पा. ६.२.१६८)

अव्यय, दिक्शब्द, गो, महत्, स्थूल, मुष्टि, पृथु, वत्स, इत्येतेभ्य उत्तरं मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं न भवति । प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठति विश्वतोमुखः (तैआ. १०.१.३), उभयतोमुखम् (तैसं. ६.५.३.१) ।

५ ननु संमुखानेव पशून् (तैब्रा. ३.३.८.४) इत्यत्र अव्ययपूर्वपदत्वात् प्रतिषेधो भवति । न, गतिपूर्वादन्यस्य प्रतिषेधः । वृत्तावपि तथैवोदाहृतम् । उच्चैर्मुखः, नीचैर्मुख इति ॥

नञ्सुभ्याम् । (पा. ६.२.१७२)

बहुव्रीहौ समासे नञ्सुभ्यां परमन्तोदात्तं भवति । अमुखाय स्वाहा, अनासिकाय १० स्वाहा (तैसं. ७.५.१२.१), अमनसे स्वाहा (तैसं. ७.५.१२.१), सुपिप्पला ओषधयः स्वधिचरणेयम् (तैसं. ७.५.२०.१) इत्यादि । समासस्य (पा. ६.१.२२३) इत्यन्तोदात्तत्वमिष्यते । तेन समासान्तप्रत्ययाः समासावयवा भवन्ति । अनृचः, बह्वृचः, इत्यत्र कृते समासे अन्तोदात्तत्वं भवति ॥

कपि पूर्वम् । (पा. ६.२.१७३)

१५ नञ्सुभ्यां परस्य कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अदन्तकाय स्वाहा (तैसं. ७.५.१२.१), अमजकाय स्वाहा (तैसं. ७.५.१२.२) ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । (पा. ६.२.१७५)

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्तते तस्मात् नञ एव उत्तरपदस्य स्वरो भवति । नञ्सुभ्याम् (पा. ६.२.१७२) इत्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति । बहुग्वै बह्वश्वायै २० बह्वजाविकायै (तैब्रा. ३.८.५.३) । स्त्रियां चतुर्थ्येकवचनम् । उदात्तयणो हल्पूर्वात् (पा. ६.१.१७०) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । बहुग्वै इति सिद्धं भवति ॥ कपि पूर्वम् (पा. ६.२.१७३) । बहुहस्तिकायै (तैब्रा. ३.८.५.३) ॥

वनं समासे । (पा. ६.२.१७८)

उपसर्गादिति वर्तते । बहुव्रीहाविति निवृत्तम् । उपसर्गादुत्तरं वनमित्येतत् पदं २५ समासेऽन्तोदात्तं भवति । यदि वा तावत् प्रवणम् (तैसं. २.४.१२.१) । प्रनिरन्त०

---

१ D om २ D om this sentence, and reads: विश्वतश्चक्षुष्यप्रतिषेधः ।
३ C,D एतदन्तो° ४ D तृचः ५ D बह्वग्वा ६ D °मित्येवं ७ D समासमात्रे

(पा. ८.४.५) इत्यादिना णत्वम् । समासग्रहणं समासमात्रपरिग्रहणार्थम् । अन्यथा बहुव्रीहावेव स्यात् ॥

अन्तश्च । (पा. ६.२.१८०)

अन्तशब्दश्चोपसर्गादुत्तरोऽन्तोदात्तः स्यात् । समन्तं पर्यवद्यति समन्तमेवेन्द्रियम् (तैसं. २.३.७.४), उपान्ते तस्य व्यतिषजेत् ((तैसं. ६.६.४.३) । अन्तशब्दोऽ- ५ यमाद्युदात्तः । अन्तो वा एष यज्ञस्य (तैब्रा. २.२.६.१), अन्तेनैवान्तम् (तैब्रा. १.४.४.३) । हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उणा. ३६६) इति तन्प्रत्ययान्तः ॥

न निविभ्याम् । (पा. ६.२.१८१)

नि वि इत्येताभ्यां परोऽन्तशब्दोऽन्तोदात्तो न भवति । व्यन्तात् करोति (तैब्रा. २.१.३.१) । पूर्वपदकृतिस्वरे यणादेशे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पा. १० ८.२.४) इत्येष स्वरो भवति ।

द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । (पा. ६.२.१९७)

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद्, दत्, मूर्धन् इत्येतेषु यो बहुव्रीहिः तस्य विभाषान्त उदात्तो भवति । द्विपादो ये चतुष्पदः (तैब्रा. १.२.१.२५), द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी (तैसं. ३.३.१०.२) । अत्र पादोऽन्यतरस्याम् (पा. ४.१.८) इति ङीप् । १५ तस्य च भसंज्ञायां पादः पत् (पा. ६.४.१३०) इति भसंज्ञाविषये पदादेशः । द्विदन्, त्रिदन्, द्विमूर्धा, त्रिमूर्धा । पादिति कृताकारलोपः पादशब्दो गृह्यते । दत् इति दन्तशब्दस्य दत्रादेशः । मूर्धन् इति अकृतसमासान्तः । द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः (पा. ५.४.११५) इति षप्रत्ययो विहितः । तद्रहितो गृह्यते । अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्त इत्यस्य । यदा समासान्तः क्रियते बहुव्रीहेः कार्यित्वात् २० तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्योदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्धः, त्रिमूर्धः ॥

सक्थं चाक्रान्तात् । (पा. ६.२.१९८)

सक्थम् इति कृतसमासान्तः सक्थिशब्दो गृह्यते । स बहुव्रीहौ अक्रान्तात् परो विभाषान्तोदात्तो भवति । पृश्निसक्थमालभेत (तैसं. २.१.३.२) ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् । (पा. ६.२.१९९) २५

छन्दसि विषये परस्यादिरुदात्तो भवति । परशब्देनात्र सक्थ एव गृह्यते ।

---

१ B परमन्त° २ D द्विमूर्ध्नः त्रिमूर्ध्नः ३ C adds बहुलं च तत् after भवति

अ॒ज्ञि॒स॒क्थाय॑ (तैसं. ७.३.१७.१), त्वा॒ष्ट्रौ लो॑मशस॒क्थौ (तैसं. ५.५.२३.१), चि॒त्पति॑स्त्वा ... वा॒क्पतिः॑ (तैसं. १.२.१.२) । अत्यल्पमिदमुच्यते ।

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः॑ ॥ (s. का. on ६.२.१९९)

५ पराद॑िः । द्वि॒नामा॑ ॥ [cf. द्वि॒नाम्नी॑ दी॒क्षा, (तैसं. २.७.१७.१)] ॥ परान्तः । अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । (s. का. ६.२.१९९) । त्रि॒च॒क्रेण॑ स॒ꣳसर्द॑मि॒च्छमा॑नौ (तैसं. ४.७.१५.४), त्रि॒वृ॑ता॒ रथे॑न त्रिच॒क्रेण॑ सुवृता (काठकसं. १७.१८; ऋ. १.११८.२) ॥ पूर्वान्तः । पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् (s. का. on ६.२.१९९) ॥ मरुद्वृधे । म॒रुद्वृ॑धः (ऋ. ३.१३.६) ॥ पूर्वा-
१० दयः । पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनामुपसंख्यानम् (s. का. on ६.२.१९९) । दिवो॑दासाय र॒न्धयः॑ (ऋ. ६.४३.१), दिवो॑दासाय गायत । इत्येवमादि सर्वमुन्नेयम् ॥

तदेवं साधु विज्ञाते प्रकृतिप्रत्ययाश्रये ।
समासस्य स्वरे प्राज्ञैः सुवचः स्वरविस्तरः ॥

* * *

१५ **[अथ स्वरसञ्चारः ।]**

इषे त्वेत्यादि । इ॒षे ऊ॒र्जे सावेकाच० (पा. ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । शेषम् अनुदात्तं पदं० (पा. ६.१.१५८) इत्यनुदात्तम् । एवं सर्वत्र ॥ वा अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पा. ८.१.१८) इत्यधिकारे त्वामौ द्वितीयायाः (पा. ८.१.२३) इति युष्मदादेशः । सोऽनुदात्तः ॥ वा॒यवः॑ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उणा. १) ।
२० युक् । वातीति वायुः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सुबनुदात्तः । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पा. ८.४.६६) इति स्वरितः ॥ स्थ तिङ्कृतिङः (पा. ८.१.२८) इति निघातः ॥ उ॒पाय॑वः उपपूर्वादिणश्छन्दसि (s. उणा. २) इत्युण् प्रत्ययः । वृद्धिरायादेशश्च । ततो गतिसमासः । गतिकारकोपपदात् कृत् (पा. ६.२.१३९) इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे आयुशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ शेषं सुगमम् ॥

---

१ D यतः २ C, D om परादिः द्विनामा ३ B त्रिचतुरादीनां
४ A, B त्रिचक्रेण त्रिवृता रथेन ; C, D are corrupt. ५ D om मरुद्वृधादीनां... पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे ६ C reads सर्वं संगृहीतं भवति for सर्वमुन्नेयम्

दे॒वः पचाद्यजन्तः चित्स्वरेणान्तोदात्तः ॥ वः बहुवचनस्य वस्नसौ (पा. ८.२.२१) इति वस् । सोऽप्यनुदात्ताधिकारत्वादनुदात्तः ॥ स॒वि॒ता तृजन्तः अन्तोदात्तः ॥ प्र निपाता आद्युदात्ताः । उपसर्गाश्चाभिवर्जम् (फि. ८०-८१) इति उदात्तः ॥ अ॒र्प॒यतु॒ तिङ्कृतिङः (पा. ८.१.२८) इति निघातः ॥ श्रेष्ठतमाय अतिशायने तमबिष्ठनौ (पा. ५.३.५५) इति इष्ठन् प्रत्ययः । प्रशस्यस्य श्रः (पा. ५.३.६०) इति श्रादेशः । ५ नित्स्वरः ॥ श्रेष्ठः । पुनरपि अतिशयविवक्षायां तमपि अनुदात्तौ सुप्पितौ (पा. ३.१.४), उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पा. ८.४.६६), स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् (पा. १.२.३९) इत्येकश्रुतिः ॥ कर्मणे कृञो मनिन् इति प्रत्ययः । नित्स्वरः ॥ आ उपसर्गस्वरः ॥ प्या॒यध्वम् निघातः ॥ अ॒ग्नि॒याः आमन्त्रितस्य (पा. ८.१.१९) इत्याष्टमिको निघातः ॥ दे॒व॒भा॒गम् देवानां भाग इति षष्ठीसमासः । समासान्तोदात्तः ॥ १० अथवा भज्यत इति भागः । कर्मणि घञ् । देवानामिति कर्तरि षष्ठी । तत्र गतिकारकोपपदात् कृत् (पा. ६.२.१३९) इति कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वे, कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (पा. ६.१.१५९) इति उदात्तः ॥ ऊर्जस्वतीः, पयस्वतीः, प्रजावतीः इति ऊर्जस्-पयः-शब्दावसुन्प्रत्ययान्तौ । प्रजाशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । तेभ्यो मतुपि मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः (पा. ८.२.९) । मकारान्तान्मकारोपधात् अकारान्तादकारोपधाच्च १५ परस्य मतोः मकारस्य वकारादेशः स्यादिति वत्वम् । ततः उगितश्च (पा. ४.१.६) इति ङीप् । ततः सुप् । तयोः पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रत्ययानुदात्तत्वे प्रकृतिस्वरः ॥ अ॒न॒मी॒वाः, अ॒य॒क्ष्माः अमीवो रोगः । अम रोगे । अस्माद्वप्रत्ययः । ईगागमश्च निपात्यते । नास्त्यमीव आसामिति अनमीवाः । नञ्सुभ्याम् (पा. ६.२.१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यक्ष्मः रोगः । समासस्वरः पूर्ववत् ॥ मा निपातस्वरः ॥ वः उक्तस्वरः ॥ स्तेनः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥ ईशत मा उक्तस्वरौ ॥ अघशꣳसः अघं शंसतीत्यघशंसः । अत्र कृत्स्वरे प्राप्ते । पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् (s. का. on ६.२.१९९) इति अघशब्दोऽन्तोदात्तः । अघं शंसो यस्येति

---

१ C after अतिशायने adds, अतिशयेन प्रशस्यत इति विग्रहे
२ B क्रियो ३ C नित्स्वरेणाद्युदात्तः ४ A अग्निया:
५ C adds पदात्परस्य अपादादौ वर्तमानस्य सर्वानुदात्तत्वं भवतीति before इत्याष्टमिको
६ C om ७ A, B om ८ A वः for वकारादेशः ९ A B om
१० C प्रत्ययानामाद्युदात्तत्वे ११ B फिट्स्वरेण १२ A reads मरुद्वृधादिपाठादन्तोदात्तत्वम् for पूर्वपदान्तोदात्त ... शब्दोन्तोदात्तः । १३ B अघं; C अघे

अघशंसः इति बहुव्रीहिर्वा[1] ॥ रुद्रस्य रोदेर्णिलुक् च (उणा. १७९) इति रक्। रोदयतीति रुद्रः ॥ हेतिः ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च (पा. ३.३.९७) इति क्तिन्[2] अन्तो[3]दात्तो निपातितः ॥ परि, वः, वृणक्तु उक्तस्वराः ॥ ध्रुवाः ध्रुव गतिस्थैर्ये इत्येतस्मात् पचाद्यच् (s. पा. ३.१.१३४) । कुटादित्वात् कित्त्वम् । गुणप्रतिषेधः[4] । उवङादेशः । चित्स्वरः ॥ अस्मिन् ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः (पा. ६.१.१७१) इति विभक्तेरु-दात्तत्वम् ॥ गोपतौ पत्यावैश्वर्ये (पा. ६.२.१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ स्यात् उक्तस्वरः ॥ ब्रह्मीः वोतो[6] गुणवचनात् (पा. ४.१.४४) इति ङीप् । तस्य उदात्तयणो हल्पूर्वात् (पा. ६.१.१७४) इत्याद्युदात्तः ॥ यजमानस्य पूङ्यजोः शानन् (पा. ३.२.१२८) । मुमागमः । नित्स्वरः[6] ॥ पशून् अर्जिदृशिकम्यमिपंसिबाधामृजिपशितुम्धु-ग्दीर्घहकाराश्च (उणा. २७) इति दृशेः उप्रत्ययः पश्यादेशश्च । पश्यन्तीति पशवः ॥ पाहि इति निघातः ॥ इत्यादि सर्वमूह्यम् ॥

यावतीः[7] यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् (पा. ५.२.३९) । उगितश्च (पा. ४.१.६) इति ङीप् । ततो जस् । तयोः पूर्वसवर्णदीर्घः । दृग्दृशवतुषु[8] (पा. ६.३.८८), आ सर्वनाम्नः (पा. ६.३.९०) इत्याकारः । अलोऽन्त्यस्य (पा. १.१.५२) इत्यन्त्यस्य[9] अलः आत्वं भवति । ततः सवर्णदीर्घः । अत्र प्रत्ययानामनुदात्तत्वात् प्रातिपदिकस्वर एव । वै निपातस्वरः ॥ देवताः देवात्तल् (पा. ५.४.२७) इति तल् । लिति (पा. ६.१.१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् ॥ ताः[7] तदः स्त्रीत्वे टाप् । ततो जस् । त्यदादीनामः (पा. ७.२.१०२) इति दकारस्याकारः । अतो गुणे (पा. ६.१.९७) इति पररूपत्वम् । ततष्टाप् । ततः सवर्णदीर्घः । अत्र प्रत्ययानामनुदात्तत्वात् ततः प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (पा. ६.१.१२०) । सर्वत्र उदात्तेनैकादेश उदात्तः ॥ सर्वाः सर्वस्य सुपि (पा. ६.१.१९१) इत्यादिरुदात्तः ॥ वेदविदि वेदं वेत्तीति वेदवित् । सत्सूद्विष० (पा. ३.२.६१) इत्यादिना क्विप् । गतिकारकोपपदात्[11]

१ A B ° व्रीहेर्वा २ B क्तिन्नुदात्तः ३ C om ४ B °षेधे
५ C om ६ C om वोतो गुणवचनात् ... नित्स्वरः ।
७ C omits the whole text from यावतीः upto the end of this परिच्छेद; D gives before this the स्वरसंचार of the 1st वर्ग of the RV., and then gives the स्वरसंचार of the मन्त्रs, यावतीः etc. as printed here.
८ A om दृग्दृशवतुषु ९ D reads दकारस्य for अन्त्यस्य अलः; B om अलः
१० B om this sentence ११ A गतिकारकेति

कृत् (पा. ६.२.१३९) इति कृदन्तस्वरः ॥ ब्राह्मणे ब्रह्माधीते वेत्ति वा । तदधीते तद्वेद (पा. ४.२.५९) इत्यण् । भसंज्ञायाम् । अल्लोपोऽनः (पा. ६.४.१३४) इति प्राप्ते । न संयोगाद्वमन्तात् (पा. ६.४.१३७) इति तस्य प्रतिषेधः । नस्तद्धिते (पा. ६.४.१४४) इति लोपे प्राप्ते । इनण्यनपत्ये (पा. ६.४.१६४) । अन्नन्तमनपत्येऽणि परतः प्रकृत्या भवतीति प्रकृतिभावः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ वसन्ति इति सर्वनिघातः ॥ तस्मात् सावेकाच० (पा. ६.१.१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते । न गोश्वन्साववर्ण० (पा. ६.१.१८२) इति प्रतिषेधः । सुबनुदात्तः ॥ ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यः उक्तस्वरौ ॥ दिवेदिवे दिवाशब्दपर्यायो दिवशब्दश्छान्दसोऽन्तोदात्तः । नित्यवीप्सयोः (पा. ८.१.४) इति द्विर्वचनम् । तस्य परम् अनुदात्तं च (पा. ८.१.३) इत्यनुदात्तत्वम् ॥ नमः असुन्प्रत्ययान्तः । नित्स्वरः । नमस्पुरसोर्गत्योः (पा. ८.३.४०) इति विसर्जनीयस्य सकारः ॥ कुर्यात् निघातः ॥ न निपातस्वरः ॥ अश्लीलम् श्रीरस्यास्तीति श्रीलम् । सिध्मादित्वाल्लच् । न श्लीलमश्लीलम् । कपिलकादित्वाल्लकारः । नञ्सुभ्याम् (पा. ६.२.१७२) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ कीर्तयेत् निघातः ॥ एताः उक्तस्वरः । एव अन्तोदात्तो निपातितः ॥ देवताः प्रीणाति उक्तस्वरौ ॥ इत्यादि सर्वं सिद्धम् ॥

॥ इति तृतीयः परिच्छेदः ॥

१ A om विभक्ते ...प्राप्ते २ A reads न श्रीलं यस्य स अश्लीलम्
३ B reads अन्तोदात्तौ ४ A om निपातितः ५ B उक्तस्वराः

॥ चतुर्थः परिच्छेदः ॥

निधनानि धुनानेन नूनिनेनाधुना ननू ।
नानानानां निधानेन धनेन धनिनोऽधनान् ॥१॥

भोः केशवं ध्यायत नान्यमग्ना
५ लोकेशवन्ध्यायतनान्यमत्वा ।

अतुच्छलाभं गुरवोऽधनाय
सेतुच्छलाभं गुरवोऽथ नाथम् ॥२॥

अथ प्रातिपदिकमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते ।

॥ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । (१/१) ॥

१० इति उण्प्रत्ययान्ता अन्तोदात्ताः । विदथेषु कारू (तैब्रा. ३.६.३.४) । पायुस्त आप्यायताम् । (तैसं. १.३.९.१) । वायुर्वै (तैसं. २.१.१.१) । स्वादोः स्वादीयः (तैसं. ३.५.१०.१) । आशुः सप्तिः (तैसं. ७.५.१८.१) ॥

॥ छन्दसीणः । (२/२) ॥

उपायवः (तैसं. १.१.१.१) ॥

१५ ### ॥ दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् । (३/३) ॥

एते ञित्स्वरेणाद्युदात्ताः । ह्यनुबन्धकरणं जनिवध्योश्च (पा. ७.३.३५) इति वृद्धिप्रतिषेधो मा भूदिति । तेन अत उपधायाः (पा. ७.२.११६) इति वृद्धिः । दारूणि दध्मसि (तैसं. ४.१.१०.१) । सानुरेजत स्वने वः (तैसं. ३.१.११.५) । अगदं जानुभ्याम् (तैसं. ५.७.१३.१) । मधु चारु गव्यम् (तैसं. १.३.१४.४) ॥

२० ### ॥ किञ्जरयोः श्रिणः । (४/४) ॥

वत्सो जरायु (तैसं. ३.३.९.१) ॥

---

१ D reads this and the 3rd sūtras together and then reads एते उण् ञुण् प्रत्ययान्ता अन्तादोत्तः ।
२ B, D om. this सूत्र and the illustration.
३ B °णान्तोदात्ता न; D reads this सूत्र together with sū. 2; see n. 1 above.
४ A °न्धकारणं ५ B, D om this सूत्र and the illustration.

॥ कृके वचः कश्च । (५/६) ॥

कृके उपपदे वचेर्ञुण्प्रत्ययः । कश्चान्तादेशः । कृकवाकुः सावित्रः (तैसं. ५.५.१८.१) ।

॥ भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः । (६/७) ॥

मरुः उत्करः । ऐन्द्रं चरुम् । (तैसं. १.८.४.२) । मयुः प्राजापत्यः (तैसं. ५.५.५.१२.१) । मद्गुः प्लवः (तैसं. ५.५.२०.१) ॥

॥ अणश्च । (७/८) ॥

अणेरु प्रत्ययः । अणोरणीयान् (तैआ. १०.१०.१).

॥ धान्ये निच्च । (८/९) ॥

धान्येऽभिधेये अणतेरुत्ययः । निच्च । अर्णवश्च मे (तैसं. ४.७.४.२) १० आद्युदात्तः ।

अत्राद्युदात्ता मध्योदात्ता वक्ष्यन्ते । नान्ये । तेषां प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धेः ॥

॥ शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च । (९/१०) ॥

एभ्य उप्रत्ययः । निच्च । स्वरुं यूपस्य (तैसं. ६.३.४.९) । त्रपुश्च मे (तैसं. ४.७.५.१) । असवे स्वाहा वसवे स्वाहा (तैब्रा. ३.१०.७.१) । वसवो वा अकामयन्त (तैब्रा. ३.१.५.८) । हनू अधिषवणे (तैसं. ६.२.११.४) । समुद्रो बन्धुः १५ (तैसं. ७.५.२५.२) । मनुः पृथिव्याः (तैसं. २.६.७.१) ॥

॥ स्यन्देः संप्रसारणं धश्च । (१०/११) ॥

स्यन्दतेरु प्रत्ययः । संप्रसारणं च धकारश्चान्तादेशः । सिन्धुः (तैसं. ४.४.९.२) । नावेव सिन्धुम् । (तैआ. १०.१.१) ॥

॥ उन्देरिच्चादेः । (११/१२) ॥

उनत्तीति इन्दुः । रेतो वा इन्दुः (तैसं. ६.५.८.३) ॥ २०

---

१ B क च २ B, C, D om this सूत्र and the illustrations.
३ D अणतेरु°. ४ A om च. ५ D अत्राद्युदात्तः
६ C reads अत्राद्युदात्तमध्योदात्ता एव निरूप्यन्ते । अन्तोदात्तास्तु प्रत्ययस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेणापि विज्ञायन्ते इति ।; D om अत्र
७ D एते उक्ता नित्स्वराः for एभ्य उप्रत्ययः ८ A om वा अकामयन्त.
९ D समुद्रे बन्धाः १० D धश्चा°. ११ A, B, C उनक्तीति.

॥ इषेः[1] किच्च । (१२/१३) ॥

[1]इषेरुप्रत्ययः । किच्च । इषवः शर्म यच्छन् (तैसं. ४.६.६.४) ॥

[स्कन्देः सलोपश्च (-/१४)]

॥ सृजेरसुम् च । (१३/१५) ॥

५ सृजेरुप्रत्ययः । असुमागमश्च । [2]स्कन्देः सलोपश्च (उणा. १४) इत्यधिकारात् सलोपः । असुमो मित्त्वादन्त्यादचः परो भवति । झलां जश् झशि (पा. ८.४.५३) इति स[3]कारस्य दकारः । श्चुत्वम् । रज्जुः । यथा रज्ज्वोत्तमाम् (तैसं. २.२.६.५) ॥

॥ नावश्चेः । (१४/१७) ॥

नावुपपदे अञ्चतेरुप्रत्ययः । न्यङ्क्वादीनां च (पा. ७.३.५३) इति कुत्वम् ।
१० पृषतो वैश्वदेवः पित्वोर्न्यङ्कुः (तैसं. ५.५.१७.१) ॥

॥ फलिपाटिनमिमनिजनां[4] गुक् पटिनाकिधतश्च । (१५/१८) ॥

एभ्य उप्रत्ययः । यथासंख्यमेषां गुक्, पटि, नाकि, ध, त इत्येते[6] स्युः । अत्र गुक् इत्यागमः । पटि नाकि सर्वादेशौ । अनेकाल्त्वात् । धतावन्त्यादेशौ । अलोऽन्त्यस्य (पा. १.१.५२) इत्युक्तत्वात् । मधुश्च माधवश्च (तैसं. ४.४.११.१) ॥

१५ ॥ शः कित् सन्वच्च । (१६/२०) ॥

शो तनूकरणे । अस्मादुप्रत्ययः । किच्च । सन्वच्च कार्यं भवति । आदेचः (पा. ६.१.४५) इत्यात्वम् । कित्वात् आतो लोप इटि च (पा. ६.४.६४) इति आकारलोपः । सन्वद्भावाच्च द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य सन्यतः (पा. ७.४.७९) इति इत्वम् । अपाꣳशिशुर्मातृतमास्वन्तः (तैसं. १.८.१२.२) ॥

२० ॥ यो द्वे च । (१७/२१) ॥

यातेरुप्रत्ययः । किच्च । द्वे चास्य रूपे भवतः । याति प्रापयतीति ययुः । ययुर्नामासि (तैसं. ७.१.१२.१) ॥

[7]इत्येते नित्स्वरा । इतः परे प्रत्ययस्वराः ।

---

१ D ईषेः. २ D om स्कन्देः …… दकारः.
३ A सस्य दः ४ B, C जनीनां; A जिनीनां
५ D om यथासंख्यमेषां … मधुश्च माधवश्च । ६ B इत्येते आदेशा भवन्ति ।
७ A om इत्येते …… प्रत्ययस्वराः ।

मथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च । (१८/२८)

एते कुप्रत्ययान्ताः । संप्रसारणं सलोपश्च । उरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम् (तैसं. ५.१.११.२) । हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा (तैसं. ४.१.५.२) । रातिं भृगूणाम् (तैसं. ४.२.७.३) । भृगूणामङ्गिरसाम् (तैसं. १.१.७.२) । यमग्नवानो भृगवो विरुरुचुः (तैसं. १.५.५.१) । भृगुशब्द आद्युदात्तः । बहुलग्रहणान्मण्डूकप्लुत्या निद्रहणानुवृत्तेर्वा । ५ न्यङ्क्वादीनां च (पा. ७.३.५३) इति कुत्वम् ॥

लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च । (१९/२९)

[1]आभ्यां कुप्रत्ययो नलोपश्च । बहुर्वै भवतो भ्रातृव्यो भवति (तैसं. ५.१.२.३) ॥

ऊर्णोतेर्णुलोपश्च । (२०/३०)

[2]ऊर्णोतेः कुप्रत्ययः । नुलोपश्च । ऊरू विशाखे (तैब्रा. १.५.२.२) ॥ १०

महति ह्रस्वश्च । (२१/३१)

[3]महत्यभिधेये ऊर्णोतेः कुप्रत्ययः । णुलोपश्च । ह्रस्वश्च । उरोर्वरीयो वरिवस्ते अस्तु (तैसं. ४.६.४.५) ॥

आङ्परयोः खनिशभ्यां[4] डिच्च । (२२/३३)

आभ्यां कुप्रत्ययः । डिच्च । आखनतीत्याखुः । आखुस्ते रुद्र पशुः (तैसं. १.८. १५ ६.१) । परान् शृणातीति परशुः । पर्शुर्वेदिः परशुनैः स्वस्तिः (तैसं. ३.२.४.१) ॥

असेरुरन् । (२३/४२)

अस्यतीत्यसुरः । असुरा वै निर्यन्तः (तैसं. ६.२.११.१) ॥

मसेश्च । (२४/४३)

उरन् । मसुराश्च मे (तैसं. ४.७.४.२) । अत्र प्रत्ययाद्युदात्तः[4] ॥ २०

शावशेरातौ । (२५/४४)

श्वशुरे भव (एका. १.६.६)[5] ॥

---

१ A om आभ्यामु……नलोपश्च । In fact, in several सूत्रs, A gives only the सूत्र and the illustration, omitting the explanatory part between the two.
२ A om ऊर्णोतेः …… नुलोपश्च । ३ A om महत्यभिधेये……ह्रस्वश्च ।
४ D reads प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन मध्योदात्तः । ५ B, D om all this.

अविमह्योष्टिषच्। (२६/४५)

[1]अविषः। मह्षिषो मृगाणाम् (तैसं. ३.४.११.१)॥

तवेर्णिद्वा। (२७/४८)

[2]तविषः, ताविषः। स्वेन भामेन तविषो बभूवान् (तैब्रा. २.८.३.६)॥

[3]किलेर्बुक् च। (२८/५०)

५ किल्बिषम्।

सितनि० (उणा. ६९) इत्यादिना तुन्प्रत्ययान्ता उक्ताः[4]॥

अर्तेश्च तुः[5] किच्च। (२९/s.७१) (श्वेत. १.६८; दश. १.१२४)

ऋ गतौ इत्यस्मात् तुप्रत्ययः। किच्च। ऋतुरृतुरस्मै (तैसं. ५.७.६.६)। अन्तोदात्तः॥

१० **कमिमनिजनिगाभायाजाहिभ्यश्च। (३०/s.७२) (श्वेत. १.६९; दश. १.१२५)**

एभ्यस्तुप्रत्ययः। कन्तुः, मन्तुः। उत ब्रुवन्तु जन्तवः (तैसं. ३.५.११.४)। गातुं यज्ञाय (तैआ. १.९.७)। भातुः, यातुः, जातुः, हेतुः॥

चायः कि च। (३१/s.७३) (श्वेत. १.७०; दश. १.१२५)

चायृ पूजानिशामनयोः। अस्माद्धातोस्तुप्रत्ययः। प्रकृतेः क्यादेशश्च। चाय्यते १५ अनेनेति केतुः। केतुं कृण्वन्नकेतवे (तैब्रा. ३.९.४.३)॥

आप्नोतेर्ह्रस्वश्च। (३२/७४)

आप्नोतेस्तुप्रत्ययः। ह्रस्वश्च। जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु (तैसं. ६.३.२.२)। अप्तुः यज्ञियः पशुः॥

वसेस्तुन्। (३३/७५)

२० वस निवासे इत्यस्मात्तुन्। वस्तोर्वृतम् (तैब्रा. २.६.१०.१)॥

अगारे णिच्च। (३४/७६)

अगारे अभिधेये वसेस्तुन् णिच्च। वास्तु वा एतद्यज्ञस्य क्रियते (तैसं. ३.१.१०.३.)॥

---

१ A, D om; B अविष्ट. २ A, B om तविषः।
३ A om this सूत्र and the illustration.
४ A, B उदात्ताः ५ A, B कुः for तुः
६ A असात् तुः only; D om असाद्धातोः...क्यादेशश्च ७ B यज्ञः

कृञः कतुः। (३५/७७)

कित्वाद् गुणाभावः। यणादेशः। क्रतुना पर्यभूषत्[2] (तैसं. १.७.१३.२)॥

एधिवह्योश्चतुः। (३६/७८) (श्वेत. १.७५; दश. १.१३१)

चित्वादन्तोदात्तः[3]। यदयातं वहतुम् (तैसं. ४.७.१५.४)॥

जीवेरातुः। (३७/७९) ५

सृजतु जीवातवे (तैसं. २.३.१०.३)॥

मृग्रोरुतिः। (३८/९४)

आभ्यामुतिप्रत्ययः। मरुतो देवता (तैसं. ४.३.७.२)। सुपर्णोऽसि गरुत्मान् (तैसं. ४.१.१०.५)। मतुपोऽनुदात्तत्वात् प्रकृतिस्वर एव॥

ग्रो[6] मुट्। (३९/s.९५) (गर्मुत्, दश. ६.२; गर्मुट् च, श्वेत. १.९३) १०

गृणातेरुतिप्रत्ययः। मुडागमश्च निपात्यते[7]। ततो गर्मुदुदतिष्ठत् (तैसं. २.४.४.२)॥

ह्वसृरुहियुषिभ्य इतिः (४०/९७)

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य (तैब्रा. २.८.७.१)। वृतपुषस्त्वा सरितो वहन्ति (तैब्रा. १.२.१.११)। रोहित् कुण्डृणाची (तैसं. ५.५.१६.१)। योषित्येव रूपं १५ दधाति (तैब्रा. ३.८.१३.२)॥

स्थाचतिमृजेरालज्वालजालीयरः[8]। (४१/s.११३)

(दश. १०.१; श्वेत. १.१०९)

---

१ A न गुणः for गुणाभावः
२ B adds क्रतुः अरू(? यू)पो यज्ञः after पर्यभूषत् ३ A अन्त उदात्तः; D reads एधिवह्योश्चतुप्रत्यय; and om चित्वादन्तो...जीवातवे under the next सूत्र.
४ C reads प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव मध्योदात्तः before the illustration
५ D reads मरुतो यस्य हि क्षये before मरुतो देवता, and adds मरुत्वाँ इन्द्र मीढ्वः after it. ६ C reads गर्मुच्च। निपात्यते। प्रत्ययः मुमागम नम्रदुदतिष्ठत्; B reads ग्रो मुक्। गृणाते रुक् प्रत्ययः। मुमागमश्च।; A reads गर्मुत्। गृणातेरुतिः मुडागमश्च निपात्यते।, for this सूत्र and com.
७ For this D reads नित्वात् प्रकृतिस्वर एव। ८ D °लीयचः

एभ्यो यथासंख्यं आलच्, वालज्, आलीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति। स्थालम्। चात्वालात् (तैसं. ६.३.१.१)। ञित्वादाद्युदात्तः। वृद्धिश्च। मार्जालीयः (तैसं. ६.३.१.३)। उपोत्तमं रिति (पा. ६.१.२१७) इति ईकार उदात्तः॥

५ **गन् गम्यद्योः। (४२/१२०)**

गमि अदि इत्येतयोः गन्प्रत्ययः। गङ्गा, अद्गः॥

भृञः किन्नुट् च। (४३/१२२)

कित्वाद् गुणाभावः। भृङ्गाः॥

शृणातेर्ह्रस्वश्च। (४४/१२३)

१० शृणातेर्गन्प्रत्ययः। ह्रस्वश्च नुट् च। शृणाति तेन शृङ्गम्। शृङ्गाणीवेत् (तैब्रा. २.४.७.११), शृङ्गाणि नो जायन्तै (तैसं. ७.५.१.१)

गण् शकुनौ। (४५/१२४)

शकुनावभिधेये शृणातेर्गण्। ब्रह्मणे शार्ङ्गः (तैसं. ५.५.१९.१)॥

मुदिग्रोर्गग्गौ। (४६/१२५)

१५ मुदि गृ इत्येतयोः गक् ग इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। मुदेर्गक्, ग्रो गश्च। मुद्गाश्च मे (तैसं. ४.७.४.२)। गर्ग ऋषिः।

शॄदॄभसोऽदिः। (४७/१२७)

शीर्यन्ते अस्यां मेघा इति शरद् (तैसं ४.३.३.२)। दरद्। भसद्। (तैब्रा. २.६.५.५)।

२० **दृणातेः षुग्ह्रस्वश्च। (४८/१२८)**

दारयन्तीमाम् इति दृषत्। दृषदमिच्छन्ति।

एते अन्तोदात्ताः। अथ मन्प्रत्ययान्ता अन्तोदात्ताः॥

---

१ D आलीयच्. २ A om आलच् ... भवन्ति.
३ A °लीयं परी(१ रि)। (तैसं. ७.५.१०.१).
४ D reads अमि अति; B reads गं अदि; A om गदि अदि ... गन्प्रत्यय;
५ D adds नित्त्वाद्वृद्धिः ६ A om. ७ A, B, D om अथ.
८ B उदात्ताः, A, D उक्ता, for अन्तोदात्ताः

अवतेष्टिलोपश्च। (४९/१२९)

अवतेर्मन्प्रत्ययः। बहुलग्रहणात् प्रत्ययस्यैव टिलोपः। ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च (पा. ६.४.२०) [इति] उपधाया वकारस्य ऊठ्। अवतीति ओम् प्रणवः। नित्त्वादाद्युदात्तः॥

अविसिविसिशुषिभ्यः कित्। (५०/१४१) ५

एभ्यो मन्प्रत्ययः। किच्च। अविसिव्योरूठ्। अवतीत्यूमो रथः। एवा ऊमाः (तैसं. ४.४.७.२)। स्यूमाः रश्मयः। शुष्मं बलम्॥

इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्। (५१/१४२)

इषू गतौ। इष्मः पनन्तः ( )। इध्मो भिनत्त्येवैनम् (तैसं. २.१.८.३)। दस्म यजमानः। सुश्चन्द्र दस्म विश्पते (तैसं. ४.४.४.६)। श्यायते तदिति श्यामः। श्यामो भवति (तैसं. २.१.६.२)। धूनोतीति, धूमः (तैब्रा. २.२.९.१)। सूयत इति सूमः॥ १०

युजिरुचितिजां कुत्वं च। (५२/५.१४३)

एभ्यो मक्। कुत्वं च। युग्मम्। रुक्मम् (तैसं. १.८.१८.१)। तिग्ममायुधम् (तैसं. ४.७.१५.४)। १५

एते मक्प्रत्ययान्ता अन्तोदात्ताः॥

भियः षुग्वा। (५३/१४५)

भियो मक्प्रत्ययः। वा षुगागमः। बिभेत्यस्मादिति भीमः। मृगो न भीमः (तैसं. १.६.१९.४)। भीष्मो हि देवः (तैब्रा. ३.१२.३.३)॥

घर्मः। (५४/१४६) २०

इति निपात्यते। घृ क्षरणदीप्त्योः। घर्मो निदाघकालः। घर्मो वा एषोऽशान्तः (तैब्रा. २.१.३.२)॥

---

१ A reads अस्मान्मत्. २ B बाहुलकात्; D om. ३ A नित्त्वादुदात्तः
४ A om अवती···रथः।; B adds नभश्वरः after रथः; D adds नञ्स्वरः after रथः
५ A reads : इष्मः न युध्मः इद्धे मा भिनत्ति। दस्मः सुश्चन्द्र०; D reads . इष्मो वसन्तः। युष्मो अनर्वा वृषभो न युष्मः। इध्मो०
६ C, D कुश्च. ७ C,D कुश्च. ८ A, B om this sentence.
९ A om भियो मक्प्र ... भीमः
१० A om. this sentence; B reads धृ शरण°

ग्रीष्मः । (५५/१४७)

इति निपात्यते । ग्रसते रसानिति ग्रीष्मः । ग्रीष्मं इध्मः (तैआ. ३.१२.२) ॥

प्रथेः षिवन् संप्रसारणं च । (५६/१४८)

षित्त्वात् षिद्गौरादिभ्यश्च (पा. ४.१.४१) इति ङीष् । षित्त्वादन्तोदात्तः । द्यावा
५ नः पृथिवी (तैसं. ४.१.११.४) ॥

वन्नन्ता उक्ताः ॥

नञि जहातेः । (५७/१५६)

कनिन् स्यात् । अहर्वारुणी (तैसं. २.१.७.३) ।
श्वन्नुक्षन्नित्यादयोऽपि (उणा. १५७) दर्शिताः ॥
१० इति उणादौ प्रथमः पादः ॥

* * *

अथ द्वितीयः पादः ॥

**स्फायितञ्चिवञ्चिशकिषिविक्षुदिसृपितपिवन्द्युन्दि-
श्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिदसिदम्भि-
वसिवहिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक् । (५८/s.१७०)**

१५ एभ्यो रक्प्रत्ययो भवति । रक्प्रत्ययान्ताः सर्वेऽन्तोदात्ताः । भद्रम्, मद्रम्, छिद्रम्, खिद्रम्, इत्यादयः । तत्र वसन्तीति उस्राः गावः । वचिस्वपि. (पा. ६.१.१५)

---

१ A, B om this illustration. २ A प्रथेष्विवन् ; B, D षिवच् ;
३ A (for षित्त्वात् ... दन्तोदात्तः) reads षित्त्वात् ङीष् only.
४ B, D चित्त्वादन्तोदात्तः
५ B reads कन्प्रत्ययान्तो निरूपिताः । कनिन्प्रत्ययान्ताश्च । ; C कन्प्रत्ययान्तो निरूपितः ; D इमे कवन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । कन्प्रत्ययान्ता उक्ताः ।
६ D om नञि जहातेः ... अहर्वारुणी ।
७ D adds after this : रन्प्रत्ययान्ताश्च । श्रावची इत्यादिना रक्प्रत्ययान्ता उक्ताः । ते सर्वे etc. which in fact belongs to the second *pāda*.
८ B begins the second पाद with यत्प्रत्ययान्ता उदात्ताः, which is quite irrelevant ; D appears to be quite irregular in reading this सूत्र ; A begins : क्थन् उक्तः । थश्च उक्तः । जृवृञ्भ्यामूथन् । वरूथं कृत्वा । थक्प्रत्यय उक्तः । स्थाधीतञ्चिवञ्चि०

इत्यादिना संप्रसारणम् । शासिवसिघसीनां च (पा. ८.३.६०) इति षत्वं न भवति । उणादयो बहुलम् (पा. ३.३.१) इति वचनात् । उस्रासि मम भोगाय भव (तैसं. १.२.३.२) । अज गतिक्षेपणयोः । अजेर्व्यघञपोः (पा. २.४.५६) इति वीभावः । अजतीति वीरः । समुनत्तीति, समुद्रः (तैसं. ७.५.१.३) । निरुपसर्गात् उद्रो मद्गुः (तैसं. ५.५.२०.१) ॥ ५

अमितम्योर्दीर्घश्च । (५९/१७३)

आम्रः, ताम्रः । ताम्रो अरुणः (तैसं. ४.५.१.२) ॥

शुचेर्दश्च । (६०/१७६)

शुच शोके इत्यस्माद्धातोः रक्प्रत्ययः । दकारश्चान्तादेशः । दीर्घश्च । शोचतीति
शूद्रः । तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः (तैसं. ७.१.१.६) ॥ १०

कृतेश्छः । (६१/s.१७८) (श्वेत. २.२३ ; दश. ८.३८)

कृते रक् । छश्चान्तादेशः । कृन्ततीति कृच्छ्रम् ॥

रोदेर्णिलुक् च । (६२/१७९)

रोदयतीति रुद्रः (तैसं. २.२.१०.१)

सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन् । (s.६३/१८२) १५

षुञ् अभिषवे । सूयत इति सुरा । अन्नस्य वा एतच्छमलम् । यत् सुरा (तैब्रा. १.३.३.६) । नित्त्वादाद्युदात्तत्वम् । षूञ् । सूयत इति सूरः । सूरो दुहिता (तैब्रा. २.८ ७.८) । स सूर आ जनयन् (तैब्रा. २.७.१३.२) । दधातीति धीरः । धीरा इच्छेकुः (तैआ. १.११.१) । बुमास्था० (पा. ६.४.६६) इत्यादिना ईत्वम् । धीरा देवेषु सुम्नया (तैसं. ४.२.५.५) । गृध्रः सुपर्णः कुणपं निषेवसे (तैआ. ४.२९.१) ॥ २०

ऋज्रेन्द्रेत्यादिना० । (६४/१८६)

रक्प्रत्ययान्ता निपातिताः ।

इदि परमैश्वर्ये । इन्द्रः आद्युदात्तः । अगिरगिलभि गत्यर्थाः । अङ्गतीत्यग्रम् ।

---

१ A, B शोचयतीति २ D reads एभ्यो रन् before षुञ् ।
३ A reads : ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र ... मालाः । एते रत्नन्ता निपात्यन्ते । सर्वे आद्युदात्ताः । इन्द्रं वृत्रं अग्रं वृक्षस्य रोहितः । वज्रो वै । टुवप् विप्रः । उपधाया इत्वम् । विप्रो दूतः । ; B, D are corrupt in several places ; but form the basis of the reading (text) adopted here.

वजतीति वज्रम्। डुवप् बीजसंताने। वपतीति विप्रः। उपधाया इत्वम्। विप्रो दूतः परिष्कृतः (तैसं. ३.२.११.३)। वज्रो वै स्फ्यः (तैब्रा. ३.२.१०.१)। अग्रं देवतानाम् (तैसं. ६.६.११.२)। इन्द्रो दधीचः (तैसं. ५.६.६.३)॥

उदकं च। (६५/१९७)

५ उदकमिति[1] क्वुन्प्रत्ययान्तो निपात्यते उन्दी क्लेदने इत्यस्माद्धातोः। अनुनासिकलोपः। [2]उनत्तीत्युदकम्। उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते (तैसं. ५.६.१.३)। निपातनादन्तोदात्तः॥

वृश्चिकृषोः किकन्। (६६/१९८)

वृश्चिकस्यारसं विषम् (ऋ. १.१९१.१६)। कृषिकः॥

१० ### श्यास्त्याहृञविभ्य इनच्। (६७/२०४)

श्यायत इति श्येनः। श्येनो वै वयसां पतिष्ठः (तैसं. ५.४.११.१)। स्त्यायत इति स्तेनः। [3]बाहुलकाद्यलोपः। मा वः स्तेन ईशत (तैसं. १.१.१.१)। हरतीति हरिणः। हरिणो मारुतः (तैसं. ५.५.१९.१)। अविनम्[4]। चित्स्वरः॥

वृजेः किच्च। (६८/२०५) (S. दश. ५.१३; २६; श्वे. २.४९)

१५ वृजेरिनच्। किच्च प्रत्यय इति। वृजिनमनृतम् (तैब्रा. ३.३.७.१०)। वृजनं[5] दोहसे गिरा (तैसं. १.४.९.१)। छान्दसो वर्णव्यत्ययः। मध्योदात्तः॥

अजेरज च। (६९/२०६)

अजेरिनच् प्रत्ययो भवति। अजादेशश्च वीभावनिवृत्त्यर्थः। अजिनं वासो वा

---

१ A om. २ A om; B, C, D उनक्तीत्यु°.
३ B, C om; D कग्रहणाद्यकारलोपः ४ A om; B अचितम्; D अजिनम्
५ Here the traditional reading is वृजनम्, which the author seems to have tried to explain by the remark छान्दसो वर्णव्यत्ययः In this citation both the form, and the accent are irregular, as he has noted it. The fact, however, is that the correct formation for this sūtra would be only वृजिनम् (oxytone), which is attested in पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तान् (तैसं. ५.५.४.४) and also वृजिनमनृतं दुश्चरितम् (तैब्रा. ३.३.७.१०), this latter correctly cited by our author. So the formation वृजनम्, the citation for it, and the apologetic remark about वर्णव्यत्यय and accent appear to be out of order.

दक्षिणतः (तैआ. २.१.१)। नि (?चि)त्स्वरः।

द्रुदक्षिभ्यामिनन्। (७०/२०८)

द्रावयतीति द्रविणम्। द्रविणꣳ सप्तदशस्तोमः (तैसं. ४.३.३.२)। तेऽदक्षन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य (तैब्रा. ३.११.८.८)॥

अर्तेः किदिच्च। (७१/२०९) ५

(श्वेत. २०० अर्तेरिच्च; दश. ५.१७ अर्तेःकिरिदिश्च)

अर्तेः इनन्प्रत्ययः। किच्च। प्रकृतेः इद् इत्ययमादेशः। तत् स्वकृतमिरिणमभवत् (तैसं. २.५. १. ३)॥

वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च। (७२/२१०)

वेपन्तेऽस्मिन्निति विपिनम्। तुह अर्दने। तुह्यतेऽनेनेति तुहिनम्॥ १०

महेरिनञ्[2] च। (७३/२१४)

महेरिनञ्[1] प्रत्ययः। मह पूजायाम्। माहिनं दत्रमस्ति (तैसं. १.७.१३.३)॥

हुवः श्लुवच्च। (७४/२१८)

क्विब्वचि० (उणा. २१५) इत्यतः क्विबनुवर्तते। जुहोतेः क्विब्दीर्घश्च। श्लुवच्चास्य कार्यम्। जुहोत्यनयेति जुहूः (तैसं. १.१.११.२)। °प्रत्ययात्पूर्वं पिति १५ (पा. ६.१.१९३) इत्यन्तोदात्तः॥

स्रुवः कः। (७५/२१९)

स्रु गतौ इत्यस्माद्धातोः कप्रत्ययः। स्रुवतीति। स्रुवः (तैसं. ३.५.७.१)। कित्त्वाद्गुणाभावः। उवङ्॥

चिक् च। (७६/२२०) २०

स्रुवः चिक्प्रत्ययः। स्रुवतीति। स्रुक् (तैसं. ३.१.२.३)॥

तनोतेरनश्च[3] वः। (७७/२२१)

तनोतीति। त्वक् (तैसं. १.१.५.१)॥

---

१ Actually, however, the word अजिन is आद्युदात्त, though the suffix here is इनच् (by अनुवृत्ति from Sū. 67).
२ D °रिनण्. ३ B तनोतेर्वा नश्च.

ग्लानुदिभ्यां डौः । (७८/२२२)

ग्लौः । नौः ।

रातेर्डैः । (७९/२२४)

राः, रायौ, रायः (तैसं. १.२.५.२) ॥

गमेर्डोः । (८०/२२५)

गौः, गावौ, गावः (तैसं. १.३.६.२) ॥

भ्रमेर्डूः । (८१/२२६)

भ्रूः, भ्रुवौ, भ्रुवः ॥

दमेर्डोस्[1] । (८२/ ऽ. २२७)

दोः, दोषौ, दोषः । दोः पूर्वार्धस्य (तैसं. ६.३.१०.६) ॥

पणेरिज्यादेश्च वः । (८३/२२८)

पण व्यवहारे । अस्मात् धातोरिजि प्रत्ययः । आदेश्च वः । पणते इति वणिक् ॥

वशेः किच्च । (८४/ ऽ. २२९) । (श्वेत. ४५८; दश. ४.९ om च)

वशेरिजिप्रत्ययः । किच्च । कित्त्वात् संप्रसारणम् । वष्टीति उशिक् । उशिजो वि वंवुः (तैसं. ४.२.२.४) ।

अशे रश च । (८५/२३३)

युजनुवर्तते । अशू व्याप्तौ । इत्यस्माद्धातोः युच्प्रत्ययः । रशादेशश्च प्रकृतेः । रशना विश्वेषां देवानाम् (तैसं. ६.३.३.६) ॥

उन्देर्नलोपश्च । (८६/२३४)

उन्देर्युच् । गुणः । नलोपः । उनत्तीति ओदनम् । ओदनमुद् ब्रुवते (तैब्रा. १.७.१०.६) ॥

रञ्जेः क्युन् । (८७/२३७)

रजनी रात्रिः । षिद्गौरादिभ्यश्च (पा. ४.१.४१) इति गौरादित्वान्ङीष् ॥

भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि । (८८/२३८)

क्युन्प्रत्ययः । भवन्ति भूतान्यस्मिन्निति । भुवनम् (तैसं. १.१.१२.२ । नित्स्वरः ॥

---

१ A °डोंसिः २ A, B om.

कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः । (८९/ ऽ. २३९)

कीर्यत इति किरणः । पुरणः । वृजनम् । मन्दनम् । आतो लोप इटि च (पा. ४.१.४१) इत्याकारलोपः । निधनम् । इन्द्रो निधनम् (तैसं. ३.३.२.९) । बहुलग्रहणात् केवलादपि धातोः भवति । धनम् (तैसं. १.६.१.१) । प्रत्ययादिरुदात्तः ॥

धृषेर्धिष च संज्ञायाम् । (९०/२४०) (श्वेत. २२८)

धृषेः क्युः । धिषादेशश्च । विद्या वै धिषणा (तैब्रा. ३.२.२.२) । प्रत्ययाद्युदात्तः ॥

नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृमातृपितृभ्रातृजामातृदुहितृ (९१/ ऽ. २५२)

एते तृजन्तास्तृन्नन्ताश्च निपात्यन्ते । अपां नप्त्रे जुषः (तैसं. ५.५.१३.१) । नेष्टा पत्नियाम् (तैसं. ६.५.८.६) । त्वष्टा हतपुत्रः (तैसं. २.४.१२.१) । होत्रे ददाति (तैसं. ६.६.२.३) । यः पोता स पुनातु मा (तैब्रा. १.४.८.१) । जामातो, भ्राता, एते आद्युदात्ताः । पोता ऋक्षु अन्तोदात्तः । क्षत्तुर्गृहे (तैसं. १.८.९.२) । पिता माता च दधतुः (तैसं. १.५.१०.१) । प्रशास्त्रोः प्रशिषा (तैसं. १.८.१५.१) । दुहिता । यां कामयेत दुहितरम् (तैब्रा. १.५.२.३) । एते अन्तोदात्ताः ॥

सावसेर्ऋन् । (९२/२५३) / (पे. २.९७)

सावुपपदे अस्यतेर्ऋन् प्रत्ययः सुष्ठु अस्यते इति स्वसा । नित्स्वरः । सह स्वस्राम्बिकया (तैसं. १.८.६.१) ॥

यतेर्वृद्धिश्च । (९३/२५४)

यतेर्ऋन्प्रत्ययः । वृद्धिश्च । याता, यातरौ, यातरः ॥

---

१ A, B मृदि २ A, B मर्दनम्

३ D प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन मध्योदात्तः । C प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ।

४ B, D om जामाता, भ्राता.

५ C, D have added a note on the accent of पोता C अयं विकल्पितस्वरः । यजुष्याद्युदात्तः । पक्षेऽन्तोदात्तः ।; D अथ विकल्पस्वरः । यजुष्याद्युदात्तः । ऋक्ष्वन्तोदात्तः । (in ऋ. ९, ६७, २२).

नञि च नन्देः । (९४/२५५)

नञ्युपपदे नन्दतेर्क्रन्प्रत्ययः । वृद्धिश्च । ननान्दरि सम्राज्ञी भव (एका. १. ६.६) ॥

दिवेर्क्रः । (९५/२५६)

५ दिवेर्क्रप्रत्ययः । सम्राज्ञी अधि देवृषु (एका. १.६.६) ॥

नयतेर्डिच्च । (९६/२५७)

ना, नरौ, नरः (तैसं. १.६.१२.१) ॥

अर्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः । (९७/२५९)

एभ्योऽनिप्रत्ययः । अनिप्रत्ययान्ता मध्योदात्ता निरूपिताः । यदरण्योः समा-
१० रूढो नश्येत् (तैसं. ३.४.१०.४) । अशनिं मस्तिष्केण (तैसं. ५.७.१२.१) । तरणिर्विश्वदर्शतः (तैसं. १.४.३१.१) ॥

आङि शुषेः सनश्छन्दसि । (९८/२६०)

आङि उपपदे शुषेः[3] सन्नन्तादनिप्रत्ययः । त्वमाशुशुक्षणिः (तैसं. ४.१.२.५) । प्रत्ययाद्युदात्तत्वादकार उदात्तः ॥

१५ **अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः । (९९/२६५)**

अर्चिः शोचिः (तैब्रा. ३.११.३.१) । इदं हविः (तैब्रा. ३.५.१०.२) । तत्सर्पिरभवत् (तैसं. २.३.१०.१) । छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य (पा. ६.४.९६) इति वर्तमाने इस्मन्त्रन्क्विषु च (पा. ६.४.९७) इति ह्रस्वः । छादिर्हविर्धानयोः (तैसं. ६. २.९.४) । स्वस्त्या छर्दिषा (तैसं. ४.२.९.२) ॥

२० **बृंहेर्नलोपश्च । (१००/२६६)**

बृंहेरिसिप्रत्ययः । नलोपश्च । बृंहतीति बर्हिः । तस्माद् बर्हिषि न देयम् (तैसं. १.५.१.१) ॥

---

१ A, B om this सूत्र and the next sentence.
२ C om this सूत्र.
३ D read शुचेः for शुषेः.
४ A om प्रत्ययाद्युदात्त — उदात्तः; B om त्वमाशुशुक्षणिः — उदात्तः ।

द्युतेरिसिन्नादेश्च जः । (१०१/२६७)

द्योतत इति ज्योतिः । प्रश्नानुज्योति[1] ( ) अत्र नित्स्वरः ॥

जनेरुसिः । (१०२/२७२)

अग्निर्जनुषा (तैसं. १.३.१४.७) ॥

मनेर्धश्छन्दसि । (१०३/२७३) ५

मनेरुसिप्रत्ययः । धश्चान्तादेशः । तस्मान्मधुषा न प्र चरन्ति (तैब्रा. ३.३. ४.१) ॥

अर्तिपृवपियजितनिधनित्रपिभ्यो नित् । (१०४/ S. २७४)

एभ्य उसिप्रत्ययः । निच्च । अरुः व्रणः । पूर्यत इति परुः । परुषःपरुषः परि (तैसं. ४.२.९.२) । ग्रन्थिः । इज्यत इति यजुः । ऋचः सामानि यजूंषि (तैब्रा. १.२. १० १.२६) । धनुः शत्रोरपकामम् (तैसं. ४.६.६.१) । त्रपुश्च मे (तैसं. ४.७.५.१) । एते नित्स्वराः ॥

एतेर्णिच्च । (१०५/२७५)

एतेरुसिप्रत्ययः । णिच्च । आयुरसि (तैसं. १.८.१५.२) । विश्वायुरसि (तैसं. १.२.१२.३) ॥ १५

चक्षेः शिच्च । (१०६/२७६)

चक्षेरुसिप्रत्ययः । शिच्च । तिङ्शित्सार्वधातुकम् (पा. ३.४.११३) इति शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् ख्याञादेशो नास्ति । सूर्यस्य त्वा चक्षुषा (तैसं. २.६.८.५) । नित्स्वर एव ॥

इत्युणादौ द्वितीयः पादः ॥ २०

* * *

अथ तृतीय पादः ॥

इणषिजृजिदीङुष्यविभ्यो नक् । (१०७/२८२)

इनः, सिनः, दीनः, उष्णेन वायवुदकेनेहि (एका. २.१), एकयाऽऽयुरूनः (तैसं. ७.४.१०.२), अवतेरूठ् ॥

---

१ A om प्रश्नानुज्योतिः । अत्र; D reads ज्योतिः पश्यन्ति । प्रजनैनं ज्योतिः for प्रश्नानु — नित्स्वरः; C reads : प्रजनन ज्योतिमजनेतसि etc. which is corrupt.
२ D पुरु नः; A °रूनं.

कृषेर्वर्णे । (१०८/२८४)

कृषेर्नक्प्रत्ययो भवति वर्णेऽभिधेये । कृष्णा भवति (तैसं. २.१.९.२) ॥

बन्धेर्ब्रधिबुधी च । (१०९/२८५)

बन्धेर्नक् । बध्नातीति ब्रध्नः । ब्रध्नस्य विष्टपम् (तैब्रा. ३.७.७.४) । बुध्नाद्यो अग्रम् (तैसं. २.३.१४.६) ॥

धापृवस्यज्यतिभ्यो नः । (११०/२८६)

धानाः करम्भः (तैसं. ६.५.११.४) । पर्णं न वेः (तैसं. १.७.८.३) । अयं वेनश्चोदयत् (तैसं. १.४.८.१) ॥

फेनमीनौ च । (१११/२८३)

एतौ निपात्येते । अपां फेनेन शिर उदवर्तयत् (तैब्रा. १.७.१.७) । निपातनादाद्युदात्तः ॥

कृवृजृषिद्रुपन्यनिस्वपितृभ्यो नित् । (११२/२९०)

एभ्यो न प्रत्ययः । निच्च । कर्णं प्रियम् (तैसं. ४.६.६.१) । कीर्यते कर्णः । आ गनीगन्ति कर्णम् (तैसं. ४.६.६.१) । वेदिं वर्णेन सीदतु (तैसं. ३.५.६.१) । याः सेना अभीत्वरीः (तैसं. ४.१.१०.२) । द्रोणे वा अन्नं भ्रियते (तैसं. ५.४.११.२) । अन्नं प्र यच्छति (तैसं. २.१.६.२) । यदि जाग्रद्यदि स्वप्ने (तैब्रा. २.६.६.१) । तर्णः ॥

धेट ई[2] च । (११३/ S. २९१) (श्वेत. २८२; दश. १.१४५)

धेटो न प्रत्ययः । ईकारश्चान्तादेशः । गुणः । स्वसरस्य धेनाः (तैब्रा. २.८.६.६) ।

सुञो दीर्घश्च । (११४/२९३)

सूनुः ।[5]

---

१ D om this सूत्र and also the com. २ A, D इच्च. ३ A om
४ A स्वरस्य धेनः; D विश्वाः पिन्वथ स्वरस्य धेराः (? नाः); C reads विश्वाः विन्वथ स सरस्य धेना, which, corrupt as it is, clearly appears to agree with D. This shows, therefore, that विश्वाः पिन्वथ स्वसरस्य धेनाः may be the correct reading (see तैब्रा. २.८.६.६).
५ C reads सुवः किच्च । सूयत इति सूनुः । स नः पितेव सूनवे (तैसं. १.५.६.२); D om, this सूत्र and the comm.

रमेस्त च । (११५/२९४)

रमेर्नप्रत्ययः[1] । तकारादेशः । रास्व रत्नानि दाशुषे (तैसं. १.८.२२.२) ।

रास्ना सास्ना स्थूणा वीणाः (११६/२९५)

एते निपात्यन्ते । अदित्यै रास्नासि (तैसं. १.१.२.२) । रास्ना औषधम् । सास्ना गोः कम्बलः । एताः स्थूणाः पितरः (तैआ. ६.७.१) । वीणास्मै वाद्यते (तैब्रा. ३.९.१४.१) ॥

कृत्यशूभ्यां क्स्नः । (११७/२९७)

कृत्स्नं तदतुलक्षणम्[2] (तैआ. १.२.३) । अक्ष्णम्[3] ॥

तीक्ष्णः[4] । (११८/ S. २९८)

तीक्ष्ण इति निपात्यते । तीक्ष्णेषवे च (तैसं. ४.५.७.१) ।[5] तिजेर्दीर्घश्च तीक्ष्णः ।

श्लिषेरच्चोपधायाः । (११९/२९९)

श्लक्ष्णः ॥

यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युः । (१२०/ S. ३००)

एभ्यो युप्रत्ययः । बहुलग्रहणात् निरनुनासिकत्वाद्वा अनादेशो नास्ति । दीधेर्यज्युम्[6] (तैसं. २.५.१२.३) । मन्युर्भगो मन्युरेवास देवः (तैब्रा. २.४.१.११) । शुन्ध्यूरसि मार्जालीयः (तैसं. १.३.३.१) । दीर्घश्छान्दसः । अभ्यवर्तन्त दस्यून् (तैसं. १.६.१२.६) । जन्युः[7] पतिः (ऋ. १०.१०.३) । आद्युदात्तश्छादसः ॥

भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युक्तौ । (१२१/३०१)

भुज्युः सुपर्णः (तैसं. ३.४.७.१) । मृत्युर्गन्धर्वः (तैसं. ३.४.७.२) ॥

---

१ C reads रमेर्णक्प्रत्ययः etc.; D रमेर्नस्तश्चान्तादेशः.
२ D reads °दनुलक्षणम्.
३ A adds अक्ष्णः; C अक्ष्णन्ति.
४ A अक्ष्णः, D om the whole.
५ A reads तिजेर्दीर्घश्च before तीक्ष्णेषवे च and om तीक्ष्णः; D reads तिजेर्दीर्घश्च (as the सूत्र), and after it तीक्ष्णेनाग्ने । तीक्ष्णेषवे च; (as illustration).
६ A °ज्यू; B °ज्यु(for ज्युम्).
७ A om जन्युः ··· छान्दसः ।; B reads जन्युः only; D reads जन्युः पतिः only, and om आद्युदा ··· सः ।

सुश्रृभ्यां निच्च । (१२२/ S. ३०६)

आभ्यां पप्रत्ययः । निच्च किच्च । उकारश्चान्तादेशः । दीर्घश्च । सूपः । शूर्पः । शूर्पेण जुहोति (तैआ. १.६.५.४) ॥

कुयुभ्यां च । (१२३/३०७)

५ आभ्यां पप्रत्ययः । दीर्घश्च निच्च । किच्च । पूर्ववत् । कूपम् । यूपः । यदेकस्मिन् यूपे (तैसं. ६.६.४.३) ॥

स्तनिहृषिपुषिशुषिगदिगण्डिमण्डिभ्यो णेरित्नुच् (१२४/ S. ३०९; दश. १.१४०)

चित्त्वादन्तोदात्तः । स्तनयित्नुः (तैसं. ४.४.६.२) । स्तनशब्दस्यादन्तत्वान्न १० वृद्धिः । पोषयित्नु (तैसं. ३.१.११.१) । णेरनिटि (पा. ६.४.५१) । इति णिलोपे प्राप्ते अयामन्तेत्यादिना (S. पा. ६.४.५५) णेरयादेशः ॥

कृहनिभ्यां क्त्नुः । (१२५/ S. ३१०)

करोतीति कृत्नुः । हन्तीति हत्नुः । उपहत्नुमुग्रम् (तैसं. ४.५.१०.४) ॥

भादाभ्यां नुः । (१२६/ S. ३१२)

१५ बृहद्भिर्भानुभिः (तैसं. ४.२.३.१) । सुदानवः (तैसं. २.४.८.१) ॥

वचेर्गश्च । (१२७/३१३; दश. १.१४४) ।

वम्रुनेन्द्रं ह्वयत (तैब्रा. ३.७.९.१) ॥

धेट इच्च । (१२८/३१४)

धेनुर्वागस्मान् (तैब्रा. २.४.६.१०) ॥

२० **सुवः किच्च । (१२९/ S. ३१५)**

सूयत इति सूनुः । स नः पितेव सूनवे (तैसं. १.५.६.२) ॥

---

१ D उकारश्च परो दीर्घः रश्चान्तादेशः । सूयते इति सूर्यः ।
२ D reads कुसुयुभ्यश्च । एभ्यः पप्रत्ययः । किच्च । etc. for सूत्र and the com.
३ D om. this सूत्र and com.
४ A, B read इह for उप; C is quite corrupt in this सूत्र and com. But the illustration given by it is उपगत्नुमुग्रम् which gives a clue to the correct reading, given above.
५ D दाभाभ्यां°.

स्थो णुः (१३०/३१७)

तिष्ठतेर्णुप्रत्ययः । अग्निहोत्रस्य वै स्थाणुरस्ति (तैब्रा. २.१.४.३) ॥

अजिवृरीभ्यो नित् । (१३१/३१८)

अजेर्वीभावः । वेणुर्वैणवी भवति (तैसं. ५.१.१.४) । । वर्णुः नदी । रीयते इति रेणुः ॥ ५

विषेः किच्च । (१३२/३१९)

विष्लृ व्याप्तौ । अस्मात् णुः । किच्च निच्च । विष्णुर्वा अकामयत (तैब्रा. ३.१.५.७) ॥

इण्भीपाकेति कन्प्रत्यय उक्तः । (१३३/ S. ३२३)

नौ हः । (१३४/३२४) १०

नावुपपदे जहातेः कन्प्रत्ययः । निहाकायै स्वाहा (तैसं. ७.५.११.१) ॥

ह्रियो रश्च लो वा । (१३५/३२८)

ह्रियः कन् । रेफस्य च वा लकारः । ह्लीका हि पितरः (तैब्रा. १.३.१०.६) ॥

शकेरुनोन्तोन्त्युनयः । (१३६/३२९)

शकेः उन उन्त उन्ति उनि इत्येते प्रत्यया भवन्ति । शकुनिः पिप्पकी (तैसं. ५. ५.१९.१) ॥ १५

कृवृतृदारिभ्य उनन् । (१३७/३३३)

वरुणो वै (तैसं. ६.२.९.२) ॥

क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् । (१३८/३३५)

पिशुनः । मिथुनं मध्यतः (तैसं. २.४.६.२) । अत्र चित्स्वरः ॥ २०

अशेर्लशश्च । (१३९/३३७)

लशुनं पलाण्डुजातिः ॥

---

१ A, B read this sūtra as स्थाणु.
२ B °रूनोन्त्यन्तोनयः.
३ D adds प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन मध्योदात्ताः ।
४ D om. वरुणो वै, and adds उक्तः only.
५ A, B add शलि after मिथि.
६ D reads मिथुनानि मध्यतः । अत्र नित्स्वरश्च ।
७ A, B, C om. this सूत्र and com.

अर्जेर्णिलुक् च । (१४०/३३८)

अर्जयतीत्यर्जुनः । अर्जुनाय स्वाहा (तैब्रा. ३.१०.७.१) ॥

तृणाख्यायां चित् । (उणा. ३३९) इति वर्तमाने —

अर्तेश्च । (१४१/३४०)

५ अरुणः सुपर्णः (तैसं. ४.६.३.४) ॥

धारेर्णिलुक् च । (१४२/ दश. ५.६०)

धारयतीति धरुणः । धरुणं एकविंशः (तैसं. ४.३.८.१) । मध्योदात्तः ॥

अजियमिशीङ्भ्यश्च । (१४३/३४१)

एभ्य उनप्रत्ययः । वयुनानि विद्वान् (तैसं. १.१.१४.३) । वयुनं ज्ञानम् । १० पापं नियच्छतीति यमुना ॥

वृतृवदिहनिकमिकषि[युमुचि]भ्यः सः । (१४४/ S. ३४२)

वृणोतीति वर्षः । तर्षः । वदतीति वत्सः । वत्सं जातं न धेनवः (ऋ. ९. १००.७) । हन्तीति हंसः । हंसः शुचिषत् (तैआ. १०.१०.२) । कामयते इति कंसः । कषतीति कक्षः । पक्षेभिरपिकक्षेभिः (ऋ. १०.१३४.७) । योषां जारमिव १५ प्रियम् (ऋ. ९.३२.५) । मोक्षः ॥

मनेर्दीर्घश्च । (१४५/३४४)

माँसाय स्वाहा । (तैसं. ७.३.१६.२) ॥

अशेर्देवने । (१४६/३४५)

अशेः सप्रत्ययः । देवने अभिधेये । यथाक्षोऽनुपाक्तः (तैसं. २.६.३.३) । २० अत्र नित्स्वरः । अक्षैर्मा दीव्यः (ऋ. १०.३४.१३) ॥

स्नुवश्चिकृत्यृषिभ्यः कित् । (१४७/३४६)

स्नौतीति स्नुषा । वृश्च्यत इति वृक्षः । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (पा. ८.२.२९)

---

१ D adds अरुणो मा सकृत् before अरुणः.
२ D adds यमुनायामधितम् । इमं मे गङ्गे यमुने । शयुनः ।
३ D reads °हनिवदि°.
४ A reads only वर्षः पुच्छम् इत्यादि for वृणोतीति -- मोक्षः; B om. हंसः शुचिषत् । -- वत्सं जातं न धेनवः; and reads क्षः इत्यादि for कषतीति कक्षः ... मोक्षः.
५ A om. the whole com. but for स्नुषा, वृश्च्यत इति वृक्षः and ऋक्षम्.

इति सलोपः । व्रश्च. (पा. ८.२.३६) इत्यादिना षत्वम् । षढोः कः सि (पा. ८.२ ४१) इति कत्वम् । कित्त्वात् संप्रसारणम् । इण्कोः (पा. ८.३.५७) इति षत्वम् । ऋक्षम् (तैसं. ६.१.९.२) ॥

ऋषेर्जातौ । (१४८/३४७)

जातावर्थे ऋषेः सप्रत्ययः । ऋक्षो न वो मरुतः (ऋ. ५.५६.३) । भल्लूकः ॥ ५

अशेः सरः । (१४९/३५०)

अशेः सरप्रत्ययः । अक्षरे परमे (तैआ. २.१५.१) । षष्टिश्चाक्षराणि (तैसं. २.५.८.३) ॥

वसेश्च । (१५०/३५१)

संवत्सरः । परिवत्सरः । इदावत्सरः इद्वत्सरः । (तैब्रा. ३.१०.४.१) । १०

पर्देर्नित् संप्रसारणमल्लोपश्च । (१५१/३६०)

कठिकुषिभ्याम् (उणा. ३५७) इत्यतः आकुप्रत्ययोऽनुवर्तते । पर्देराकुप्रत्ययः । पृदाकुः प्राची नामासि (तैसं. ५.५.१०.१) ॥

सृयुवचिभ्योऽन्युजागूजक्नुचः । (१५२/३६१)

एभ्यो अन्युच्, आगूच्, अक्नुच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । यवागू राजन्यस्य १५ (तैसं. ६.२.५.२) ॥

हसिमृग्रिण्वामिदमिल्लूपूधुर्विभ्यस्तन् । (१५३/३६६)

हस्तो नक्षत्रम् (तैसं. ४.४.१०.२) । देवं मर्तास ईळते (तैब्रा. २.४.१.४) । वरुण मित्र गर्तम् (तैसं. १.८.१२.३) । सहस्रं परस्तादेतम् (तैसं. ७.१.६.५) । वातो देवता (तैसं. ४.३.७.२) । अन्तो वा एषः (तैब्रा. २.२.६.१) । तस्य २० ग्रावाणो दन्ताः (तैब्रा. १.४.६.१) । लोतः, पोतः धूर्तः । राल्लोपः (पा. ६.४.२१) इति वकारलोपः ॥

अञ्जिघृसिभ्यः क्तः । (१५४/३६९)

अक्तम् (तैसं. १.१. १३.१) । घृतम् (तैसं. २.३.१०.१) । सितः वर्णः ॥

---

१ A om. this सूत्र and com. and reads ऋक्षम्.
२ A om. अशेः सरप्रत्ययः; B, C add चिच्च.
३ B om अक्षरे परमे ... वसेश्च; D reads ऋचो before अक्षरे etc.
४ A reads वसेश्चिच्च; D has संपूर्वाच्चित् as separate सूत्र with com.
५ D om भवन्ति; and adds यूयते यवागूः.

दुतनिभ्यां दीर्घश्च । (१५५/३७०)

दूतः । दूतान् प्रहिणोति (तैब्रा. १.८.३.४) । तनोतीति तातः । वैकल्पिको दीर्घः । ततास्ततामहाः (तैसं. ३.४.५.१) ॥

हृश्याभ्यामितन् । (१५६/३७३)

५ होतृषदना[1] हरिताः सुवर्णाः (तैब्रा. ३.७.५.१३) । श्येतः श्येताक्षः (तैसं. ५.६.११.१) ॥

रुहे रश्च लो वा । (१५७/३७४)

रोहितो धूम्ररोहितः (तैसं. ५.६.११.१) । लोहितो यो[2] वाऽऽत्रश्चनाक्षिर्येषति (तैसं. २.५.१.४) ॥

१० ### पर्जन्यः । (१५८/३८३)

पर्जन्य इति निपात्यते । पृणातीति[3] पर्जन्यः । पृणातेरन्यप्रत्ययः । जुगागमश्च । पर्जन्याय प्र गायत (तैआ. १.२९.१) ॥

अर्तेर्निच्च । (१५९/३८२)

अरण्यं जाम्बीलेन (तैसं. ५.७.११.१) ॥

१५ ### वृञ एण्यः[4] । (१६०/ s. ३७८)

वरेण्यं भर्गः (तैसं. ४.१.११.१) ॥

अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् । (१६१/३८५)

अमत्रम् । कृत्तिका नक्षत्रम् (तैसं. ४.४.१०.१) । यजत्रं जेतारम् (तैसं. ४.१.१०.२) । सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैः (तैआ. १०.१.३) ॥

२० ### वृञश्चित्[5] । (१६२/३८७)

वृणोतीति वरत्रम् । सं वरत्रा दधातन (तैसं. ४.२.५.५) ॥

---

१ A, C om; D reads आभ्यामितन् प्रत्ययो भवति । होतृपदाना instead of होतृषदना.
२ A reads only लोहितो यो वा.
३ A वृणातीति, and om पृणातेरन्य ··· जुगागमश्च; B reads only वृणातीति पर्जन्यः.
४ D adds निच्च after एण्यः.
५ D वृते°.

सुविदेः कत्रन् । (१६३/३८८)

सुविदत्रान् (तैसं. १.८.५.२) ॥

भृमृदृशिशीङ्यजिवर्णिपच्यमितनिनमिकमिहर्येभ्योऽतच् । (१६४/ s. ३९०)

एष वो भरता राजा (तैसं. १.८.१०.२) । आमन्त्रितनिघातः । रुशन्तमग्निं ५ दर्शतं बृहन्तम् (तैब्रा. ३.६.१०.२) । राजन्तमग्निं यजतम् (तैब्रा. ३.६.१०.४) । विष्णुः पर्वतानाम् (तैसं. ३.४.५.१) । पूर्यत इति पर्वतः । नित्स्वरः । तदुक्तम्—

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ (का. on ३.३.१)

संज्ञाशब्देषु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च कल्पनीयाः । स्वरवृद्ध्यादिकार्यादनुबन्धं १० णकारादि विद्यात् । एतदुणादिषु[1] शासितव्यमिति । तस्माद्यथादृष्टं कल्पना ॥ पचताश्च मे (तैसं. ४.७.८.१) । हर्यतं वृषणा (तैसं. २.३.१४.३) । नित्स्वरः ॥

पृषिरञ्जिभ्यां कित् । (१६५/३९१)

पृषतो वैश्वदेवः[2] (तैसं. ५.५.१७.१) । रजतꣳ हिरण्यम् (तैसं. १.५.१.२) । कित्त्वादनुनासिकलोपः ॥ १५

अत्यविचमितमिनमिरभिलभितपिपतिपणिपनिभ्योऽसच् । (१६६/ s. ३९७)

चमसाश्च मे (तैसं. ४.७.८.१) ॥

वेञस्तुट् च[3] । (१६७/३९८; श्वेत. ३८३)

अप्सुजो वेतसः (तैसं. ५.३.१२.२) ॥ २०

वयो णित्[4] । (१६८/ s. ४००; श्वेत. ३८४)

वायसं देवतानाम् ( ) ॥

वहियुभ्यां च[5] । (१६९/ s. ३९९; श्वेत. ३८५)

प्रतिश्रुत्कायै वाहसः (तैसं. ५.५.१४.१) ॥

---

१ D adds शास्त्रम् after °णादिषु.
२ D वैश्वानरः.
३ A, B वियस्तुट् च.
४ D णित् for च.
५ D om this illustration.

कृश्रृशलिकलिगर्दिभ्योऽभच्। (१७०/४०२)

करभः, शरभः, शलभः, कलभः, गर्दभः, । तद्गर्दभे न्यमार्ट् (तैसं. ७.१.१.२) ॥

रासिवल्लिभ्यां नित्। (१७१/ S. ४०५)

५ रासभो वा कनिक्रदत् (तैसं. ४.१.४.३)। वल्लभः ॥

ऋषिवृषिभ्यां कित्। (१७२/४०३)

तस्माद्यूथेयूथ ऋषभः (तैसं. ५.७.२.१)। आशुः शिशानो वृषभः (तैसं. ४.६.४.१)। चित्स्वरः ॥

अङ्गिमन्दिमदिभ्य आरन्। (१७३/ S. ४१४)

१० अङ्गारा भवन्ति (तैब्रा २.१.१०.३)। मन्दारः, मदारः ॥

कञ्जिमृजिभ्यां चित्। (१७४/४१७)

कञ्जारः, मार्जारः। मृजेर्वृद्धिः ॥

कमेः किदुच्चोपधायाः। (१७५/४१८)

कमेः रप्रत्ययः। किच्च। उच्चोपधायाः। कुमारा विशिखा इव (तैसं. ४.६.४.५)।

१५ कामयमान इति कुमारः ॥

कणेः संप्रसारणं च।(१७६/४२३)

कणेरप प्रत्ययः। संप्रसारणं च। एष हु वै कुणपमत्ति (तैसं. ७.२.१०.२)। मध्योदात्तः ॥

वृतेस्तिकन्। (१७७/४२६)

२० वर्त्तिका नीलङ्गोः क्रिमिः (तैसं. ५.५.११.१) ॥

कृतिभिदिलतिभ्यः कित्। (१७८/४२७)

कृन्ततीति। कृत्तिका नक्षत्रम् (तैसं. ४.४.१०.१)। भित्तिका। लित्तिका ॥

---

१ D reads this सूत्र after the next सूत्र, रासिवल्लिभ्यां नित्.
२ A reads आशुः शिशानः etc. before तस्माद्यूथे.
३ B adds मञ्जि after अङ्गि. ४ B adds मज्जारः before मन्दारः.
५ A reads कपन् स्यात् for कणेरप प्रत्ययः.
६ A, B नीलं गोः; D नीलगोः. ७ A reads गोलत्तिका ताः.

इष्यशिभ्यां तकन्। (१७९/४२८)

यदिष्टकाभिराग्निं चिनोति (तैसं. ५.६.६.३)। पौर्णमास्यष्टका (तैब्रा. ३.११.१.९) ॥

इणस्तशप्तशसुनौ। (१८०/ S. ४२९)

पित्त्वादनुदात्तः। सूर्य एतशेन (तैसं. ५.६.४.१) ॥ ५

दृदलिभ्यां भः। (१८१/४३१)

दृणातीति दर्भः। आपो वै दर्भाः (तैब्रा. ३.३.२.१) ॥

अर्तिगृभ्यां भन्। (१८२/४३२)

अर्भः। गीर्यत इति गर्भः। गर्भेणाविज्ञातेन (तैसं. ६.५.१०.३) ॥

इणः कित्। (१८३/४३३) १०

एतीति इभः। अमवाँ इभेन (तैसं. १.२.१४.१) ॥

असिसञ्जिभ्यां क्थिन्। (१८४/४३४)

अस्यत इति अस्थि। सज्यत इति सक्थि। अस्थ्येव तद्रेतसि दधाति (तैब्रा. १.१.९.४)। अश्वस्य सक्थ्याऽवृहत् (तैसं. ५.३.१२.२) ॥

अशेर्नित्। (१८५/४३६) १५

अशेः क्सिप्रत्ययः। निच्च। अश्नुवत इति अक्षि। प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् (तैसं. ५.३.१२.१) ॥

इत्युणादौ तृतीयः पादः ॥

* * *

अथ चतुर्थ पादः ॥

ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्योऽत्निज्- २०
यतुजलिजिष्टुजिष्ठजिसनस्यनिथिन्नुल्यसासानुकः। (१८६/४४३)

अर्तेरत्निच्। एष वा अरत्निः (तैसं. २.५.७.५)। तनोतेर्यतुच्। तन्यतु

---

१ D reads °तशन्तशसुनौ.
२ A reads only क्सिः। अक्ष्यश्च यत्। for the whole com. on this सूत्र.
३ D reads अश्नुत इति अक्षि। अक्षि प्रजायते। अक्षीभ्यां ते।

रोचनस्थाः (तैसं. १.३.१४.४)। अञ्जेरलिच्। अनक्तीत्यञ्जलिः। अञ्जलिना वा पिबेत् (तैसं. २.५.१.७)। वनोतेरिष्टुच्। वनिष्टुमस्य मा रविष्ट (तैब्रा. ३.६.६.३)। मदेः स्यन्। मत्स्यः। तं मत्स्यः प्राब्रवीत् (तैसं. २.६.६.१)। अतेरिथिन्। अततीति अतिथिः। यथातिथये प्रद्रुताय (तैब्रा. २.१.२.१२)। अङ्गेरुलिः। अङ्गतीत्यङ्गुलिः। ५ सꣳश्लिष्टा अङ्गुलयो जायेरन् (तैसं. ६.१.९.५)। कृशेरानुक्। कृशतीति कृशानुः। कृशानुः परिषद्यः (तैसं. १.३.३.१)। सम्राडसि कृशानुः (तैसं. १.३.३.१)॥

श्रः करन्। (१८७/४४३)

शृणातेः करन्प्रत्ययः। ताः शर्करा अभवन् (तैसं. ५.२.६.२)॥

परमे स्थः किच्च[1]। (१८८/४४३)

१० परमे उपपदे तिष्ठतेरिनि प्रत्ययः। किच्च। कित्त्वादातो लोपः। परमे व्योम्नि तिष्ठतीति परमेष्ठी। परमेष्ठी वा एषः (तैब्रा. १.७.१०.६)॥

पतेस्थ च। (१८९/ s. ४५२; दश. ६.६३)

[2]पतेरिनिप्रत्ययः। थकारश्चान्तादेशः। पथिभिर्देवयानैः (तैसं. ५.७.७.२)॥

बलाकादयश्च। (१९०/४५४)

१५ आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। सौरी बलाका (तैसं. ५.५.१६.१)॥

शलितटिपतिभ्यो नित्। (१९१/ s. दश. ३.३३)

शलाका। तटाकः। पताका॥

पिनाकादयश्च। (१९२/४५५)

[3]पिनष्टि तेनेति पिनाकः। पिनाकं बिभ्रदा गहि (तैसं. ४.५.१०.४)। [4]तड २० आघाते। तडाकः। गुपू रक्षणे। गुपाकः। पूगफलम्॥

शृपृभ्यां कित्[5]। (१९३/४६७)

आभ्यामीषन् प्रत्ययः। पुरीषम् (तैसं. ४.३.४.२)। षट् पुरीषाणि (तैसं. ५.६.१७.३)॥

---

१ A, D om स्थः and च. २ A om पतेरिनि ... न्तादेशः।
३ A om this sentence.
४ A om तड आघाते ... पूगफलम्; D reads गुवाकः for गुपाकः,
५ A किच्च.

अर्जेर्ऋज च। (१९४/४६८)

अस्मादीषन्प्रत्ययः। कित् प्रकृतेः ऋजादेशश्च। [1]ऋजीषमभिषुण्वन्ति (तैसं. ६.१.६.४)॥

अम्बरीषः[2]। (१९५/४६९)

[3]अम्बरीषे वा अन्नं भ्रियते (तैसं. ५.१.९.४)। अम्बरीषादन्नकामस्यवदध्यात् ५ (तैसं. ५.१.९.४)। [3]अम्बरीषं भ्राष्ट्रम्॥

कृशपृकटिपटिशौटिभ्यः[4] ईरन्। (१९६/४७०)

कीर्यत इति करीरम्। शीर्यत इति शरीरम्। यत्करीराणि भवन्ति (तैसं. २.४.८.२)। शरीरं वा एतद्यजमानः (तैसं. ५.६.६.४)। [5]एकः प्रत्ययस्वरः। [6]अन्यो नित्स्वरः। [7]करीरं कटिस्थलम्। पटीरं चन्दनम्। शाटीरः॥ १०

वशः कित्। (१९७/s.४७१)

उशीरम्॥

कृञ उच्च। (१९८/४७३)

कुरीरः कर्कटः॥

घसेः शित्[8]। (१९९/s.४७४) १५

घसेरीरन् शिच्च। शित्त्वात्, सार्वधातुकमपित् (पा. १.२.४) इति ङित्त्वम्। गमहनेत्यादिना (पा. ६.४.९८) उपधालोपः। शासिवसिघसीनां च (पा. ८.३.६०) इति षत्वम्। [9]चर्त्वम्। क्षीरम्। [10]क्षीरे भवति (तैसं. ३.४.८.७)॥

गभीरगम्भीरौ। (२००/४७५)

गाहू विलोडने[11]। अस्मादीरच्। ह्रस्वः। हकारस्य भकारः। अम्भः किमासीद् २०

---

१ A om ऋजीषमभि···अम्बरीषः
२ B adds भ्रस्जेरीषन् प्रत्ययः। अम्बरादेशश्च। before अम्बरीषे वा०; D reads अम्बरीष इति निपात्यते। अम्बरीष ···। भ्रस्जेरीषप्रत्ययोऽम्बरादेशश्च। before अम्बरीषे वा.
३ A om this sentence. ४ A, B °शाटिभ्यः
५ D एक(त्र) ६ A om अन्यो नित्स्वरः; D reads अन्यत्र for अन्यो
७ A om करीरं ··· शाटीरः ८ D reads घसेः (किच्च) शित्
९ D adds चर्त्वम् after षत्वम्
१० D reads क्षीरं क्षीरेण भवति; A, B read क्षीरो for क्षीरे.
११ A, B विलोकने

गहनं गभीरम् (तैब्रा. २.८.९.४)। नुम्। उर्वी गम्भीरा सुमतिः (तैसं. १.४.४५.१)॥

उलूकादयश्च। (२०१/४८०)

उलूकादयः शब्दाः आद्युदात्ता निपात्यन्ते। वल[1] संचरणे। सम्प्रसारणम्। उलूकः (तैसं. ५.५.१८.१)॥

शैलिमण्डिभ्यामूकण्। (२०२/४८२)

शालूकम्। मण्डूकः॥

नियो मिः। (२०३/४८३)

नीयतेऽनेनेति नेमिः। तं नेमिमृभवो यथा (तैसं. २.६.११.१)॥

अर्तेरू च। (२०४/s.४८४) (श्वे. ४.४५; दश. १.१४)

अर्तेर्मिप्रत्ययः। ऊकारादेशश्च। इयर्तीत्यूर्मिः। ऊर्मिर्द्रप्सः (तैसं. ४.३.४.३.)॥

अशे रश च। (२०५/s.४८६)

अशेर्मिप्रत्ययः। रश्मिरसि क्षयाय त्वा (तैसं. ३.५.२.१)॥

भुवः किच्च। (२०६/s. ४८५)

भुवो मिप्रत्ययः। किच्च। भूमिर्भूम्ना (तैसं. १५.३.१)॥

वीज्याज्वरिभ्यो निः। (२०७/४८८)

वीयते इति वेणिः। णत्वं बहुलग्रहणात्। ज्यानिः। ज्वरतेरूठ्। ज्वरत्वर० (पा. ६.४.२०) इत्यादिना उपधाया वकारस्य च। जूर्णिः। या सुजूर्णिः[4] (ऋ. १०.९५.६)॥

सृवृषिभ्यां कित् (२०८/४८९)

सरतीति सृणिः। वर्षतीति वृष्णिः (तैसं. २.३.७.४)॥

---

१ A om वल...उलूकः and reads उलूकः शशः instead.
२ A, D om this सूत्र and com.
३ A om प्रत्यय; C adds रश इत्ययमादेशः after प्रत्ययः; D reads अशेर्मि रशादेशश्च। आश्वश्नुत इति रश्मिः।
४ A, B om this.
५ D adds सृण्येव जर्फरी। सृण्या उदात्तयणो हल्पूर्वात् इति विभक्तेरुदात्तस्वरं बाधित्वा प्रत्ययेनैष स्वरो भवति। सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते इति वा विकल्पेन स्वरितत्वम्। नेदीय इत् सृण्या पक्वमा ऽयत्। (तैसं. ४. २. ५. ६) वृष्णिर्वत्सदक्षिणा। after सृणिः

अङ्गेर्नलोपश्च। (२०९/४९०)

अङ्गति अग्निः॥

वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्। (२१०/४९१)

एभ्यो निप्रत्ययो निच्च। वह्निर्वै श्रोणिर्यज्ञस्य ( )। यजमानो वा अग्नेर्योनिः (तैसं. ३.४.१०.५)। ग्लानिः, म्लानिः, तूर्णिः। तूर्णिर्हव्यवाट् (तैब्रा. ३.५.६.१)॥

घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि। (२११/४९२)

एते नित्स्वराः। घृणिः सूर्यः (तैआ. १०.१५)। इयं वै पृश्निः (तैब्रा. १.४.१.५)॥

वृदृभ्यां विन्। (२१२/४९३)

दर्विहोमं करोति (तैसं. ५.४.७.७)॥

जॄश्रृस्तृजागृभ्यः क्विन्। (२१३/४९४)

अन्धो जागृविः (तैब्रा. ३.११.५.३)॥

दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य। (२१४/४९५)

दिवः क्विन्। द्वे च। अभ्यासस्य दीर्घः। दीदिविः। लोपो व्योर्वलि (पा. ६.१.६६) इति वकारलोपः॥

पातेर्डतिः। (२१५/४९७)

पातीति पतिः। क्षेत्रस्य पतिना (तैसं. १.१.१४.२)॥

शकेर्कृतिन्। (२१६/४९८)

यच्छक्नुत् करोति (तैसं. ७.१.१९.३)॥

अमेरतिः। (२१७/४९९)

यस्यामतिर्भाः (तैसं. १.२.६.१)॥

वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्। (२१८/५००)

यद् ब्राह्मणं वसत्या अपरुन्ध्यात् (तैब्रा. ३.७.३.३)। वहति। विश्वो विहाया अरतिः (तैब्रा. २.५.४.४)॥

---

१ A om this sentence; D अङ्गयतीति
२ D नित्स्वरा एते.
३ D reads विदथेषु; B om अन्धो

रमेर्नित्। (२१९/५०३)

रमेरतिप्रत्ययो निच्च। रन्तिरसि रमंतिरसि (तैसं. १.६.३.१)। रमतिः पनिष्ठा (तैब्रा. ३.७.७.१)। अत्र प्रत्ययाद्युदात्तः। उप स्वैनमरमंतिर्वसूयुः (तैसं. ४.३.१३.६)॥ अत्र परादिश्छन्दसि बहुलम् (पा. ६.२.१९९) इति परादिः स्वरः॥

५ **सूङः क्रिः। (२२०/५०४)**

सूयते इति सूरिः। मघवा सूरिरस्तु (तैसं. ४.६.२.६)॥

अदिशदिभूशुभिभ्यो[1] नित्। (२२१/s. ५०५)

एभ्यः क्रिप्रत्ययः। निच्च। अदन्त्यस्मिन्निति अद्रिः। भवत्यनेनेति भूरि। हर्यश्वाद्रिः (तैसं. २.४.१४.३)। भूरीणि वृत्वा (तैब्रा. २.५.८.११)॥[2]

१० **वङ्क्रयादयश्च। (२२२/५०६)**

क्रिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते। षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः (तैब्रा. ३.६.६.३)। वङ्क्रीरश्वस्य (तैसं. ४.६.९.३)। वञ्चु इत्येतस्मात् क्रिः। कुत्वम्। अङ्घतेऽनेनेत्यङ्घ्रिः। अङ्घ्रिषु॥

राशदिभ्यां त्रिन्। (२२३/s. ५०७)

१५ रात्रिं प्राविशन् (तैसं. १.५.९.३)॥

अदेस्त्रि[3] च। (२२४/ s. ५०८)

अदेस्त्रिप्रत्ययो भवति। चकारात् त्रिन्। स्वरे विशेषः। अत्रिरददादौर्वाय प्रजाम् (तैसं. ७.१.८.१)॥

पतेरत्रिच्[4]। (२२५/ s. ५०९)

२० पतेरत्रिच्प्रत्ययः। पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिः (तैब्रा. २.८.७.९)॥

पुरः कुषन्। (२२६/५१४)

पुर अग्रगमने। अस्मात् कुषन्। पुरुषो वै (तैआ. १०.१६.१)॥[5]

---

१ D शुभिभ्यः क्रिन्.
२ D adds शुभ्राः कन्या युवतयः। प्रत्ययस्वराः। after this.
३ A °स्त्रिनिच्च; D °स्त्रिश्च.
४ C reads पतत्र पतत्रिरिति निपातनम्; D पतेरत्रिन्.
५ After this D adds the सूत्र ऋहनिभ्यामुषः and com. आभ्यामुषः प्रत्ययो भवति। विधूममग्ने अरुषं मियेध्या हितो हितेष्वरुषो वनेषु। (cf. तैसं. ४.१.३.४)

पृनहिकलिभ्य उषन्। (२२७/s. ५१५)

स निरुध्या नहुषो यह्वो अग्निः (तैब्रा. २.४.७.९)। कलुषम्॥

पीयतेरूषः। (२२८/s. ५१६)

पीयूषस्येह तृप्णुहि (तैब्रा. २.४.८२)॥

मस्जेर्नुम् च। (२२९/५१७) ५

मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्ति अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्। अत्र स्कोः संयोगाद्योरन्ते च (पा. ८.२.२९) इति सकारलोपः। मञ्जूषा॥

अर्तेररुः। (२३०/५१९)

अररुर्वै नामासुरः (तैब्रा. ३.२.९.४)॥

कुटः कित्। (२३१/s. ५२०) १०

कुट कौटिल्ये। अस्मादरुः। कुटरुर्दात्यौहः (तैसं. ५.५.१७.१)॥[1]

शकादिभ्योऽटः[2]। (२३२/s. ५२१)

शक्नोतीति शकटम्। गौरः पुरुषराजाय मर्कटः (तैसं. ५.५.११.१)। सिञ्चामहा अवटम् (तैसं. ४.२.५.५)। वृङ् संभक्तौ। वरटः॥

नौ षञ्जेर्घथिः[4]। (२३३/s. ५२७) १५

घकारश्चजोः कु घिण्ण्यतोः (पा. ७.३.५२) इति कुत्वार्थः। आभुरस्य निषङ्गथिः (तैसं. ४.५.१.४)॥

सारेर्णित्। (२३४/s. ५२९)

सृ गतौ इत्यस्मात् ण्यन्तात् घथिः। णिच्च। सुषारथिः (तैसं. ४.६.६.२) अभिभूरिव सारथिः ( )॥ २०

खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ। २३५/५३०[5]

---

१ D adds प्रत्ययादिरुदात्तः
२ C °टच्; D °टन्.
३ A, B सञ्जे°
४ D °थिन्.
५ C appears to read खर्जादिभ्यः ... and पिञ्जादिभ्यः ... as two different सूत्रs with two different प्रत्ययs, which might be ऊर and ऊल. The ms. is quite corrupt and the reading cannot be ascertained; D, on the other hand, reads खर्जादिभ्य ऊरः only, and has nothing corresponding to पिञ्जादि. A, B read as in our text. But have no illustrations for पिञ्जादि class.

खर्ज खर्जने । खर्जूरः । कृपू सामर्थ्ये । कर्पूरः । मयूरः श्येनस्ते गन्धर्वाणाम् (तैसं. ५.५.१६.२) ॥

श्रृणातेर्दुग्वृद्धिश्च[1] । (२३६ / श्वे. ४.९७)

श्रृणातेरुलच्प्रत्ययो भवति । दुगागमश्च । वृद्धिश्च[3] । शृणातीति शार्दूलः । गवयः ५ शार्दूलाय राज्ञे (तैसं. ५.५.११.१) ॥

तमेर्बुक् च । (२३७ / श्वे. ४.९८)

तमेरूलच्प्रत्ययः । बुक् च । चकारात् दीर्घश्च । ताम्बूलम् । तम्यतेऽनेनेति ताम्बूलम् ॥

सिवेष्टेरू च । (२३८/५३३)

१० सिवु तन्तुसन्ताने । सिवेश्चट् प्रत्ययः । टेरूकारश्च । टित्त्वात् ङीप् । सीव्यतेऽनयेति सूची । सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा (तैसं. ५.२.११.१) ॥

शमेर्बन् । (२३९/५३४)

उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन (तैब्रा. २.८.२.७) ॥

उल्बादयश्च । (२४०/५३५)

१५ उल्बादयः शब्दाः बप्रत्ययन्ता निपात्यन्ते । उल्बं गर्भो जरायु (तैसं. ६.५.६.३) । णीङ् प्रापणे । मुगागमो ह्रस्वश्च[7] । शलखलवल गतौ । उच्च उपधायाः । शुल्बः । भिर्दि[8] । अवयवे । बिम्ब । दकारस्य मकारः । तनु ग्लाने । तम्बः । निपूर्वो नितम्बः ॥

स्थः स्तोऽम्बजबकौ । (२४१/५३६)

स्था[10] इत्यस्मात् अम्बजबकौ इत्येतौ भवतः । धातोस्तादेशः । दर्भस्तम्बमुद्ग्रभ्य २० (तैब्रा. २.२.१.४) ॥

---

१ This सूत्र assumes the presence of the suffix ऊल in the preceding सूत्र, which, therefore, has to be read accordingly. D reads this सूत्र after the next one (तमेर्बुक् च).
२ A, B read दीर्घश्च for वृद्धिश्च. ३ A, B दीर्घश्च for वृद्धिश्च.
४ D reads शमिशपोर्वः (शमेर्बन) उग्रो यः शम्बः ।
५ C om this सूत्र. ६ B reads जुमुगागमः for मुगा०
७ D adds निम्बः after ह्रस्वश्च. ८ A बिभि for भिर्दि.
९ A om दकारस्य मकारः; B हकारस्य मकारः
१० A स्थ इत्येतस्मात्; B स्थभित्येतस्मात्.

शाशपिभ्यां ददनौ[1] । (२४२/५३७)

शो तनूकरणे । शप आक्रोशे । आभ्यां ददनौ प्रत्ययौ भवतः । शादः शब्दः ॥

अब्दादयश्च[2] । (२४३/५३८)

अब्दादयः शब्दा दन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अद भक्षणे । दकारस्य बकारः । संवत्सरो वा अब्दः (तैसं. ५.६.४.१) । मन ज्ञाने मन्दः । वृङ् संभक्तौ वृन्दम् । ५ कुङ् शब्दे । मुम् । कुन्दम् । कन् दीप्तौ । कन्दम् ॥

वलिमलितनिभ्यः कयन् । (२४४/५३९)

वलयः, मलयः, तनयः । स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावा (तैसं. ४.२.४.३) ॥

विह्रोः षुग्दुकौ । (२४५/५४०)

वि गत्यादिषु । हृ । इत्येतयोः कयन्प्रत्ययः । क्रमात् षुक् दुक् च इत्येतावागमौ १० भवतः । विषयः । हृदयम् । हृदयस्याग्रेऽवद्यति । (तैसं. ६.३.११.४) ॥

मापो रुरिश्च[3] । (२४६/ऽ.५४१ श्वे. ऽ. ४.११०)

माङ् माने । पा पाने । इत्येताभ्यां रुप्रत्ययः ईकारश्चान्तादेशः[4] । मेरुः, पेरुः । अपां पेरुरसि (तैसं. १.३.८.१) ॥

माछाशसिसृभ्यो यः । (२४७/ऽ. ५४९) १५

त्वाष्ट्रीं मायां वैश्रवणः (तैआ. १.३१.१) । विश्वजनस्य छाया (तैसं. १.३. १.२) । समर्धुकमस्य[5] सस्यं भवति (तैसं. ३.४.३.३) । उद्धरते वधते सव्यमिति (तैआ. २.१.५) ॥

जनेर्यक्[6] । (२४८/५५०)

जनसनखनां सञ्झलोः (पा. ६.४.४२), ये विभाषा (पा. ६.४.४३) इत्या- २० कारः । यथा जायामानीयं (तैसं. ५.३.७.२) ॥

अघ्न्यादयश्च । (२४९/५५१)

अघ्न्यादयो यत्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । नञ्पूर्वाद्धन्तेर्यत् । कुत्वम् । उपधालोपश्च । आ प्यायध्वमघ्न्याः[7] (तैसं. १.१.१.१) । अघ्न्या गौः । षह मर्षणे । मुम् । धकारश्च ।

---

१ D शो for शा. २ A अशब्दादयश्च.
३ D °रुरीक् च. ४ D ईगागमश्च;
५ A समर्धक°; C स्वप्नमर्धुक°; D ससक्त(क्तु)क°
६ D reads मुँक् for यँक्. ७ A, B अघ्न्याः

संध्यायां गायत्रियां[1] भिमन्त्रिताः (तैआ. २.२.१)। कन दीप्त्यादिषु। कन्या। क्रोशति गर्दा कन्येव तुन्ना (तैसं. ३.१.११.८)। अत्र अन्तस्वरितो निपातितः। शक शक्तौ। इच उपधायाः। शिक्यमभ्युपदधाति (तैसं. ५.२.४.३)। बन्ध बन्धने। बन्ध्या॥

स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप्। (२५०/५५२)

स्नावभ्यः स्वाहा (तैसं. ७.३.१६.२)। उच्चापद्वा। जर्वासि सप्रिरसि (तैसं. १.७.८.१)। पर्वभ्यः स्वाहा (तैसं. ७.४.२१.१)। शक्वा[2]॥

ध्याप्योः संप्रसारणम् च[3]। (२५१/५५४)

ध्या प्या इत्येताभ्यां क्वनिप् संप्रसारणं च। धीवा धीवरी। पीवा पीवरी। वनो[4] र च (पा. ४.२.७) इति ङीप् रेफादेशश्च। पीवर्यस्य जाया पीवानः पुत्राः (तैसं. ३.२.८.५)॥

अतेर्धश्च[5]। (२५२/s. ५५५)

अतेः क्वनिप्। धकारश्चान्तादेशः अध्वा। अध्वनः पारमशीय (एका. २.३.३२)॥

इन् सर्वधातुभ्यः। (२५३/s. ५५७)

पद गतौ। पदिः मोक्षमार्गः। चिट परप्रेष्ये। चेटतीति चेटिः। पट वेष्टने। पटतीति पटिः। कटतीति कटिः। इत्यादीनि॥

हृषिपिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च। (२५४/५५८)

एभ्य इन्प्रत्ययः। हरिः हरन्तम् (तैआ. ३.१५.१) वेदिं वर्णेन सीदतु (तैसं. ३.५.६.१)। कीर्तिरस्य पूर्वागच्छति (तैआ. ३.१५.१)। अन्तोदात्तः। कृत् संशब्दने। अस्माण्णिच्। उपधायाश्च (पा. ७.१.१०१) इति ऋकारस्य इत्वम्। उपधायां च (पा. ८.२.७) इति तस्य दीर्घः। णेरनिटि (पा. ६.४.५१) इति णिलोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण उदात्तत्वं[6] प्रत्ययस्य॥

---

१ A गायत्र्या; B गायत्र्याभिमन्त्रिता; D गायत्रीयाभि°
२ A adds शक्वरी वज्रेण; D adds प्रत्ययः पित्त्वादनुदात्तः
३ B, D om च.
४ A, B read ईवनोर च
५ C अदे°; D अवे°
६ D reads अन्तोदात्तत्वं

इगुपधात् किच्च। (२५५/ s. ५५९)

इगुपधात् इन्[1] प्रत्ययः। किच्च। शुच शोके। शुचिं नु स्तोमम् (तैसं. १.१.१४.१)। रुच दीप्तौ। रुचिः। ऋषिः। कृषिः। ऋष गतौ। ऋषिः। ऋषिर्हि पूर्वजा असि (ऋ. ८.६.४१)॥

भ्रमेः संप्रसारणं च। (२५६/५६०)

भ्रमेरिन्प्रत्ययः। किच्च। संप्रसारणं च। भृमिं धमन्त उप गा अवृण्वत (तैब्रा. २.५.५.४)॥

क्रमितमिनमिस्तम्भामत इच्च। (२५७/ s. ५६१)

एभ्य इन्प्रत्ययः। एषामत इच्च। क्रिमीणां[2] राजा (तैआ. ४.३६.१)। तिमिः, निमिः, स्तिभिः॥

मनेरुच्चोपधायाः। (२५८/ s. ५६२)

मनेरिन्प्रत्ययः। अत उच्च। मुनिः[3]। शम इत्यरण्ये मुनयः (तैआ. २०.७.७)। नमो गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च (तैआ. २.२०.१)॥

वसिवपियजिराजिव्रजित्रजिध्वजिहनिकमिकसिवाशिवादिवारिभ्य इञ्। (२५९/ s. ५६४)

एभ्य इञ्प्रत्ययः। ञित्स्वरो वृद्धिश्च। वापिः, वादिः, राजिः, व्राजिः, व्राजिः, ध्वाजिः, सादिः, घातिः, कामिः, काशिः, वाशिः। ते वाशीमन्त इष्मिणः (तैसं. २.१.११.२)। वारि॥

नहेर्भश्च। (२६०/ s. ५६५)

नहेरिञ्प्रत्ययः। भकारश्चान्तादेशः। नाभिः पृथिव्यामधि योनिः (तैसं. ४.१.२.१)॥

कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि। (२६१/५६६)

कृषेरिञ्प्रत्ययः। वृद्धिश्च। कार्षिरसीत्याह (तैसं. ६.४.३.४)। अन्यत्र कृषिः॥

---

१ D कित् for इन्.
२ A reads रमि for नमि, but gives निमि way of illustration as in B.
३ D adds मुनयो वातरशनः (वाताशनः) before मुनिः.
४ D °रिन् प्रत्ययः.
५ D °रिन् प्र°.

श्रः शकुनौ । (२६२/५६७)

श्रै इत्यस्मात् इञ् शकुनावर्थे । शारिः[1] श्येता पुरुषवाक् (तैसं. ५.५.१२.१) ॥

जमिधसिभ्यामिण् (२६३/ S. ५६९)

आभ्यामिण् प्रत्ययः । अत्र प्रत्ययस्वरः । जामिं[3] मा हिंसीः (तैब्रा. ३.७.५.
५ १३) । यच्च पपौ यच्च घासिम्[4] (तैसं. ४.६.९.१) ॥

अज्यतिभ्यां च । (२६४/५७०)

आभ्यामिण् प्रत्ययः । य आजिं धावन्ति (तैब्रा. १.३.६.५) । आतिः ॥

पादे च । (२६५/५७१)

पादे चोपपदे आभ्यामिण् प्रत्ययः । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु (पा. ६.३.५२)
१० इति पदादेशः । पदाजिः, पदातिः ॥

अशिपर्णाय्यो रुडायलुकौ च । (२६६ / S. ५७२)

आभ्यामिण् प्रत्ययः । यथासंख्यं रुट् आयलुक् इत्येतौ भवतः । राशिः ।
आयप्रत्ययस्य लुक् । दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ कृत्वा (तैआ. २.११.१) ॥

वेञो डित् । (२६७/ S. ५७३)

१५ वेञः इण् प्रत्ययः । डिच्च । वयतीति विः । पक्षी । पर्णं न वेरनु वाति प्रगर्धिनः
(तैसं. १.७.८.३) ॥

प्रे हरतेः कूपे । (२६८/५७४)

प्रपूर्वात् हरतेः इण् । डिच्च । प्रहिः कूपः ॥

नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । (२६९/५७५)

२० नीविरोपधीनाम् (तैसं. ६.१.१.३) ॥

समाने ख्यः स उदात्तः । (२७०/ S. ५७६)

---

१ D om श्र इति. २ D reads जनि.
३ D reads जानि. ४ D adds जघास after घासिम्.
५ A om this सूत्र and com.
६ C, D अशिपणायत्यो; A अतिपन्नार्थो रूढा.
७ A reads अशेः रुट् पणेरायलुक् for आभ्यामिण् ··· इत्येतौ भवतः.
८ C, D read वेञो for व्यो. ९ D चोदात्तः.

समाने उपपदे ख्यायतेरिण्प्रत्ययः । डिच्च । यलोपश्च । समानस्य सभावः । स
चोदात्तः । समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु (पा. ६.३.८४) इति समानस्य
सभावः । समानं ख्यायत इति सखा । विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः (तैआ. २.८.
३.५) ॥

आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । (२७१/ S. ५७७) ५

आङि उपपदे श्रिहनिभ्यामिण् प्रत्ययः । डिच्च । आङो ह्रस्वश्च । स चोदात्त
इति च । आहन्तीति अहिः । अहिः शयत उपपृक् पृथिव्याम् (तैब्रा. २.५.४.३) ।
अष्टाश्रिर्भवति (तैसं. ६.३.३.६) । बहुव्रीहिस्वरः ॥

अच इः । (२७२/५७८)

अजन्ताद्धातोः इप्रत्ययो भवति । कु शब्दे । कविः । कविं कवीनाम् (तैसं. २. १०
२.१४.३) । पूङ् पवने । उत्तमेन पविनेन्द्राय (तैसं. १.४.१.१) । पशवो वै रयिः
(तैसं. १.५.७.२) ॥

खनिकष्यञ्जयसिवसिध्वनिवनिसनिग्रन्थिचरिभ्यश्च । (२७३/ S. ५७९)

एभ्य इप्रत्ययः । खनिः । कषिः । रोहिताञ्जिः (तैसं. ५.५.२४.१) । असिः,
वसिः, ध्वनिः, वनिः, सनिः । सनिकामः (तैसं. २.१.६.३) । ग्रन्थिं विस्रंसयति १५
(तैब्रा. ३.३.६.५) ॥

कृगृश्रृपृकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्च । (२७४/५८२)

भुजेः कित् (उणा. ५८१) इति वर्तमाने एभ्य इप्रत्ययः । किच्च । किरिः ।
गिरयश्च मे (तैसं. ४.७.५.१) । अतः समुद्रा गिरयश्च (तैआ. १०.१०.१) ।
शिरिः । पुरिः । कुटिः । भिदिः वज्रम् । छिदिः परशुः ॥ २०

कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च । (२७५/ S. ५८३)

कुठि गतौ । कपि चलने । आभ्यामिप्रत्ययः । नलोपश्च । किच्च । कुठिः ।
कम्पते असौ कपिः । कपिर्बभस्ति तेजनम् (तैआ. ६.१०.१) ॥

मनिन् सर्वधातुभ्यः । (२७६/ S. ५८४)

---

१ D ख्याति. २ B इङ्.
३ D adds अत्र before बहु° ४ D कुडि° for कुण्ठि.
५ D कुण्डतीति कुडिः for कुठिः.

सर्वेभ्यो धातुभ्यो मनिन् प्रत्ययः स्यात्। कर्मणे वाम् (तैसं. १.१.४.१)। शर्म मे यच्छ (तैसं. १.२.२.२)। चर्मावभिन्दन्ति (तैसं. ७.५.१०.१)। सेटोऽपि नेड्वशि कृति (पा. ७.२.८) इति इट्प्रतिषेधः। नित्स्वरः॥

बृंहेर्नलोपश्च। (२७७/ S. ५८५)

बृंहतेर्मनिन्। नलोपः। अमागमश्च। ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते (तैब्रा. ३.४.१.१)। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म (तैआ. ८.१.१)॥

हृभृसृधृस्मृस्तृसूभ्य ईमनिन्। (२७८/ S. ५८७)

एभ्य इमनिन्प्रत्ययः। पिपृतां नो भरीमभिः (तैसं. ३.३.१०.१)। सुष्टरीमा जुषाणा (तैसं. ५.१.११.२)। यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि (तैसं. १.२.६.१)॥

जनिहृङ्भ्यामिमनिन्। (२७९/ S. ५८८)

विश्वानि देवो जनिमा विवक्ति (तैसं. २.३.१४.६)। अत्र नित्स्वरः। शुकेषु मे हरिमाणम् (तैब्रा. ३.७.६.२२)। चित्स्वरः॥

वेञः सर्वत्र। (२८०/५८९)

छन्दसि भाषायां च। इमनिच्। वेमा तन्तुवायद्रव्यम्॥

सातिभ्यां मनिनमनिणौ। (२८१/५९२)

सा अति इत्येताभ्यां यथासंख्यं मनिन् मनिण् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। षोऽन्तकर्मणि। साम। अत सातत्यगमने। मनिन्। आत्मा। प्रत्ययस्वरः॥

मिथुने मनिच्। (२८२/ S. ५९१)

मिथुने स्त्रियां पुंसि च मनिच् प्रत्ययो भवति। ब्रह्मा होतांऽध्वर्युरग्नीत्। (तैब्रा. ३.३.८.८)। पाप्मानमपि दहति (तैसं. २.१.४.७)। प्र स्वाद्मानो रसानाम् (ऋ. १.१८७.५)। नित्स्वरः॥[६]

---

१ B स्मृसूभ्यः for स्तृसूभ्यः. २ D जनिकृभ्या° (मृङ्भ्या°).
३ D स्त्यतिभ्यां (सातिभ्यां).
४ A मनिः; D in the com. reads मनिन् प्रत्ययः, but मनिच् (मनिः) in the सूत्र.
५ A om this illustration; D reads प्रस्वामानो°; B reads ह्रस्वा नो रसानाम्.
६ A om; B चित्स्वरः; D reads नपुंसके तु चित्स्वर एव

ष्ट्रन्। (२८३/ S. ५९८)

सर्वेभ्यो धातुभ्यः ष्ट्रन्प्रत्ययो भवति। षकारो ङीषर्थः। नकारः स्वरार्थः। युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे (तैब्रा. २.८.६.६)। पात्रे चतुःस्रक्तौ (तैसं. १.८.९.३)। क्षेत्रस्य पतिना वयम् (तैसं. १.१.१४.२)। राष्ट्रकामाय होतव्याः (तैसं. ३.४.८.१)। इत्यादौ प्रत्ययस्वर एव बहुलग्रहणात्। तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च (पा. ७.२.९) इति इट्प्रतिषेधः॥

सिविमुच्योष्ट्रेरू च। (२८४/६०२)

सिविमुच्योः ष्ट्रन्प्रत्ययः। टेरू चादेशः। सीव्यतेऽनेनेति सूत्रम्। मुच्यते तदिति मूत्रम्। रेतो मूत्रं वि जहाति (तैब्रा. २.६.२.२)॥

हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्। (२८५/६०७)

एभ्यस्त्रन्प्रत्ययो भवति। द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः (तैसं. ३.१.८.३)। तां मात्रामाप्नोति (तैसं. ५.६.५.३)। अत्र षकाराभावान्ङीषभावः॥

गमेरा च। (२८६/६०८)

गमेस्त्रन्प्रत्ययः। आकारश्चान्तादेशः। गात्रंगात्रमस्यानूनं कृणुतात् (तैब्रा. ३.६.६.३)॥

अमिचिमिदिशंसिभ्यः क्त्रः। (२८७/६०३)

एभ्यः क्त्रः प्रत्ययः। अनुनासिकस्य क्विझलोः (पा. ६.४.१५) इति दीर्घः। आन्त्राणि स्थाली मधु पिन्वमाना (तैब्रा. २.६.४.३०)। चित्रया यजेत पशुकामः (तैसं. २.४.६.१)। मित्रं देवा अब्रुवन् (तैसं. ६.४.८.१)। अत्र कित्त्वाद्गुणाभावः। शस्त्रस्य शस्त्रमसि (तैसं. ३.२.७.१)। अनुनासिकलोपः। अत्र प्रत्ययस्वर एव॥

पूङो ह्रस्वश्च। (२८८/ S. ६०४)

पूङ् पवने। अस्मात् क्त्रप्रत्ययः। ह्रस्वश्च। पुनातीति पुत्रः। पिता पुत्रः पौत्रः (तैसं. ५.६.८.४)॥ पिता पुत्रेभ्यो यथा (तैसं. ७.५.७.४)॥

स्त्री। (२८९/ S. ६०५)

स्त्यायतेर्ड्रट्। स्त्रीति निपात्यते। स्त्यायतेः ड्रट्प्रत्ययः। आकारयकारयोर्लोपः। ङीष्। स्त्री सुरा (तैब्रा. १.३.३.४)॥

---

१ A reads सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्. २ A reads तितुत्रेत्रीणः षेधः.
३ A, B क्तथसि° for तथसि. ४ B क्रन् for क्त्रः.
५ A पुवो; B पुरो; D पुङो (पुवो).

गुधृवीपचिवचियमितनिसदिक्षदिभ्यस्त्रः । (२९०/ S. ६०६)

एभ्यस्त्रप्रत्ययः । अभि गोत्राणि सहसा गाहमानः (तैसं. ४.६.४.२) । यत्रायं धत्रायं गृह्णामि (तैसं. १.६.१.२) । वेत्रम् । वक्त्रम् । यच्छन्दोमा भवन्ति तेन सत्रम् (तैसं. ७.३.६.२) । क्षत्राणां क्षत्रपतिरसि (तैसं. १.८.१४.२) । प्रत्ययस्वरः ॥

५ **दादिभ्यश्छन्दसि । (२९१/६०९)**

दादिभ्यश्छन्दसि विषये त्रः । सोमस्य ह्येतत् दात्रम् (तैब्रा. १.७.६.३) ॥

चरेर्वृत्ते । (२९२/६११)

चरेर्धातोर्वृत्ते गम्यमाने णित्रन् प्रत्ययो भवति । ह्रस्वश्च वा । चरित्रम्, चारित्रम् ॥

१० **अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ । (२९३/६१२)**

अशं भोजने । तृ प्लवनतरणयोः । इत्यादिभ्यश्च यथासंख्यम् इत्र उत्र इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । यः प्राशित्रं प्राभार्ति (तैसं. २.६.७.८) । श्रवोभिश्च श्रवस्यस्तरुत्रः (तैब्रा. ३.६.१०.५) ॥

आप् समिणिनिकषिभ्याम् । (२९४/ S. ६१४)

१५ समिण् निकषि इत्येताभ्याम् आप्प्रत्ययः । असि सोमेन समया विपृक्तः (तैसं. ४.६.७.१) । निकषा ॥

वसेस्तिः । (२९५/६१९)

वस्तिर्न शेपो हरसा तरस्वी (तैब्रा. २.६.४.४) ॥

---

१ A गृधृ°; B गु(? गृ)धृ°; D गृधृ°
२ D reads अत्र कित्वात् तत्कार्याभावः प्रत्ययस्वरश्च for प्रत्ययस्वरः.
३ A om this sentence.
४ A adds ह्रस्वश्च वा णित्रन्; B reads ह्रस्वश्च वा in com.
५ D om ह्रस्वश्च वा, and adds वृत्तादन्यत्र before चारित्रम्.
६ D reads अशि त्रा जन इत्यादिभ्यः इत्रोत्रौ प्रत्ययौ भवतः । for अश भोजने ··· प्रत्ययौ भवतः ।; A, B read अशादिभ्य इत्रः याः प्राशित्रम्, त्रादिभ्य इत्रं श्रवस्यस्तरुत्रः । थाथेत्यादिना पूर्वः अन्तोदात्तः उत्तर आद्युदात्तः । कार्याद्विद्यादिति वचनात् । for अश भोजने ··· तरुत्रः ।.
७ D आ for आप्.
८ D after निकषा adds प्रत्ययोऽनुदात्तः । धातुस्वरः । अव्यये एते ।.

वौ तसेः । (२९६/६२१)

वावुपपदे तसि भये इत्यस्मात् तिप्रत्ययः । वितस्तिः ॥

दृणातेर्ह्रस्वश्च । (२९७/६२३)

दृणातेस्तिप्रत्ययः । ह्रस्वश्च । ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् गुणाभावः । दृतिः चर्म ॥

कृतृकृपिभ्यः कीटन् । (२९८/६२४) ५

किरीटम् । तिरीटम् । कृपीटम् । बहुलग्रहणाल्लत्वं न भवति । यत्रा कृपीटमनु तद्दहन्ति (ऋ. १०.२८.८) ॥

असुन् । (२९९/ S. ६२८)

सर्वेभ्यो धातुभ्योऽसुन्प्रत्ययो भवति । इण् गतौ । अयः । न वा एतदयो न हिरण्यम् (तैब्रा. १.८.५.३) । वि गत्यादौ । वयो वा अग्निः (तैसं. ५.७.६.१) । १० सर्वत्र नित्स्वरः । तेजसा वर्चसा (तैआ. २.१०.१) । वर्च दीप्तौ । तिज निशाने (शाने) । मन ज्ञाने । मनश्च शर्करीश्च (तैसं. ३.४.४.१) । तप संतापे । स तपोऽतप्यत (तैसं. ३.१.१.१) ॥

पिबते रिः च । (३०० / S. दश. ९.५०)

पिबतेरसुन् । इकारश्चान्तादेशः । पीयते इति पयः । पयोऽसि (तैब्रा. २.७.७.४) । १५ असुन्प्रत्ययान्ता आद्युदात्ताः । सर्वे नित्स्वराः । अन्तोदात्ता असन्त एव । तान् वक्ष्यामः ॥

इण आसिः । (३०१/६६१)

इणः आसिप्रत्ययः । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तीश्च (एका. १.५) ॥

नञि हन एह च । (३०२/६६३) २०

---

१ B तसोः for तसेः.
२ B वावुपपदे तसु क्षव इत्यस्मात् तिप्रत्ययः before वितस्तिः.
३ A ह्रस्वविधानान्न गुणः
४ D reads बाहुलकादत्र for बहुलग्रहणात्.
५ A, B om this illustration.
६ A, B, D °री च; but in the com. B, D read इकारश्चान्तादेशः.
७ B असुन्प्रत्ययान्ताः सर्वे आद्युदात्ताः । नित्स्वराः । अन्तोदान्ता ये असुन्नन्ताः तान् वक्ष्यामः ।.
८ D after this reads : प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्ताः.

नञि उपपदे हन्तेरसिप्रत्ययः । एहादेशश्च । सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम् (तैसं. १.५.११.५) । अत्र गतिकारकोपपदात् कृत् (पा. ६.१.१३९) इति कृत्स्वर एव ॥

विधाञो वेध च । (३०३/६६४)

५ विधाञोऽसिप्रत्ययः । वेधादेशश्च । प्र वेधसे कवये मेध्याय (तैब्रा. १.२.१.९) । प्र वेधसे कवये वेद्याय (काठकसं. ७.१२) ॥

गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । (३०४/६६६)

सर्वेभ्यो धातुभ्यो गतिकारकोपपदयोर्मिथुनेऽसिप्रत्ययः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पावकवर्चाः शुक्रवर्चाः (तैसं. ४.२.७.३) । विश्वो विहाया अरतिः (तैब्रा. २.
१० ५.४.४) । जातवेदाः (तैब्रा. ३.१०.६.१) । विश्वधाया असि (तैसं. १.१.३.१) ॥

चन्द्रे मो डिच्च । (३०५/ S. ६६७)

चन्द्रे उपपदे माङोऽसिप्रत्ययो भवति । डिच्च । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा (तैसं. ५.५.१५.१) । चन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययन्तोऽन्तोदात्तः ॥

वयसि धाञः । (३०६/६६८)

१५ वयस्युपपदे धाञोऽसिप्रत्ययः । (वयोधसम् (तैब्रा. २.६.२०.१))

आयोधाः (? ञः) । (३०७/)

अत्र बहुलग्रहणात् आयुरादावुपपदे धाञोऽसिप्रत्ययः । कृदन्तस्वरश्च । आयुर्धास्तनूधाः पयोधाः (तैआ. ४.७.४) । पर्जन्यः ॥

---

१ B कृत्यस्वरः for कृत्स्वरः; D इति उपपदस्य नञ्स्वरं बाधित्वा ददत्स्वर (?उपपदस्वर) । स च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।

२ D वेद्याय for मेध्याय, which is attested in the काठकसं. ७. १२; ऋ. ५. १५. १ also.

३ D om गतिकारकयोः ··· स्वरत्वं च; and reads : मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् ।

४ D पयसि. ५ D पयस्युपपदे.

६ A om this सूत्र; B reads अयोधाः for आयोधाः; D reads : अत्र बहुलग्रहणादायुधाः (as part of the com. on वयसि० [no. 306]) after the word पयोधाः.

७ D adds पयोधाः after °प्रत्ययः; and thereafter reads अत्र बहुलग्रहणादायुर्धाः ।

पुरसि च । (३०८/६७०)

पुरस्युपपदे धाञोऽसिप्रत्ययः । पुरोधाः ॥

चक्षेर्बहुलं शिच्च । (३०९/६७२)

शित्वात् सार्वधातुकत्वेन ख्याञादेशो नास्ति । दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति (तैब्रा. २.८.७.३) । नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन् (तैसं. ४.२.२.१) । अत्रापि ५ बहुलग्रहणात् धातुस्वर एव ॥

उषः कित् । (३१०/६७३)

उष दाहे । अस्मादसिप्रत्ययः । किच्च । उषसे स्वाहा (तैसं. ७.२.२०.१) । उषा वा अकामयत (तैब्रा. ३.२.६.३) ॥

अङ्गिरा अप्सराः । (३११/S. ६७५–७६) १०

उभौ शब्दौ निपात्येते । अगिर्गत्यर्थः । अस्मादसिः रुट् इडागमश्च निपात्यन्ते । निपातनादाद्युदात्तः । अङ्गिरसो वै सत्रमासत (तैसं. ७.१.४.१) । अप्शब्दे उपपदे सर्तेरसिप्रत्ययः । पुञ्जिकस्थला च कृतस्थला चाप्सरसौ यातुधाना हेतिः । (तैसं. ४.४.३.१) । अपि सर्तेरसुन्निति सिद्धे अन्तोदात्तार्थ आरम्भः ॥

विदिभुजाभ्यां विश्वे । (३१२/६७७) १५

विश्ववेदाः देवः (तैसं. ४.१.८.१) । विश्वभोजसा (तैसं. ४.४.४.४) । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् (पा० ६.२. १०६) इति विश्वशब्दोऽन्तोदात्तः । संज्ञाशब्दत्वेनान्यपदार्थप्रधानत्वात् बहुव्रीहित्वम् ॥

वशेः कनसिः । (३१३/६७८)

वश कान्तौ । अस्मात् कनसिप्रत्ययः । कित्वात् ग्रहिज्यादिना (पा० ६. १. १६) २०

---

१ A appears to read अङ्गिराः and अप्सराः as two separate निपातनसूत्रs; but B, D appear to combine them into one निपातनसूत्र. The explanation, offered by all the three, is, almost identical.

२ D reads अङ्गिरसो नः पितरः । अप्सरा जारम् before उभौ शब्दौ°.

३ D reads °न्यपदार्थत्वात्.

संप्रसारणम्। उशना काव्योऽसुराणाम् (तैसं. २.५.८.५)। ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च (पा० ७. १. ९४) इत्यनङादेशः॥

इति उणादौ चतुर्थः पादः॥

* * *

५ **अथ पञ्चमः पादः॥**

गुधेरूमः। (३१४/६८०)

गुध परिवेष्टने। अस्मादूमप्रत्ययः। गोधूमांश्च मे (तैसं. ४.७.४.२)॥

मसेरूरः। (३१५/s.६८१)

मसुरांश्च मे (तैसं. ४.७.४.२)। छान्दसो ह्रस्वः॥

१० **पूञो ण्यत् ह्रस्वश्च। (३१६/s.६९३)**

पुनातीति पुण्यम्। यत् पुण्यं नक्षत्रम् (तैब्रा. १.५.१.२)॥

तृहे क्रन् हलोपश्च। (३१७/s.६८६)

तृह्यत इति तृणम्। कित्वाद्गुणाभावः। नित्स्वरः॥

उदि हणातेरलचौ[10] पूर्वपदान्तलोपश्च। (३१८/s.६९७)

१५ समुद्र उदरमन्तरिक्षम् (तैसं. ७.५.२५.२)। लित्स्वरः॥

---

१ A om असुराणाम्। ……इत्यनङादेशः २ C om this सूत्र and com.
३ A om गुध … प्रत्ययः।; D om गुध परिवेष्टने.
४ D reads °रूरन् ५ D ह्रस्वश्चान्तादेशः; C ह्रस्वश्छान्दसः
६ A पूङो ण्यः; D पूङो यत् (यण्णुक्)
७ A B क्तन्; D कन् (क्तो)
८ A reads कित्वान्न गुणः, for तृह्यत…णाभावः
९ D om कित्स्वरः
१० A °रलजौ; B °रेरच्; D adds पूर्वपदान्त्यलोपश्च.

डित् खनेर्नडुदात्तः। (३१९/)

अस्मादरप्रत्ययः। नखरः॥

डन् खनेर्मुट् चोदात्तः। (३२०/s.६९८)

खनेर्डन् प्रत्ययः। मुडागमश्चोदात्तः। मुखं विमृष्टे (तैब्रा. ३.३.१०.४)॥

मुहेः खो मूर् च। (३२१/७००) ५

मुहेः खप्रत्ययः। मूरादेशश्च। सा जरती मूर्खा (तैसं. ७.१.६.४)

नहेर्हलोपश्च। (३२२/७०१)

नहेः खप्रत्ययः। लोपश्चान्तस्य। यदितइतो लोमानि दतो नखान् (तैब्रा. १.२.६.५)। लोमभ्यस्ते नखेभ्यः (एका. १.१७.५)। ये नखाः। ते वैखानसाः। (तैआ. १.२३.३)। इत्यारण्यकेषु स्वरव्यत्ययः॥ १०

शीङः किद्ध्रस्वश्च। (३२३/s.७०२)

शीङः खप्रत्ययः। ह्रस्वश्च किच्च। शिखामनु प्र वपन्त ऋद्ध्यै। अत्र नित्स्वरः। कार्याद्विद्यादनूबन्धम् (का० on ३.३.१) इति वचनात्॥

शाखा। (३२४/)

शाखेति निपात्यते। तनूकरणे। शाखाभ्यः स्वाहा (तैसं. ७.४.९.१)॥ १५

श्मनि श्रयतेर्डुन्। (३२५/७०६)

श्मनि उपपदे श्रयतेर्डुन् प्रत्ययः। डित्वात् टिलोपः। वसेव श्मश्रु वपसिः (ऋ. १०.१४२.४)। आदित्याञ्छ्मश्रुभिः (तैसं ५.७.१२.१)॥

---

१ D om this सूत्र and com. on it.
२ A om अस्मादरप्रत्ययः; B reads अस्मादुदर°
३ A डित् खनेर्नट् चोदात्तः। अलजौ मुखं विमृष्टे for the whole सूत्र and com; D डित् for डन्; and adds स after मुट्.
४ B मूरश्च for मूर च ५ A om नहेः ख … श्चान्तस्य.
६ D °श्चान्तस्य ७ D गुदित
८ A om कित् ९ A om this sentence.
१० A om शाखेति निपात्यते.
११ A om the whole com. and reads निञि श्रिञः only. (?)
१२ B corrupt and broken, A °तेस्सुन्; B ढक् for डुन्; and om. डित्वा-ट्टिलोपः

अश्वादयश्च । (३२६/७०७)

अश्रु इत्यादयो निपात्यन्ते । श्रिञ् सेवायाम्, नञ्पूर्वः । तस्मात् डुन् । अश्रु व्याप्तौ । रुडागमो वा । यदश्वशीयत (तैसं. १.५.१.१) ॥

हन्तेः[1] शरीरावयवे द्वे च । (३२७/७१०)

५ हन्तेर्ल्युप्रत्ययः[2] । द्वे[3] चास्य रूपे भवतः । त्रि॒ ५ शदस्या ज॒घनं॒ योजनानि (तैब्रा. २.४.२.७) । लित्स्वरः[4] ॥

छापूखडिभ्यो गन् । (३२८/s. १२१, दशः ३.६९)

छो छेदने । छागोऽसि मम॒ भोगाय भव (तैसं. १.२.३.३) । पूगः । खड्गः ॥

सिचेः संज्ञायां कन्[5] नुम्हौ[6] च । (३२९/s.७४०)

१० जातौ ॥

व्याङि[7] जिघ्रतेर्जातौ । (३३०/७४१)

सि॒ ५ हे व्या॒घ्र उ॒त या पृदा॑कौ (तैब्रा. २.७.७.१)

प्रथेरमच्[8] । (३३१/७४६)

प्रथमः । प्र॒थमेन॒ वा ए॒षः (तैब्रा.) ॥

१५ **चरिपरिकर्दिभ्यश्च[9] । (३३२/s.७४७)**

चरमः, परमः, कर्दमः । यश्चा॑व॒मो यश्च॑ पर॒मः (तैब्रा. ३.९.८.३) ॥

दिवे[10] डर्युच । (३३३/s. दशः ८.८१)

दीव्यतीति द्यौः । दिवौ । दिवः ॥

तनोतेर्डउः सन्वच्च । (३३४/७३०)

२० तनोतेर्डउप्रत्ययः । सन्वच्च[11] कार्यम् । सक्तुमिव॒ तितउना पु॒नन्तः (ऋ. १०.७१. २) । स्वरेऽपि सन्वद्भावः ॥

---

१ A अन्ते for हन्तेः
२ A ल्युच्; B ल्युप्.
३ A om द्वे ... भवतः
४ A om लित्स्वरः
५ A को for कन्
६ A नुं भश्च; B नुम्हौ च
७ B reads the सूत्र as व्याघ्रतेर्जातौ.
८ B पृथे०; D प्रथेरसुन्
९ D reads चरेर्महा (परिकर्दिभ्यश्च)
१० A दिवे द्विवुच्; B दिवे ददिवृच्; D दिवो डिवच्; C दिवेर्डच्च.
११ D सन्वत् कार्यः

मङ्गेरलच्[1] । (३३५/७४८)

मङ्ग्यते[2] तदिति मङ्गलम् । कल्याणम् ॥

इत्युणादौ पञ्चमः पादः ॥ उणादयः समाप्ताः ।

इत्युणादिप्रत्ययाधिकारोऽपि ।

॥ इति चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ५

---

१ A अङ्गेरलत; C मङोलच.
२ D मगिर्गत्यर्थः । गम्यते तेनेति मङ्गलम् । for मङ्ग्यते ... लम्; C मङ्ग्यतेऽनेनेति for मङ्ग्यते तदिति ।

॥ पञ्चमः परिच्छेदः ॥

श्रीदामोदरपादाब्जसदामोदरतेन्द्रियाः ।
नन्दामो दरनिर्मुक्ताः सदामोदरसाकुलाः ॥

हारोरुरहिहारोही हरिरंहोहरारिहा ।
राहोररिरिहांहोऽरं हे हरेऽहरहर्हर ॥

शैलोद्भवायास्तपसातिशीले स्थाने रतः स्थाणुरपास्तकामः ।
इदं तु चित्रं यदिमौ मिलित्वा युवां युवाजीजनतां जगन्ति ॥

अथ तिङन्तस्वरः प्रदर्श्यते ।

तिङ्ङतिङः । (पा० ८.१.२८)

पदस्य, पदात्, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पा० ८.१.१६-१८) इत्यधिक्रियते[1] । अतिङन्तात् पदात् परमपादादौ वर्तमानं तिङन्तं पदं सर्वानुदात्तं भवति । वायव्यं श्वेतमा लभेत भूतिकामः ... वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति (तैसं. २.१.१.१)। सर्वानुदात्तानि तिङन्तपदान्युदाहरणानि[2] ।

अतिङः इति किम् । सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्याम् (तैसं. ५.३.१२. १-२) । पूर्वस्तरतिशब्दः अतिङन्तपदात् परत्वान्निहन्यते । उत्तरस्तिङन्तात्[3] परत्वान्न निहन्यते । तेन प्रकृतिस्वरः । शप्तिपोरनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः । तेनाद्युदात्तः ।

ननु[4] भिन्नवाक्यस्थयोः तरतिशब्दयोः कथं पूर्वापरभावः । वाक्यभेदे[6] तदभावदर्शनात् । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम् (तैसं. १.१.११.२) इत्यत्र अतिङन्तपदात्[7]

१ D om तिङन्तस्वरः ··· इत्यधिक्रियते ; and reads तिङन्तात् for अतिङन्तात्.

२ D reads सर्वाणि तिङन्तपदानि अनुदात्तानि उदाहर्तव्यानि । अनुपदमेवापवादाः प्रदर्श्यन्ते । for सर्वानुदा ··· उदाहरणानि ।; C agrees with D, but om अनुदात्तानि (before उदाहर्तव्यानि).

३ C, D om तिङन्तात् परत्वात्.

४ A om शप्तिपो ··· धातुस्वरः; B reads शप्तिङो° for शप्तिपो°; C adds एव after धातुस्वरः

५ C om ननु भिन्नवाक्य ··· जुहुधीति, on the next page, line 8.

६ D °भेदेन

७ अतिङ्परत्वेऽपि for अतिङन्तपदात् परत्वेऽपि

परत्वेऽपि पाहिशब्दयोर्वाक्यभेदादेव तदभावोपपादनात्[1] । सत्यम् । कर्ममात्रभेदेऽपि क्रियाकर्त्रोरभेदादेकवाक्यता विवक्ष्यते[2] ॥

ननु पिबन्तु मदन्तु वियन्तु सोमम् (तैब्रा. २.६.११.१०) इत्यत्र कर्मकर्त्रोरभेदेऽपि क्रियाभेदाद्यथा वाक्यभेदः तथा अत्रापि कर्मोपरागेण क्रियापदावृत्त्या[3] च क्रियाभेदात् वाक्यभेदोऽस्त्येव । तदुक्तम् । अर्थैकत्वादेकं वाक्यम् (मीसू० २.१.४६) इति । नान्यथेति । सर्वत्र वाक्येषु क्रियापदार्थस्य प्राधान्यात् तद्भेदे सति वाक्यभेद एव । कथमिदं प्रत्युदाहरणम् ।

सत्यम् । उपचारादुक्तम् । मुख्यं त्वन्यदेव । तं वागभ्यवदज्जुहुधीति[4] (तैब्रा. २.१.२.३); अन्वतिष्ठत जुहीति (तैसं. ६.५.१.३) । जुहुधि इत्येतस्य अभिवदिं प्रति कर्मकारकत्वात् क्रियायाश्च कर्मसापेक्षत्वात् एकवाक्यतोपपत्तेः । एवम् अन्वतिष्ठत इत्यत्रापि । पिबन्तु मदन्तु वियन्तु (तैब्रा. २.६.११.१०) इत्यादौ वाक्यभेदादेव स्वरभेदः । वियन्तु, मदन्तु इत्यादौ शब्विकरणात् लसार्वधातुकस्वरे सति धातुस्वर एव । वियन्तु इति लुग्विकरणम् । तेन धातुस्वरबाधेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । जुहुधीति । सेर्ह्यपिच्च (पा० ३.४.८७) इति हेरपिद्भावात्, हुझल्भ्यो हेर्धिः (पा० ६.४.१०१) इति धिरप्यपिदेव । तेनोदात्तः । तथाप्यध्यापकप्रसिद्ध्या हुरित्युदात्तः । जहि इति हन्तेर्जः (पा० ६.४.३६) इति हौ परतो जभावः । हेरपित्त्वादुदात्तता । एतेन जहि (तैसं. २.५.२.२) इति अतिङः परत्वात् सर्वनिघातः ॥

अपादादाविति किम् । अपाम सोममृता अभूमादर्श्म ज्योतिरविदाम देवान् । (तैसं. ३.२.५.४) । पुनन्तु मा देवजनाः । पुनन्तु मनवो धिया (तैब्रा. १.४.८.१) । सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य (तैसं. २.४.१४.४) । याहि मयूररोमभिः । (तैआ० १.१२.२) ॥ अपाम इति पादादित्वादतिङः परत्वाभावाच्च निघाताभावे अडागम उदात्तः । अदर्श्म इत्यत्रापि तथैव । अविदाम इति कथं न निहन्यते । यद्यपि सामान्येन विधीयते तथापि समर्थः पदविधिः (पा० २.१.१) इति समर्थानामेव निघातो विधीयते । पदस्य, पदात् (पा० ८.१.१६-१७) इति विधानात् पदाश्रयः स्वरविधिरिति कृत्वा ।

सामर्थ्यं द्विविधम् । व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं च । एकं वाक्याश्रयम् । अपरं समासाश्रयम् । सामर्थ्यमत्र नास्तीति ज्योतिःपदस्य अदर्श्म इत्यनेनैव सम्बन्धा-

१ D तदभावस्योपपादनात्

२ D विज्ञायते

३ A, B क्रियायाः पारवृत्त्यात् for क्रियापदावृत्त्या

४ see note 5 on p. 110.

दिति। तत्र निरपेक्षत्वात् न निघातः। एवमन्यत्रापि वाक्ये व्यपेक्षासामर्थ्यमपेक्ष्य निघातो वक्तव्यः।

पुनन्तु इति **सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः** (S. **व्यापा. १०४**) इति धातोर्विकरणस्य च स्वरबाधेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्।

५ **बहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽश्नाति** (**तैसं. ६.१.१.४**) इति व्यपेक्षाया अभावान्निघाताभावः। **अपोऽश्नाति तन्नेवाशितं नेवानशितम्** (**तैसं. १.६.७.४**) इत्यत्र परस्परं क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यसंभवान्निघातो भवति। पूर्वत्र[1] तु तन्नास्ति। कथम्। **बहिःप्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽश्नाति** इति प्राणशब्दस्याशनेन संबन्धः। यस्मात् तस्याशनं प्राणः तस्मादश्नीयादिति[2] भोजनं विधीयते। तस्मात् प्राणो न कर्ता १० न कर्म। अतो न निहन्यते। अत्रापि विकरणस्वरः धातुस्वरं बाधते। प्रत्ययस्त्वनुदात्त[3] एव। **सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः** (S **व्यापा. १०४**) इति वचनस्य प्रत्ययस्वरमपेक्ष्यैवोत्पत्तेः। सतिशिष्टविकरणस्वरे[4] विद्यमान एव प्रत्ययस्य लसार्वधातुकस्य अनुदात्तत्वविधानात्[5]। तत्र यदि धातोरनुदात्तत्वं पृथग्वचनेन[6] विधीयते तदा[7] धातुस्वरोऽपि बलीयानित्युच्यते। न चैतदस्ति। तस्मात् सम्यगेतत्॥

१५ [8]**विश्वे देवाः शृणुतेम**[9] (**तैब्रा. २.८.६.५**) इत्यत्र कथं न निघातः। **इदं देवाः शृणुत** (**तैसं. २.५.११.८**) इत्यत्र कथं निघातः।

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् (**पा. ८.१.७२**)।

[10]आमन्त्रितान्तं पूर्वमविद्यमानवद् भवति। विद्यमानकार्यकरं न भवतीत्यर्थः॥

किमर्थमिदमुच्यते। आमन्त्रिततिङ्निघातयुष्मदस्मदादेशाभावाः प्रयोजनम् (S २० का. on ८.१.७२)। तेनात्र विश्वे देवाः इत्युभे आमन्त्रिते[11]। तयोरविद्यमानत्वात् तिङ्निघातो न भवति[12]। ततः शृणुत इति प्रकृतिस्वरः। ते[13] इति मध्यमपुरुषबहुवचनस्य

---

१ AB अत्र for पूर्वत्र.
२ D reads प्राणशब्दस्य अनेन सम्बन्धात्। तस्मात् अश्नातीत्यश्नीयादिति for प्राणशब्दस्याशनेन ... अश्नीयादिति
३ D प्रत्ययस्वरस्त्वनु° for प्रत्ययस्त्वनु°
४ D °शिष्टस्वरे विक°
५ D °नुदात्तत्वं विधा°
६ All our Mss. agree in reading विधीयते and उच्यते, which appear to stand for विधीयेत and उच्येत respectively.
७ A, B तथा
८ D reads ननु before विश्वे.
९ D adds उच्यते
१० A, D om this whole sentence.
११ A, D आमन्त्रितान्ते
१२ A om
१३ A om त इति ... इति श्रुभावः

न लुट्। (**पा. ८. १. २९**)

लुडन्तं तिङन्तं पदं पदात्परं नानुदात्तं भवति। **श्वो यज्ञे प्रयोक्तासे** (**तैसं. २. ६.२.३**)। तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानात्[1] धातुस्वरं बाधित्वा तासेः स्वरः॥

प्रातर्यष्टास्मह इति (**तैब्रा. ३.९.२२.१**) व्यत्ययेन तासिस्वरं बाधित्वा धातु- ५ स्वरः। तथा चोक्तम्।

> सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च।
> व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन॥
>
> (see का. on ३.१.८५) इति।

त्वयैनानाख्यातार इति (**तैब्रा. २.३.११.४**)। नायं तृच्। एनान् इति १० द्वितीयानिर्देशात्। नापि तृन्। अन्तोदात्तत्वात्। अतो लुडेव॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्। (**पा. ८. १. ३०**)

यद्, यदि, हन्त, कुवित्, नेत्, चेत्, चण्, कच्चित्, यत्र इत्येतैर्निपातैर्युक्तं तिङन्तं पदं नानुदात्तं भवति॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति (**तैसं. २.** १५ **६.३.३**), **यदग्नीषोमीयं पशुमालभते** (**तैसं. ६.१.११.६**) इत्यत्र लसार्वधातुकविकरणयोरनुदात्तत्वात्[3] धातुस्वरः। अन्यत्र शप्तिपोरनुदात्तत्वात् धातुरुदात्तः॥

यद्यन्ते स्यात् (**तैब्रा. २.१.९.२**)। **यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च** (**पा. ३. ४.१०३**) इति यासुडागम उदात्तः। **यद्यग्निष्टोमो जुहोति** (**तैसं. ६.४.३.४**)। अत्र प्रत्ययस्यानुदात्तत्वात् धातुस्वरे **अभ्यस्तानामादिः** (**पा. ६.१.१८९**) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते २० **भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति** (**पा. ६.१.१९२**) इति पितः प्रत्ययात् पूर्वं उदात्तः। **यदि सोमौ संसुतौ स्यातां**[5] (**तैसं. ७.५.५.१**)। परस्मैपदेषु[6]

---

१ D लसार्वधातुकत्वविधानात्।
२ D त्वयि नाना ख्यातार इति तावद् व्रतानीति द्वितीयानिर्देशात् for त्वयैनाना ... निर्देशात्.
३ D om. लसार्वधातुक ... अन्यत्र.
४ A भीह्रीभृहुमदेति for भीह्रीहुमद ... पिति; D reads भीह्रीभृहुमद्° इत्यादिना पिति परतः प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तः.
५ D संस्तुतौ.
६ D adds परतः after °पदेषु.

यासुड्विधानात् तत्स्वरस्य सतिशिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरबाधेनागमस्वरः। यद्येकं कपालं नश्येदेको मासः संवत्सरस्यानवेतः स्यादथ यजमानः प्रमीयेत यद् द्वे नश्येतां द्वौ मासौ संवत्सरस्यानवेतौ स्यातां (तैसं. २.६.३.५) इति। यदिशब्दयोगात् पूर्वस्य (? न) निघातः। श्यन्विकरणेषु लसार्वधातुकानुदात्तत्वे नित्स्वरेण धातुरुदात्तः। उत्तरं तिङन्तं कथमनुदात्तत्वं न भजेत् यदिशब्दयोगाभावात्। चादिलोपे विभाषा (पा. ८.१.६३) इति वैभाषिकान्निषेधादनिघातः॥

कुवित्सोमस्यापामिति (ऋ. १०.११९.१)। लुङ्। परस्मैपदोत्तमपुरुषैकवचनम्। लुङि अडागमः॥

विराजं नेद्विच्छिनदानीति (तैसं. ७.१.५.५)। आडुत्तमस्य पिच्च (पा. ३.४.१०९२) इति लोडुत्तमपुरुषस्य पिद्वद्भावात् आटोऽनुदात्तत्वात् धातुस्वरबाधेन विकरणस्वरः। नेदेष त्वदपचेतयातै (तैसं. १.१.१३.२)। अत्र लोट् णिच्। शप्। शपो लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वात् लेटोऽडाटौ (पा. ३.४.९४) इति लेडादेशानाम् अट् आट् इत्येतावागमौ विहितौ। तदागमस्य प्रत्ययभक्तत्वात् अदुपदेशात् परत्वं लसार्वधातुकस्य न विहन्यते॥ नेदेनमसुरा बलीयाꣳसोऽहन्निति (तैब्रा. १.५.९.१), नेदेनं देवा अहन्निति (तैब्रा. १.५.९.१) व्यत्ययात्॥

एताश्चेद्वा अस्य देवता अन्नमदन्त्यदन्त्युवेवास्य मनुष्याः (तैसं. २.३.७.४)॥

चण् इति चेदर्थे। त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे (तैसं. ३.४.११.१)। सोम त्वं नो वशश्चेत् जीवातुं त्वां प्राप्य न मरामहे। न म्रियामहे॥

कच्चिद्वर्धते। यत्रयत्रैव मृत्युर्जायते (तैसं. ५.६.३.१)। लसार्वधातुकस्वरे सति श्यनो नित्त्वादाद्युदात्तः॥

यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते (तैब्रा. ३.९.१९.२)। यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् (एका० २.४.३)। लिट्। णलादिषु तस्याकारादेशः। स उदात्तः॥

---

१ A om लुङ्; D reads अपामिति लुङ्.
२ A, B परस्मैदोक्तं पुरुषैक°
३ D om लुङि; and adds उदात्तः after अडागमः.
४ A °पदस्य for °पुरुषस्य.
५ D तथापि आगमस्य for तदागमस्य.
६ D om नेदेनमसुरा ··· व्यत्ययात्.
७ C om लिट्। णलादिषु ··· पृतनासु तस्थौ, next page, line 13.
८ A om स.

यदक्षसङ्गं वृश्चेत् (तैसं. ६.३.३.४)। तुदादिभ्यः शः (पा. ३.१.७७) इति शः। यासुट्। तस्य इयादेशः। सुटः प्रत्ययभक्तत्वात् प्रत्ययागमयोरनुदात्तत्वे विकरणस्वरः॥

यच्च पपौ यच्च घासिं जघास (तैसं. ४.६.९.१)। पपौ इति कथमौकार उदात्तः। येन तिपो णलादेशः। आत औ णलः (पा. ७.१.३४) इति णल औकारः। इति पित्त्वे लित्त्वे च औकारोऽनुदात्तः स्यात्। सत्यम्। औकारस्य पित्कार्यं लित्कार्यं च विद्यते। नानुदात्तत्वम्। असंयोगाल्लिट् कित् (पा. १.२.५)। असंयोगाद्धातोः परोऽपिल्लिट् किद्वत् भवति इति अपितः कित्त्वविधानेनास्य पित्त्वात् कित्त्वाभावः। तेन आतो लोप इटि च (पा. ६.४.६४) इति आकारलोपो नास्ति। इटयजादावार्धधातुके क्ङिति परतः इत्याकारलोपविधानात्। ततश्च लित्त्वात् औकारात्पूर्वं आकार उदात्तः। तेनैकादेशे औकारोऽप्युदात्तः स्यात्।

ननु वर्णाश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गः प्रत्ययाश्रयत्वात् स्वरो बहिरङ्गः। ततश्च पूर्वमेकादेशः स्यात् पश्चाल्लित्स्वरे आदिरुदात्तः स्यादिति चेन्न। अजादेशः परिनिमित्तकः पूर्वविधौ स्थानिवद् भवति। स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश एव न स्थानिवदिति। अन्यस्तु स्थानिवदेवेति पूर्वं लित्स्वरः पश्चादजादेशः। अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ (तैसं. २.५.१२.४)।

अङ्गाप्रातिलोम्ये। (पा. ८. १. ३३)

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तं पदं नानुदात्तं भवति। अप्रातिलोम्ये आनुलोम्ये गम्यमाने। यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि (ऋ. १.१.६)। अत्र स्य उदात्तः॥

ननु तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते (शाप. २१)। प्रत्ययग्रहणेन तद्भक्त इडागमो गृह्यते इति प्रत्ययभक्तत्वात् तदादिरिट् उदात्तः स्यात्। न। आगमा अनुदात्ताः (व्याप. १०५) इति परिभाषितत्वात् यासुडुदात्तः, आमुदात्तः, अडुदात्तः, इत्युदात्तग्रहणसामर्थ्यात्। अनच्केषु सिजादिषु त्विडागमस्यापि ग्रहणमिष्यते। चित्करणसामर्थ्यात्।

---

१ A om तस्य इयादेशः; D om यासुट् तस्य इयादेशः.
२ A यासुट्सुटोः.
३ B यण for येन.
४ A om असंयोगाद्धातोः ··· द्भवति.
५ A reads अजादौ कृङिति तद्विधानात्.
६ D reads : तैनेकादेशः परनिमित्तक आकारोऽपि उदात्तः स्यात्.
७ D प्रत्ययाश्रयः; A प्रत्ययाश्रयित्वात्.
८ Cf. स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद् भवति। अन्यत्र स्थानिवदेव। का. on १.१.५८.
९ D अन्यत्र for अन्यस्तु.
१० A पश्चादादेशः; B, D पश्चादेकादेशः.
११ B, D read ततः प्रत्ययादिरिडागम उदात्तः स्यात् for इति प्रत्ययभक्तत्वात् ··· उदात्तः स्यात्।
१२ A सुजादिषु.

तस्यान्तोदात्तार्थत्वात् साच्केषु पदेषु तदभावात्। यदङ्ग इत्युभययोगेऽपि संनिधानादङ्ग-संयोगो गृह्यते ॥

हि च। (पा. ८. १. ३४)

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तं पदं नानुदात्तं भवति। निर्ह्यग्निः शीतेन वार्यति समिद्ध्यै (तैसं. ६.२.२.७)। न ह्यासामिषमूर्जमाददते (तैसं. ७.५.९.२)। देवयज्यायै ह्येनं जुषते (तैसं. ६.३.३.२)। वै जै शै क्षये शबुविकरणः। तेन धातुरुदात्तः। आददते। अभ्यास्तानामादिः (पा. ६.१.१८९)। इत्याद्युदात्तः। अजादावनिटि परतः। जुषते। शविकरणस्वरः ॥

विक्रम्य हीन्द्रो वृत्रमहन् (तैसं. ६.५.९.३)। देवा ह्येतमैन्धत (तैसं. २.५.९.१)। मनुर्ह्येतमुत्तरो देवेभ्य ऐन्धं (तैसं. २.५.९.१)। ऋषयो ह्येतमस्तुवन् (तैसं. २.५.९.१)। अत्र अडागमः ॥ आडजादीनाम् (पा. ६.४.७२) इत्याडागमोऽप्युदात्तः।

यावद्यथाभ्याम् (पा. ८. १. ३६)

यावद् यथा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं पदं नानुदात्तं भवति।

यावद्वा अग्नेर्दहतो धूम उदेत्यानुव्येति (तैब्रा. १.५.१०.४)। यावदेवास्ति (तैसं. ३.५.१०.१)। लुग्विकरणेषु धातुरुदात्तः। प्रत्ययस्यानुदात्तत्वात्। अन्यत्र प्रत्ययस्वर एव। अत्ता हवीꣳषि (तैसं. २.६.१२.२)। हथो वृत्राण्यप्रति (तैब्रा. २.४.५.७)। मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः (तैसं. ४.२.११.१–२) ॥

यथा वै पुत्रो जातो म्रियते (तैसं. ५.७.५.१)। यथा बन्धान्मुमुचाना उत्क्रोदः कुर्वते (तैसं. ७.५.९.२)। म्रियते। तुदादिभ्यः शः (पा. ३.१.७७)। स उदात्तः। कुर्वते। आत्मदनेपदेष्वनतः (पा. ७.१.५) इति झकारस्य अदादेशः। आयनादिषु (S. पा. ७.१.२) औपदेशिकवद्वचनं स्वरार्थमित्यदादेशः उदात्तः। धातुविकरणस्वरौ प्रत्ययस्वरेण बाध्येते ॥

---

१ A om तस्यान्तोदात्तार्थत्वात् ··· तदभावात्.
२ D reads अनच्कानां for साच्केषु पदेषु.
३ A om अजादा ··· परतः; D reads अजादावनिटि परे इत्याद्युदात्तः.
४ A om आडजादीनाम्. ५ D धातुस्वरः.
६ C reads पित्सु प्रत्ययानुदात्तत्वात्. ७ A, B अन्यस्य.

वि तन्वते प्रति भद्राय भद्रम् (तैब्रा. २.८.७.१)। अत्रापि प्रत्ययादिरुदात्तः। धातुविकरणावनुदात्तौ।

गत्यर्थलोटा लृण् न चेत् कारकं सर्वान्यत्। (पा. ८. १. ५१)

लोट् च। (पा. ८. १. ५२)

लोडन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति। न चेत् कारकं सर्वान्यद् भवति। जाय एहि सुवो रोहाव रोहाव हि (तैसं. १.७.९.१)। एहि इति गत्यर्थलोटा युक्तस्य रोहाव इति लोडन्तस्य न निघातः। यत्रैव कारके कर्तरि कर्मणि वा गत्यर्थे लोट् तत्रैव कारके चेत् उत्तरं लोडन्तमपि कदाचिन्न निहन्यते। उभयोः कर्तरि विधानात्। सर्वग्रहणमेकदेशान्यत्वेऽपि निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति। यथा प्रकृतोदाहरण एव प्रथमस्यैककर्तृकत्वात् द्वितीयस्य द्विकर्तृकत्वात् कर्तृभेदो विद्यते। रोहाव इत्याडागमव्यवधानात् लसार्वधातुकस्यादुपदेशात् परत्वं यद्यपि नास्ति तथापि आडुत्तमस्य पिच्च (पा. ३.४.९२) इति उत्तमपुरुषस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः। रोहाव हि इति हि शब्दयोगात् अतिङन्तपरत्वाभावाच्च न निघातः। सर्वत्र आडुत्तमस्य पिच्च (पा. ३.४.९२) इति पित्त्वादनुदात्तत्वम्। यजाम देवान् यदि शक्नवाम (ऋ. १.२७.१३)। अत्र विकरणस्वरः ॥

अहेति विनियोगे च। (पा. ८. १. ६१)

अह इत्यनेन युक्तं तिङन्तं पदं नानुदात्तं भवति। विनियोगे च गम्यमाने। नानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः। स रसमह वसन्ताय प्रायच्छत्। (तैसं. ७.२.१०.१)। कस्य वाह देवा यज्ञमा गच्छन्ति कस्य वा न (तैसं. ५.६.७.२)। अत्र,

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम्। (पा. ८.१.३९)

इति निघाताभावः। तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति। पूजायाम्। अत्र अह इति केवलार्थः। देवाः कस्य यज्ञे केवलमागच्छन्तीत्युक्ते पूजा गम्यते ॥

---

१ C om गत्यर्थलोटा लृण् ··· गच्छन्ति कस्य वा न, and reads the सूत्र, तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् (पा. ८.१.३९). But again reads तस्य प्रथमस्य एककर्तृकत्वात् etc.; D adds तुपश्येति after °विकरणावनुदात्तौ.
२ D उत्तरमपि लोडन्तं. ३ D °भेकादेशान्यत्वेऽपि.
४ A, B, C om द्वितीयस्य द्विकर्तृकत्वात्. ५ A भावाद्वा; D भावाच्चे.
६ D लोडुत्तमपुरुषस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम्.
७ D om अहेति विनियोगे च upto तस्मात् सम्यगेतत्, on page 118, line 12.

[1]ननु निघाताभावे कथमडागम एवोदात्तः। सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वात् धातुस्वरापवादेन प्रत्ययस्वरः स्यात्। अडागमस्तु लकारोत्पत्तिमपेक्ष्य उत्पद्यते। ततो लादेशास्तिबादयः। न च लकारेणैव तिबादीनां स्वरसिद्धिः। लकाराणामनच्कत्वात्। तस्मात् प्रत्ययस्वर एव बलीयान्।

५ अत्रोच्यते। लमात्राश्रयत्वात् तिबादिविधिः प्रथमं भवेत्। लुङादिविशेषापेक्षः पश्चादडागमः। अल्पापेक्षमन्तरङ्गं बह्वपेक्षं बहिरङ्गमिति कृत्वा अन्तरङ्गविधेर्बलवत्त्वात्। यद्यपि विकरणप्रत्ययः सार्वधातुकापेक्षत्वात् बहिरङ्गः तथापि **नित्यानित्ययोर्नित्यं बलीयः** (**व्यापा. ११८**) इति विकरणो बलीयान्। अनित्यत्वान्नाडागमः। **शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः** (**शापा. ५४**) इति अडागमः कृते विकरणे सविकरणस्य अकृते १० तद्रहितस्य इत्यनित्यः। विकरणस्तु नैव शब्दान्तरात् प्राप्नोति। न हि तथा लक्षणमस्ति। तस्मात् पश्चाद्भावादडागमः सति शिष्टः। आश्रयोत्पत्तिविधिक्रमेणैव स्वरोत्पत्तेरिष्टत्वात्। कारणान्तरानुपलब्धेः। तस्मात् सम्यगेतत्[3]॥

[2]यद्धितुपरं छन्दसि। (पा. ८. १. ५६)

तिङन्तं नानुदात्तम्। यत्परे(? रम्)। **गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः**। (ऋ. २ १५ २२.१८)। हिपरम्। **इन्दवो वामुशन्ति हि** (**तैसं. १.४.४.१**)। तुपरम्। मृग्यम्॥

[3]चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः। (पा. ८. १. ५७)

चन, चित्, इव, गोत्रादि तद्धित, आम्रेडित, इत्येतेषु परतः अगतेः उत्तरं तिङन्तं न अनुदात्तम्[4]। **मण्ट्येदिव** (**तैब्रा. २.३.९.९**)। **क्राथयेदिव**[5] (**तैब्रा. २.३.९.९**)। **शृङ्गायेतेव**[6] (**तैब्रा. २.३.९.९**)। अत्र[7] धातुस्वरं बाधित्वा णिच्स्वरः[8] प्रवर्तते। ततः २० शपूतिपावनुदात्तौ॥

---

१ C varies widely in the actual reading of this and the next paragraph, though in substance it has the same discussion and the same conclusion. D is obscure and confusing.

२ This सूत्र and the com. thereon, found in C and D only; both are quite corrupt and C is illegible also.

३ This and the next सूत्र along with the com. are omitted in A and B; D reads the word प्रथमा before चनचिदिव°.

४ C adds भवति after नानुदात्तम्

५ C ताथयेदिव°.

६ C om.; D मृगायेतेव.

७ C अम्.

८ C णित्स्वरः.

शृङ्गायेते[1] (तैब्रा. २.३.९.९) इत्यत्र कर्तुः क्यङ्[2] सलोपश्च (पा. ३.१.११) इति क्यङ्प्रत्ययः। तदन्तस्य[3] सनाद्यन्ता धातव (पा. ३.१.३२) इति धातुसंज्ञायां धातोरन्त उदात्तो भवति[4]। ततः परस्य प्रत्ययस्य लसार्वधातुकस्वरः॥

अगतेरिति[5] किम्। **वीव नृत्येत्**[6] (तैब्रा. २.३.९.९)। **प्रेव चलेत्** (तैब्रा. २. ३.९.९)॥ ५

चादिषु च। (पा. ८. १. ५८)

चादिषु परतः तिङन्तं नानुदात्तं भवति। **सा सोमं चाहरच्चत्वारि चाक्षराणि**[9] (**तैसं. ६.१.६.३**) अत्र अगतेः[10] इति न स्वर्यते। तथा[11] दर्शनात्॥

चवायोगे प्रथमा। (पा. ८. १. ५९)

चवाभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिरनुदात्ता न भवति। **उर्वी चासि वस्वी चासि** १० (**तैब्रा. ३.२.९.१३**)। अत्र प्रथमोऽसि शब्दः आद्युदात्तः। अस्तेः सिप्रत्ययः। **तासस्त्योर्लोपः** (**पा. ७.४.५०**) इति सलोपः। तेन धातुस्वरः। **वत्सं चोपावसृजत्युखां चाधिश्रयत्यव च हन्ति दृषदौ च समाहन्त्यधि च वपते कपालानि चोप दधाति पुरोडाशं चाधिश्रयत्याज्यं च स्तम्बयजुश्च हरत्यभि च गृह्णाति वेदिं च परिगृह्णाति पत्नीं च सं नह्यति मोक्षणीश्चा सादयति** (**तैसं. १.६.९.३–४**) इत्यादि। **आ चाग्ने** १५ **देवान् वह सुयजा च यज जातवेदः** (**तैसं. २.५.९.४**)। **अञ्जलिना वा पिबेदखर्वेण वा पात्रेण** (**तैसं. २.५.१.७**)। **यज्ञो वा वै यज्ञपतिं दुहे यज्ञपतिर्वा यज्ञं दुहे** (**तैसं. ३.२.७.३**)। अत्र सर्वत्र प्रथमा विभक्तिर्नानुदात्ता। द्वितीया तु निहन्यत एव॥

उपावसृजति। तुदादिभ्यः शः (पा. ३.१.७७)। धातुस्वरं बाधित्वा विकरण- २० स्वरः। उप, अव, अनयोः, **गतिर्गतौ**। **तिङि चोदात्तवति** (**पा. ८.१.७०–७१**) इति निघातः। **अव च हन्ति** इति धातुस्वरः। तिपः पित्त्वात्। चकारव्यवधानात्॥ **तिङि चोदात्तवति** (**पा. ८.१.७१**) इति गतिर्न निहन्यते। **समाहन्ति** इत्यत्र **गतिर्गतौ** (**पा. ८.१.७०**) इति पूर्वो गतिर्निहन्यते। नोत्तरः। तिङन्तस्यानुदात्तत्वात्[7]॥ **अधि**

---

१ D शृङ्गायते.

२ D यङ्.

३ D तदस्य.

४ D सनाद्यन्तधातुसंज्ञायां.

५ C भवतीति.

६ C गते°.

७ D जीवदत्येत्; C जीवनुत्येत्.

८ D appears to read before भवत्प च वा for सा.

९ D (चा)वाक्षराणि.

१० C अगतिरिति.

११ D तथादसिनात्.

च वर्पते (तैसं. १.६.९.३) इत्यत्र शबुविकरणस्य धातुस्वर एव। तत्परस्य सार्वधातुकस्य चानुदात्तत्वम्। अधीति प्रकृतिस्वरः चकारव्यवधानान्न निहन्यते। अधिश्रयति इति पूर्ववद् गतिस्वरः। धातुस्वरश्च शब्विकरणत्वात्। हरति इति तद्वदेव। परिगृह्णाति इति। क्र्यादिभ्यः श्ना (पा. ३.१.८१) इति श्नाविकरणः। धातुस्वरबाधेन तत्स्वरः। आसादयति इत्यत्र णिच्स्वरः। वहं इति शबुविकरणत्वात् धातुस्वरः। पिबेत् इति धातुस्वर एव। दुहे इति लोपस्त आत्मनेपदेषु (पा. ७.१.४१) तलोपः। दुग्धे इत्यर्थः। तेन प्रत्ययस्वरः॥

ननु पिबेत् इति कथमाद्युदात्तः। °पिबजिघ्रधमतिष्ठ० (पा. ७.३.७८) इति पिबादेशस्याकारान्तस्य विधानात्। तथा च लघूपधगुणो न स्यात्। ततश्च धातोरन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तः स्यात्।

अत्र वदामः। नायमकारान्तः किन्तु हलन्तः। गुणाभावस्तु लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य (पा. ७.२.८०) इति निपातनात् सिद्धेः(? द्धः)॥

ननु यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च (पा. ३.४.१०३) इति यासुट् उदात्तः। अस्य अतो येयः (पा. ७.२.८०) इति इयादेशो विहितः। स स्थानिवद्भावात् उदात्तः स्यात्। तेनैकादेशे पिबेत् इत्यन्तोदात्तः प्राप्नोति।

नैतदस्ति। यत्र यासुट्श्रवणं तत्रैवोदात्तत्वम्। नान्यत्र।

कथम्। स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ (पा. १.१.५६) इत्यत्र उक्तम्, धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः प्रयोजनम् (S. का. on १.१.५६) इति। अस्यार्थः। धात्वादेशो धातुवद्भवति। अङ्गादेशोऽङ्गवद् भवति। न ह्यत्रागमादेश आगमवदित्युक्तम्॥

ननु धातोरन्त उदात्त इति किमर्थमन्तग्रहणम्। एकाचामन्तग्रहणवैयर्थ्यात्। अनेकाचामपि यत्र तेभ्यः परो विहितः प्रत्ययो लुप्यते अनुदात्तो वा भवेत् तत्रोपयोगो वक्तव्यः। सोऽपि नास्ति। कथम्। जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः (तैआ. १०.१०.१) इति। ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् (तैसं. ३.३.११.५), यन्नाकसद उपदधाति (तैसं. ५..३.७.१) इत्यादिषु अभ्यस्तानामादिः (पा. ६.१.१८९)। अनुदात्ते च (पा. ६.१.१९०) इति आद्युदात्तत्वं विहितम्। सन्नादिषु सनो नित्त्वादाद्युदात्तत्वमेव॥

१ A, B om. धातुस्वर एव। २ D प्राकृतस्वरः.
३ A तथैव.
४ A reads °रन्त इति अन्त उदात्तः; B reads °रन्तोदात्तो भवतीति.
५ A अन्त उदात्तः स्यात्. ६ D यासुटः श्रवणं तत्रैव उदा.
७ A, B, उदात्तत्वं for आद्युदा.

यः संग्रामं जिगीषति (तैसं. २.२.४.६)। यो वा बुभूषेत् (तैब्रा. २.१.८.२), यो अर्वन्तं जिघांसति (तैसं. ७.४.१५.१) इति॥ य एवं विद्वान् विचिकित्सति (तैब्रा. २.१.२.२)। अत्र अभ्यासात् परस्योदात्तत्वं भवति। व्यत्ययात्। तद्विचिकित्सायै जन्म (तैब्रा. २.१.२.२) इत्यत्र अप्रत्ययात् (पा. ३.३.१०२) इति अकारप्रत्ययः सन्नन्ताद्भवति। स चोदात्तः। इति अन्तोदातः॥

यङन्तेष्वपि प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वम्। सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयते (वाजसं. ३४. ६), यत् प्रस्तरं योयुष्यन्ते (तैसं. २.६.५.६)। ण्यन्तेष्वप्येवमेव। यदि कामयेत (तैसं. ६.३.४.६)। अत्र कमेर्णिङ्। णिजन्तेषु चितः (पा. ६.१.१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम्। यत्सादयति (तैसं. ६.५.१०.३), कण्डूयमानाय स्वाहा (तैसं. ७.१.१९.३)। कण्ड्वादिभ्यो यक् (पा. ३.१.२७)। स उदात्तः। समन्तु नः परिज्मा वसुर्हा (तैसं. २.१.११.१) इत्यादौ 'भीह्रीभृह्मदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्व० (पा. ६.१.१९२) इत्युदात्तत्वम्। यद्यप्यप्रत्ययान्ता जागर्त्यादयो नैके विद्यन्ते, यदि जाग्रद्यदि स्वप्ने (तैब्रा. २.६.६.१), जाग्रते स्वाहा (तैसं. ७.१.१९.२) इत्यादि, तथापि तत्र जक्षित्यादयः षट् (पा. ६.१.६) इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् अभ्यस्तानामादिः (पा. ६.१.१८९) इति सिद्धो भवति। देवद्रीचा मनसा दीध्यानः (तैसं. ४.६.७.५), दरिद्रन्नीललोहित (तैसं. ४.५.१०.१) इत्याद्यप्येवमेव। यथा वसीयांसं प्रत्यपोर्गुते (तैसं. ६.१.३.३) इति अत्र प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरो वा बाध्यते इति नार्थोऽन्तग्रहणेन॥

अत्रोच्यते। यस्यै वीर्येण पूर्वीर्धनानन्वान् भुनक्ति (तैसं. २.६.२.३), हिनस्ति वै संध्यधीतम् (तैब्रा. १.४.५.१) इति। रुधादिषु तदन्तर्गतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते (व्याप. ६२) इति श्नमोऽपि धातुग्रहणेन ग्रहणात् अन्तोदात्तत्वं सिध्यति। स हीमाः प्रजा

१ D यगं(ङ)तेष्वप्येतमेव.
२ CD read : इत्यादीनां प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति। तस्मादन्तग्रहणमनर्थकम् after °दरिद्राजागरां.
३ A यदि पित्प्रत्ययान्ता°; C reads अत्रोच्यते। प्रत्ययान्ता अनेकाचो जागर्त्यादयो विद्यन्ते तत्र for यद्यप्यप्रत्ययान्ता …… नैके विद्यन्ते.
४ D अनेकाचो धातवो for नैके
५ D adds अजादावनिटि प्रत्यये परतः after °भ्यस्तसंज्ञायाम्.
६ C उदात्तो भवति for इति सिद्धो भवति; D reads अभ्यस्तानामादिः उदात्तो भवतीति सिद्धं भवति.
७ C इत्यादावप्येवमाद्युदात्तत्वं भवति; D इत्याद्यप्येवमेव आद्युदात्तत्वं यथावसीयम् (? सेयम्) [यथाव° corresponds to यथावसीयांसम्].

गोपायति (तैआ. ५.६.४) इत्यत्र, [1]हि च (पा. ८.१.३४) इति निघातप्रतिषेधे धातोरन्त उदात्तः [2]इति यकारात् पर उदात्तः। गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः (पा. ३.१.२८) अन्तग्रहणाभावे प्रत्ययादिरुदात्तः स्यात्। गोपाय नः स्वस्तये (तैसं. १.२.३.१), यो गोपायति तꣳ हुवे (तैब्रा. ३.७.९.८), इत्यादि ॥

५ यथर्षभाय वाशितान्यविच्छायति (तैब्रा. १.१.९.९)। यावद्यथाभ्याम् (पा. ८.१.३६) निघाताभावः।

अचः कर्तृयकि। (पा. ६.१.१९५)

उपधेशे यो धातुरजन्तः तस्य कर्मकर्तरि यो यक् तस्मिन् परतः आदिरुदात्तो भवति। हीयत एव (तैसं. ६.२.४.१), यदैषां प्रमीयेत यदा वा जीयेरन् (तैसं. १० ७.२.१.४)। अन्यत्र[3] कर्मणि यगेवोदात्तः। सूयते वा एषोऽग्नीनां य उखायां भ्रियते (तैसं. ५.६.९.१), यदैन्द्रवायवः श्वो गृह्यते (तैसं. ७.२.८.५) इत्यादि ॥

लसार्वधातुकेषु स्वरव्यवस्था वक्ष्यते।

[4]शप्श्यन्विकरणयोर्धातुस्वर एव। विकरणतिङ्प्रत्यययोस्तु अनुदात्तौ सुप्पितौ (पा. ३.१.४), अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (पा. ६.१.१५८), तास्यनुदात्तेन्ङिद- १५ दुपदेशाल्लसार्वधातुकम्० (पा. ६.१.१८६) इति चानुदात्तत्वात्।

लुग्विकरणेषु पित्सु धातुस्वरः। अपित्सु प्रत्ययस्वरः। अनुदात्तेत्सु ङित्सु च धातुस्वरः ॥

श्लुविकरणेषु पित्सु अजादिषु च अभ्यस्तानामादिः (पा. ६.१.१८९) इत्यादि- रुदात्तः। अपित्सु हलादिषु प्रत्ययस्वरः। अजादिषु अभ्यस्तानामाद्युदात्तत्वमेव। २० लिङि[5] यासुडेवोदात्तः। लि(?)ङः अडागमश्च ॥

---

१ B reads हीवेति धातोरन्तोदात्तः for हि च इति ··· अन्त उदात्तः; C is corrupt.

२ D reads भवतीति यकार उदात्तः for इति यकारात् पर उदात्तः

३ A, B अत्र

४ From here up to तथैवोदाहृतानि च, D differs widely form A, B, though the topic dealt with is identical, namely लसार्वधातुकेषु स्वर-व्यवस्था. C, on the other hand, does not touch the topic लसार्वधातुकेषु स्वरव्यवस्था; but gives the सूत्रs, चादिषु च (पा. ८. १. ५८), and चवाहाहैव-युक्ते (पा. ८. १. ५९–६१ combined) with com. on them all.

५ A लिङः

शविकरणे हि सर्वत्र विकरणस्वर एव।

स्वादिरुधादितनादिक्र्यादिषु पित्सु विकरणस्वरः। अपित्सु प्रत्ययस्वरः।

ण्यन्तेषु सर्वत्र णिच्स्वर एव।

लुङ्लङ्लृङ्क्षु सर्वत्राडागमस्वर एव।

लृलुटोः स्यतासी उदात्तौ। ५

लिट आत्मनेपदेषु प्रत्ययस्वरः। परस्मैपदेषु णलि थलि च प्रत्ययात् पूर्व-मुदात्तत्वम्। अन्यत्र प्रत्ययस्वर एव ॥ इति।

यथायथमुदाहरणानि द्रष्टव्यानि। तथैवोदाहृतानि च ॥

चाहलोप एवेत्यवधारणम्। (पा. ८.१.६२)

[3]चाहलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता। एवेत्यवधारणेऽर्थे प्रयुज्यमाने। १० क चाप्यनयोर्लोपो यत्रार्थो गम्यते न च(?चः) प्रयुज्यते। अत्र चशब्दः समुच्चये। अहशब्दः केवलार्थे। किमर्थे च। समानकर्तृकेषु चलोपः। नानाकर्तृकेषु अहलोपः ॥

बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कावसुराणाम् (तैसं. ६.४.१०.१), अहर्देवानामासीद्रात्रिरसुराणाम् (तैसं. १.५.९.२) इत्यत्र अहलोपः। एवमेव। ततो १५ देवा अभवन् पराऽसुराः (तैसं. ३.२.२.३), इत्यादि। तावैतां पूर्वेणाह्नाऽगच्छता-मुत्तरेण (तैसं. ७.१.४.१)। अत्र चलोपः। यद्यप्यत्रैव चकारो न प्रयुज्यते तथापि चार्थो गम्यत इति मत्वा भवत्युदाहरणम् ॥

चादिलोपे विभाषा। (पा. ८.१.६३)

चादिलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्वानुदात्ता। महित्वनाऽऽनाकं तस्थुरुरु चक्रिरे २० सदः (तैसं. ४.१.११.३)। नाकं तस्थुः उरु सदश्च चक्रिरे इति गम्यमानार्थत्वात्। चकारलोपः ॥

---

१ A om अपित्सु ··· स्वरः

२ A adds च after °लोपे; D चलोपे अहलोपे च.

३ C, D om प्रथमा

वैवावेति च्छन्दसि । (पा. ८.१.६४)

वै वाव इत्येताभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि । यज्ञं वै देवा अदुहन् यज्ञोऽसुराꣳ अदुहत् (तैसं. १.७.१.१) । उत्तरावतीं वै देवा आहुतिमजुहवुः । अवाचीमसुराः । ततो देवा अभवन् (तैब्रा. २.१.४.१) । अहर्देवानामासीत् (तैसं. १.५.९.२) । बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत् (तैसं. ६.४.१०.१) । इत्यत्र च वैशब्दयुक्तं वृत्तिकार उदाहृतवान् । तैत्तिरीयास्तु वैशब्दं विनैवाधीयते । तस्मादुभयत्राप्युदाहरणत्वं युज्यते ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् । (पा. ८.१.६५)

एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । छन्दसि भाषायां च । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः (तैआ. १०.१०.१) । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति (ऋ. १.१६४.२०) । समर्थाभ्यामिति किम् । तस्मादेको द्वे जाये विन्दते (तैसं. ६.६.४.३) । तन्मान्नैका द्वौ पती विन्दते (तैसं. ६.६.४.३) । अत्र एकशब्दः संख्यावचनः । नान्यार्थः । समर्थग्रहणमेकशब्दस्य व्यवस्थार्थं नान्यार्थम् । तस्यान्यार्थव्यभिचाराभावात् ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् । (पा. ८.१.६६)

प्रथमा छन्दसि इति निवृत्तम् । यदो वृत्तं यद्वृत्तम् । यत्र पदे यच्छब्दो वर्तते तत्सर्वं यद्वृत्तमित्युच्यते । वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । डतरडतमौ च इत्येतदेव नाद्रियते । तस्मात् परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो वै पवमानानामन्वारोहान् विद्वान् यजते (तैसं. ३.२.१.१), धातुस्वरः । यो वै देवान् देवयशसेनार्पयति (तैसं. ३.१.९.१), णिच्स्वरः । यस्मै करोति ब्राह्मणः (तैसं. ४.२.६.५), विकरणस्वरः । य एवं विद्वानग्निं चिनुते (तैसं. ५.७.४.३) । यत्कामास्ते जुहुमः (तैसं. ३.२.५.७), प्रत्ययस्वरः । यद्रियङ् वायुर्वाति (तैसं. ५.५.१.१) । पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते ।

ननु पदस्य, पदात्, अनुदात्तं सर्वमपादादौ (पा. ८.१.१६–१८) इति किमर्थमधिकारः । तिङ्ङतिङः (पा. ८.१.२८) इति निघातो विधीयते । तिङ्ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवति (सीर. २५) । सुप्तिङन्तं पदम् (पा. १.४.१४) इति पदसंज्ञास्त्येव । ततस्तिङन्तस्य पदविशेषणमनर्थकम् । अतिङः

१ A adds भवति after नानुदात्ता
२ D इति for इत्यत्र च
३ A om भवति
४ B om तयोरन्यः
५ D अतिङन्त

इत्यत्रापि तिङन्तादन्यस्य इति वक्तव्यम् । न तु तिङ्प्रत्ययादिति । तथा सत्युपसर्गात् परस्य तिङन्तस्य निघातो न स्यात् । अव्ययादाप्सुपः (पा. २.४.८२) इति लुग्विधानात् । ततश्च नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे (सीर. ३१) इत्यनेन तिङन्तादन्यत् तत्सदृशमेव स्यात् । तच्च सुबन्तं पदमेव । तस्य पदात् इति विशेषणमनर्थकम् । सर्वमिति वचनं न वक्तव्यम् । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (पा. ६.१.१५८) इत्येकं वर्जयित्वा शेषं पदमनुदात्तमिति परिभाषयैवोक्तम् । अत्र पुनरनुदात्तविधाने तस्यैकस्यैव स्यात् । नान्यस्य । प्राप्तत्वादेव ॥

अत्रोच्यते । सर्वमिति तावद्वक्तव्यम् । आमन्त्रितस्यानुदात्तविधाने इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती (तैसं. ३.३.११.१) । इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु (तैब्रा. २.८.४.८) । व्युदात्तेषु व्युदात्तेषु च सर्वस्य पदस्यानुदात्तत्वं यथा स्यादिति । किं च । सर्वं विधीयमानमनुदात्तमनूद्यमानं च भवेत् । ततश्चात्र विधीयमाना वाम्नावादयः आदेशा अनूद्यमानाश्च आमन्त्रितादयः सर्वे अनुदात्ता भवेयुः । किं च । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाद्विवचनान्तयोः युष्मदस्मदोर्द्वयोर्वाम्नावादेशौ यथा स्याताम् । एवं बहुवचनस्य वस्नसौ (पा. ८.१.२१) इत्यादावपि वक्तव्यम् । अन्यथा प्रकृत्यादेशा एव भवेयुः ।

पदस्येति वक्तव्यम् । संयोगान्तस्य लोपः (पा. ८.२.२३) । पदान्तस्य संयोगान्तस्य लोपो भवति । इत्यादावुपयोगात् ॥

पदादित्येतदपि वक्तव्यम् । आमन्त्रितस्वरस्यान्वादेशा यथा स्युः । आमन्त्रितान्तस्य निघाते अतिङ इति नाधिक्रियते । तिङन्तादपि परस्य तस्य निघातदर्शनात् । बधान देव सवितः (तैसं. १.१.९.१) । तिङन्तादपि वाम्नावादेशौ दृश्येते ।

१ A तिङन्तादन्य इति ; D °दन्यदिति
२ D adds न्यायेन after इत्यनेन
३ D adds अतिङ after °दन्यत्
४ A, B ततश्च
५ A वचनान्न ; D reads च नैव for वचनं न
६ D om अनुदात्तविधाने तस्यैकस्यैव स्यात् ··· ··· तावद्वक्तव्यम् ; and reads for it : अन्वादेशविधाने च विशेषतो वक्तव्यम् । पदात् परस्य°
७ D reads a somewhat different text for किंच । सर्वं विधीयमानं ··· सर्वं समालोच्यम् (on the next page, line 22), though apparently dealing with the same topic. D is laconic in this portion as also in several other places.
८ A om.
९ A om.
१० A reads तिङन्तावपि
११ A वाम्नावादयः दृश्यन्ते

देहि मे ददामि ते (तैसं. १.८.४.१)। नि मे धेहि[1] (तैसं. १.८.४.२)। तत्र यदि पदादित्यनुक्ते वाक्यात् परत्वेऽपि आमन्त्रितनिघातादयः प्रसज्येरन्। न चैवं दृश्यते। पदस्य, पदात् इत्यधिकारे विद्यमान एव स्वरविधिः पदाश्रयो विधिः स्यात्। अतश्च[2] समर्थः पदविधिः (पा. २.१.१) इति समर्थानामेव भवेत्। छिनत्ति सा न छिनत्तीति होवाच (तैसं. १.७.२.१)। रुन्धे शृण्वन्त्येनमग्निं चिक्यानमत्त्यन्नꣳ रोचते (तैसं. ५.६.१०.२) इत्यादिषु सामर्थ्याभावात् न स्वरविधिः। न च वाक्यान्तरस्थानां पदानां वाक्यान्तरेषु सामर्थ्यमस्ति। परस्परव्यपेक्षाविरहात्। छिनत्ति सा न छिनत्तीति[3] विमर्षवाक्यम्। छिनत्तीति होवाच (तैसं. १.७.२.१) इति निर्णयवाक्यम्[4]। अतश्छिनत्तीति न निहन्यते। विकरणस्वरेण मध्योदात्तः। छिनत्तीत्यत्र निहन्यते। विचार्यभाणानाम् (पा. ८.२.९७) इति प्लुते सति प्लुतस्वरेणान्तोदात्तः। रुन्धे शृण्वन्त्येनम् इत्यत्रापि शृण्वन्त्येनमग्निं चिक्यानम् इत्येकं वाक्यम्। अत्त्यन्नम् इत्यपरम्। रोचते इत्यपरमेव। तेनात्र न निघातः। शृण्वन्ति इति प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन विकरणस्वरबाधेनाकार उदात्तः। अत्ति इति धातुस्वरः। रोचते इत्यत्रापि स एव। यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति, इति, यद्धि मनसाऽभिगच्छति तत्करोति (तैसं. ६.१.७.४) इति हि शब्दयोगात्पूर्वो न निहन्यते। उत्तरस्तु कथम्। उच्यते। पूर्वस्य यद्योगान्निघाताभावः। उत्तरस्य तु द्वियोगात्। द्वियोगस्तूत्तरस्य वाक्यद्वयेऽपि विद्यते। यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति (तैसं. ६.१.७.४) इत्युक्ते प्रसिद्धिर्गम्यते। तेन वाक्यद्वयेऽपि प्रसिध्यर्थं द्वियोगः। तस्मान्निघाताभावो युज्यते[5]। सा सोमं चाहरत् चत्वारि चाक्षराणि (तैसं. ६.२.६.३) इत्यत्र अनुषङ्गेण चत्वार्यक्षराण्याहरत् इति संबन्धः। ततश्च चवायोगे प्रथमा (पा. ८.१.५९) इति प्रथमा तिङ् न निहन्यते। अनुषङ्गे स्वरनियमो नाध्याहारे इति तान्त्रिका मन्यन्ते। मन्त्रादिष्वनुषङ्गेण वाक्यसंबन्धे स्वरबाधे प्रायश्चित्तविधानादिति सर्वं समालोच्यम्।

गतिर्गतौ। (पा. ८.१.७०)

गतौ परतो गतिरनुदात्तः स्यात्। पर्यावर्तन्ते (तैसं १.७.६.३)। समानयत उपभृतः (तैसं. २.६.१.२)।

---

१ A reads नि ते दश्च after धेहि.
२ A ततश्च
३ A न चिनत्तीभ्य इति; and om विमर्षवाक्य
४ A om निर्णयवाक्यम्
५ A निघाताभावस्तस्याद्युज्यते
६ A वाक्यविधानात्

गतिरिति किम्। तमिन्द्रोऽन्वविन्दत् (तैसं. ७.५.६.१)। तौ यमोभ्यागच्छत् (तैसं. ७.१.६.१)। गताविति किम्। आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिः। यामि मयूररोमभिः (तैआ. १.१२.२)। यामीत्येतत्क्रियायोगात् आङ् इत्येतत् गतिर्गतौ (पा. ८.१.७०) इत्यस्मिन्नसति तस्या अनाश्रितनिमित्तको निघातः स्यात्। यत्र गतिक्रियापदयोरैक्यं तत्रैव एष स्वरः। अनेकपदत्वे तु गतीनां स्वरः प्राकृत एव। सं प्रच्यवध्वमनु संप्रयातम् (तैसं. ४.७.१३.४)। किमपरोऽभ्युद्रियेतेति (तैसं. २.२.४.८–९)॥

तिङि चोदात्तवति। (पा. ८.१.७१)

तिङन्ते चोदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति। यद् वत्सानपाकरोति (तैसं. २.५.५.५)। यज्ञमभ्यारोहति (तैसं. २.५.५.६)। अत्र तिङि चोदात्तवति (पा. ८.१.७१) इति सप्तमीनिर्देशात् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (पा. १.१.६६) इति निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात्। अनन्तरस्यैवेति निघातः। अभ्यारूढः कामयते[3] (तैसं. १.५.९.५) इति। गतिरनन्तरः (पा. ६.२.४९) इति अनन्तरस्य गतेः प्रकृतिस्वरः। पूर्वस्य तु गतिर्गतौ (पा. ८.१.७०) इति निघातः[3]।

तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम्। अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्रैव उदात्तवतीति धातावेव उदात्तवति स्यात्। ततश्च यद्वै दीक्षितमभिवर्षतीत्यत्रैव स्यात्। प्रत्ययाद्युदात्तत्वे न स्यात्। यद्वत्सानपाकरोति (तैसं. २.५.५.५) इत्यादौ यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्ताः प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा भवतीति[5]। धातुमेव प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा स्यादिति[6]।

आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति। प्रपचतितरा प्रज्वलतितराम् इति। अत्र केचित् आमन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति। तेषामव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सति अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे अनुदात्तं भवतीति गतेर्निघातो न सिध्यति।

---

१ All our MSS., however, read याहि (as in ऋ. ३.४५.१). But यामि is found in तैआ. १.१२.२; and is adopted here in view of the author's declaration that he has drawn illustrations from the तैत्तिरीय शाखा (as far as possible) to which he belongs.
२ B, C प्राकृतस्वरः
३ A om अभ्यारूढः कामयते ··· निघातः
४ A प्रत्ययानुदा°
५ A om भवति; D reads भवन्तीति
६ D om स्यादिति
७ B, D आमन्त्रिते for आमन्ते
८ A °स्वरे

अथ तरबन्तस्य गतिसमासः। एवं सतिशिष्टत्वात् आम एव स्वरे सति गतेरनुदात्तत्वं सिद्धम्।

येषां गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः (सीर. ३२) इत्यनेन कृदन्तेनैव प्राक् सुबुत्पत्तेर्भवति समासः नान्येनेति दर्शनम्, तेषामेवंविधे ५ विषये समासेन न भवितव्यम् इति। पृथक्स्वरप्राप्तौ सत्यामनेन निघातेन न प्रयोजनम्। तदर्थं यत्नः कर्तव्यः।

उदात्तवतीति किम्। स्वेन भागधेयेनोपधावति (तैसं. २.१.१.१) इति।

इति तिङन्तस्वरः।

॥ इति पञ्चमः परिच्छेदः ॥

१ B, D समासो भवति २ D तदर्थे
३ D reads : स उदात्तो भवतीति किम्

॥ षष्ठः परिच्छेदः ।

गौरीगुरोर्गिरेरग्रे गौरीगौराङ्गरागरुक् ।
गुरूरगगरोग्राङ्गो अररुग्रुग्गुरुर्गुरुः ॥
भसितोद्भासिसर्वाङ्गं नीलाम्बरपरिच्छदम् ।
कामारिं कामपालं वा हालाहलधरं भजे ॥

अथ सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः। ५

एकश्रुति दूरात्संबुद्धौ[1]। (पा. १.२.३३)

यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु। (पा. १.२.३४)

यज्ञकर्मणि[2] मन्त्राणामेकश्रुतिर्भवति जपन्यूङ्खसामानि वर्जयित्वा इत्यैकश्रुत्ये[3] प्राप्ते।

न *सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः। (पा. १.२.३७)

सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न[4] भवति। किंच लक्षणान्तरप्राप्तस्य स्वरितस्य तूदात्तो १० भवति।

१ C, D add इत्यैकश्रुत्यैव प्रकृते after सम्बुद्धौ.
२ C, D read यज्ञकर्मणि एकश्रुतिर्भवति after जपन्यूङ्खसामानि वर्जयित्वा.
३ D अत्रैकश्रुत्यप्राप्तौ.
४ B, D om न; A reads न after भवति.

* The सुब्रह्मण्यानिगद when recited, with read as follows —

सुब्रह्मण्योऽ३म् । इन्द्र आ गच्छ । हरिव आ गच्छ । मेधातिथेर्मेष । वृषणश्वस्य मेने ।

गौरावस्कन्दिन् । अहल्यायै जार । कौशिक ब्राह्मण । गौतम ब्रुवाण । श्वः सुत्यामा -गच्छ मघवन् । — Cf. *Śat. Br.* 3.3.4.17 fgg.

See Otto Böhtlingk, *Pāṇini's Grammatik*, under P. 1.2.37.

सुब्रह्मण्योम् इत्यत्र सुब्रह्मण्यशब्दस्तित्स्वरेणान्तस्वरितः। ततष्टेरोकारः। सोऽपि तथैव। तस्योदात्तत्वं भवति॥

इन्द्र आगच्छ इत्यादि। षाष्ठिकामन्त्रितस्वरेण इन्द्र आद्युदात्तः। तत उत्तरस्य अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (पा. ६.१.१५८) इत्यनुदात्तः। तस्य स्वरितः। तस्योदात्तत्वम्। आगच्छ इत्यत्राकारे उदात्तः। तिङ्ङतिङः (पा. ८.१.२८) इति, गच्छेति निहन्यते। उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पा. ८.४.४६) इति आद्यः स्वरितः। इति उभयोरुदात्तत्वमनेन विधीयते इति आद्याश्चत्वार उदात्ताः। ततोऽन्त्यश्छोऽनुदात्तः।

हरिर्वः इत्यामन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति। परः स्वरितः। अस्योदात्तत्वमनेन। इति द्वावुदात्तौ। ततः परोऽनुदात्तः।

आगच्छ इत्यत्रापि द्वावुदात्तौ। अन्त्योऽनुदात्तः।

मेधातिथेः इति षष्ठ्यन्तस्य सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे (पा. २.१.२) इति मेष इत्यामन्त्रिते पराङ्गवद्भावः। तस्य पूर्ववदाद्युदात्तत्वम्। ततः परस्य स्वरितः। तस्योदात्तः। इति द्वावुदात्तौ। अन्त्योऽनुदात्तः।

वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिन् अहल्यायै जार इत्यादिषु पराङ्गवद्भावादि पूर्ववत्।

कौशिकब्राह्मण गौतमब्रुवाण इत्यत्रापि द्वावुदात्तौ। अन्येऽनुदात्ताः॥

ननु तृतीयस्यापि उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पा. ८.४.६६) इति स्वरितत्वे तस्योदात्तत्वं प्राप्नोति। ततः परस्यापि परस्यापीति स्यात्। न स्यात्। स्वरितग्रहण-

१ B °न्त्यस्वरित
२ D तस्य टे°
३ B °त्यनुदात्तत्वम्
४ D om this sentence.
५ A, B इत्याकार°
६ C निगृह्यते
७ C °श्च इत्यनु° ; °श्चानु°
८ A, C om हरिवः…ततः परोऽनुदात्तः
९ D om
१० D reads ततः परस्य for परः
११ D तस्यानेन उदात्तः
१२ D अन्त्योऽनुदात्तः
१३ A, B पूर्वपदाद्यु°
१४ D adds एवं before वृषणश्वस्य
१५ A, B इति only
१६ D अत्र
१७ D एवं for ततः
१८ A परम्परया for परस्यापि; B adds परम्परया before परस्यापि
१९ D om न स्यात्…वक्तव्यं स्यात्

सामर्थ्यात्। यदि सर्वे उदात्ता भवेयुः न सुब्रह्मण्यायाम् इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। सुब्रह्मण्यायामुदात्तः इत्येव वक्तव्यं स्यात्। तस्मात् स्वरितग्रहणसामर्थ्यान्न सर्वेषामुदात्तत्वम्॥

श्वः सुत्यामागच्छ मधवन् इति। श्वः इति निपातस्वरेणोदात्तः। सुत्याशब्दः संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदसुञ्शीङ्भृञिणः (पा. ३.३.९९) इति सुनोतेः क्यप्। तत्र उदात्त इत्यनुवर्तते। तेन सुत्याशब्दोऽन्तोदात्तः। सु इत्यनुदात्तः। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (पा. १.२.४०) इत्यनुदात्ततरः। आगच्छ इति द्वावुदात्तौ परोऽनुदात्तः। मधवन् इति सर्वनिघातः॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः। (पा. १.२.३८)

देव ब्रह्मन् इत्येतयोः स्वरितस्यानुदात्तो भवति। देवा आगच्छत ब्रह्माण आगच्छत॥

इति सुब्रह्मण्यानिगदस्वरः

॥ इति षष्ठः परिच्छेदः॥

१ A reads कर्तव्यम् for वक्तव्यम्
२ A, B om तस्मात्.
३ A, B उभयग्रहण for स्वरितग्रहण°.
४ A reads त्यप् for क्यप्.
५ D reads अन्तोदात्त इति वर्तते नोदात्त इति for this sentence; and om तेन in the next sentence.
६ D om सु … अनुदात्तः
७ D adds एवमेव before आगच्छ.
८ D ends here as follows: रूद्रार्यतनूजेन … प्युजुलजन्मन। नृसिंहाख्येन विमलशब्दाब्धेः पारदृश्वनः॥ तकतन्त्रविदा वेदनिष्णातेन मनीषिणा। सवैदिकोदाहरणा प्रणीता स्वरमञ्जरी॥
इति श्रीरुद्राचार्यसूनुनृसिंहविरचिता स्वरमञ्जिरी समाप्ता॥ श्रीः॥
श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु॥ श्रीकालभैरवाय नमः। रामः। रामः। स्वरमञ्जरी फिट्सूत्रव्याख्या॥

देवा ब्रह्माण आ गच्छत। — Cf. *Śat. Br.* 3.3.4.20.
See Otto Böhtlingk, *Ibid.*, under P. 1.2.39.

॥ सप्तमः परिच्छेदः ॥

सरेरसारसंसारसारिन् सूरे रसासुरे ।
सुरसारससूरोऽसुरारिस्तं सरसं रसात् ॥

अथ सूत्रक्रमात् सन्नतरविचारः क्रियते ।

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । (पा. १.२.४०)

५ उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य वानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति । **स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्** (पा. १.२.३९) इत्येकश्रुतित्वे प्राप्ते, **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः** (पा. ८.४.६६) इति स्वरितत्वे प्राप्ते। अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धञ्छतं ते (तैसं. ४.६.५.३)। अथ क्र द्वे आहुती (तैब्रा. २.४.१.५) इत्यादि । कथमत्र कोऽस्येश्वरः (तैसं. २.६.७.१)। सोऽपोऽभ्यत्रियत (तैसं. ६.१.१.७)। दशसु १० मासूत्तिष्ठन् (तैसं. ७.५.२.२) । वज्र्यृतुभिः प्रभुः (तैसं. ४.४.८.१) इत्यादिषु उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य वा स्वरितत्वम्। अत्र हि **स्वरितो वानुदात्ते पदादौ** (पा. ८.२.६) इति स्वरितत्वं विधीयते। न च तस्यानयोश्च स्वरितयोः को विशेषः । किंच **पूर्वत्रासिद्धम्** (पा. ८.२.१) इति सन्नतरादेशे कर्तव्ये स्वरितत्वमसिद्धं भवति ॥

अत्रोच्यते । **तित्स्वरितः** (पा. ६.१.१८५) इत्यनेन सह चत्वारः स्वरितविधयः। १५ ततः अत्र **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः** (पा. ८.४.६६) इत्यस्यैव (? विषये) सन्नतरादेशः। किंकारणम्। **तित्स्वरितः** (पा. ६.१.१८५) इत्यस्य अनुदात्तस्थानिकत्वाभावात् ॥

न यजुः कर्तव्यमिति (तैसं. १.५.२.४)। **नाऽऽश्यं काममन्यस्य** (तैसं. २.५.१.४) ॥

एकादेशस्य केवलानुदात्तस्थानिकत्वाभावात् उभयादेशत्वात् यणस्वरस्य अनु- २० दात्तस्यापि निमित्तस्वरबलीयस्त्वात् स्वरितत्वं कथम् । **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः**

---

१ C विधीयते
२ C om अग्ने सहस्राक्ष ··· त्वद्वा (? क्र द्वे)
३ C °मसिद्धवद्भवेत्.
४ A om अत्र
५ C adds नान्यस्य after °तरादेशः
६ C °स्थानित्वाभावात्
७ C यणपरस्य चानुदात्तस्यापि

(पा. ८.४.६६) इति कथं स्वरितत्वम् । तस्यैवोदात्तपरस्य सन्नतरत्वम्, तस्यैवोदात्तयणः परस्य स्वरितत्वमिति । यथा न ह्यन्यः काममम् (तैसं. २.६.८.१) ॥

न च पूर्वत्रासिद्धम्, आश्रित्यविधानात् । **अन्वेवास्मै** (तैसं. ३.४.९.१)। **अन्वेवासे**, इत्याहात्र वै (तैसं. २.६.९.१) इत्यादौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादुदात्तात् परमित्यनेन स्वरितत्वे प्राप्ते सन्नतरत्वम् ॥ ५

ननु स्वरितयणः परस्य स्वरितस्य बलीयस्त्वं कुत्रापि न स्यात्। मा भूत्। को विरोधः । उदात्तस्वरितयोरित्यत्र स्वरितग्रहणस्य भाष्यकारैः प्रत्याख्यानात् । वचनान्तरेण तस्यार्थस्य सिद्धत्वात् ।

ननु ब्रह्मन् प्र स्थास्याम इत्याहात्र (तैसं. २.६.९.१) इत्यादौ सन्नतरादेशे कर्तव्ये एकादेशः स्थानिवद् भवेत् । ततश्च उदात्तपरस्याभावः । न च **न पदान्त** (पा. १. १० १.५८) इत्यादिना प्रतिषेधः। **०स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेशो न स्थानिवत्** (पा. १.१.५८.१) अन्यत्तु स्थानिवदेवेति वचनात्। एकादेशस्वरस्य च पूर्वत्रासिद्धत्वात् । न चैकादेशोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्य । पदद्वयाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात् । तस्मादत्र कथं सन्नतरादेशः ॥

नैतत् सारम् । स्थानिवद्भावाप्रसक्तेः । कथमेकादेशस्वरस्यापरनिमित्तत्वात् १५ एकादेशस्य सिध्यसिध्योरप्रयोजकत्वात् । उदात्तस्वरितग्रहणयोरन्तरङ्गबहिरङ्गसाधारणत्वात् । **इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति** (तैआ. १०.१.१३) इत्यत्र **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः** (पा. ८.४.६६) इत्येकश्रुतिर्विधीयते । तथा **दिश्वृध्नुवन्ति** (तैसं. ३.५ १०.२) इत्यत्र **उदात्तस्वरितयोः** (पा. ८.२.४) इति स्वरितत्वमपेक्ष्य एकश्रुतिः ।

---

१ C om यथा and reads बलीयस्त्वम् after इति.
२ C adds पशुना after काममम्
३ C om.
४ C अत्रापि
५ C °ग्रहणप्रत्याख्यानात्
६ C reads इत्याहोतेत्यादौ; A, B इत्यत्र
७ A स्थानिवद्भावे
८ C अन्तरङ्गत्वात्
९ C न for कथम्
१० B इति वदामः उदात्तस्वरितग्रहणयोः सर्वत्र नित्यानित्येषु साधारणत्वात् for नैतत् सारम्···बहिरङ्गसाधारणत्वात् ।

॥ सप्तमः परिच्छेदः ॥

सरेरसारसंसारसारिन् सूरे रसासुरे ।
सुरसारससूरोऽसुरारिस्तं सरसं रसात् ॥

अथ सूत्रक्रमात् सन्नतरविचारः क्रियते ।

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । (पा. १.२.४०)

५ उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य वानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति । **स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्** (पा. १.२.३९) इत्येकश्रुतित्वे प्राप्ते, **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः** (पा. ८.४.६६) इति स्वरितत्वे प्राप्ते। अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धञ्छतं ते (तैसं. ४.६.५.३)। अथ क द्वे आहुती (तैब्रा. २.४.१.५) इत्यादि । कथमत्र कोऽस्येश्वरः (तैसं. २.६.७.१)। सोऽपोऽभ्यत्रियत (तैसं. ६.१.१.७)। दशसु १० मासूत्तिष्ठन् (तैसं. ७.५.२.२) । वज्र्यृतुभिः प्रभुः (तैसं. ४.४.८.१) इत्यादिषु उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य वा स्वरितत्वम्। अत्र हि **स्वरितो वानुदात्ते पदादौ** (पा. ८.२.६) इति स्वरितत्वं विधीयते। न च तस्यानयोश्च स्वरितयोः को विशेषः। किंच **पूर्वत्रासिद्धम्** (पा. ८.२.१) इति सन्नतरादेशे कर्तव्ये स्वरितत्वमसिद्धं भवति ॥

अत्रोच्यते। **तित्स्वरितः** (पा. ६.१.१८५) इत्यनेन सह चत्वारः स्वरितविधयः। १५ ततः अत्र **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः** (पा. ८.४.६६) इत्यस्यैव (? विषये) सन्नतरादेशः। किंकारणम्। **तित्स्वरितः** (पा. ६.१.१८५) इत्यस्य अनुदात्तस्थानिकत्वाभावात् ॥

न यजुः कर्तव्यमिति (तैसं. १.५.२.४)। **नाऽऽश्यं काममन्यस्य** (तैसं. २.५.१.४) ॥

एकादेशस्य केवलानुदात्तस्थानिकत्वाभावात् उभयादेशत्वात् यणस्वरस्य अनु- २० दात्तस्यापि निमित्तस्वरबलीयस्त्वात् स्वरितत्वं कथम् । **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः**

---

१ C विधीयते
२ C om अग्ने सहस्राक्ष ··· त्वद्वा (? क द्वे)
३ C °मसिद्धवद्भवेत्.
४ A om अत्र
५ C adds नान्यस्य after °तरादेशः
६ C °स्थानित्वाभावात्
७ C यणपरस्य चानुदात्तस्यापि

(पा. ८.४.६६) इति कथं स्वरितत्वम् । तस्यैवोदात्तपरस्य सन्नतरत्वम्, तस्यैवोदात्तयणः परस्य स्वरितत्वमिति । यथा न ह्यन्यः काममम् (तैसं. २.६.८.१) ॥

न च पूर्वत्रासिद्धम्, आश्रित्यविधानात्। **अन्वेवास्मै** (तैसं. ३.४.९.१)। **अन्वेवास्ते**, इत्याहात्र वै (तैसं. २.६.९.१) इत्यादौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वादुदात्तात् परमित्यनेन स्वरितत्वे प्राप्ते सन्नतरत्वम् ॥ ५

ननु स्वरितयणः परस्य स्वरितस्य बलीयस्त्वं कुत्रापि न स्यात्। मा भूत्। को विरोधः। उदात्तस्वरितयोरित्यत्र स्वरितग्रहणस्य भाष्यकारैः प्रत्याख्यानात्। वचनान्तरेण तस्यार्थस्य सिद्धत्वात् ।

ननु ब्रह्मन् प्र स्थास्याम इत्याहात्र (तैसं. २.६.९.१) इत्यादौ सन्नतरादेशे कर्तव्ये एकादेशः स्थानिवद् भवेत्। ततश्च उदात्तपरस्याभावः। न च **न पदान्त** (पा. १. १० १.५८) इत्यादिना प्रतिषेधः। **०स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेशो न स्थानिवत्** (पा. १.१.५८.१) अन्यत्तु स्थानिवदेवेति वचनात्। एकादेशस्वरस्य च पूर्वत्रासिद्धत्वात्। न चैकादेशोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्य । पदद्वयाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वात्। तस्मादत्र कथं सन्नतरादेशः ॥

नैतत् सारम् । स्थानिवद्भावाप्रसक्तेः । कथमेकादेशस्वरस्यापरनिमित्तत्वात् १५ एकादेशस्य सिध्यसिध्योरप्रयोजकत्वात्। उदात्तस्वरितग्रहणयोरन्तरङ्गबहिरङ्गसाधारणत्वात्। **इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति** (तैआ. १०.१.१३) इत्यत्र **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः** (पा. ८.४.६६) इत्येकश्रुतिर्विधीयते । तथा दिक्षृध्नुवन्ति (तैसं. ३.५ १०.२) इत्यत्र **उदात्तस्वरितयोः** (पा. ८.२.४) इति स्वरितत्वमपेक्ष्य एकश्रुतिः ।

---

१ C om यथा and reads बलीयस्त्वम् after इति.
२ C adds पशुना after काममम्
३ C om.
४ C अत्रापि
५ C °ग्रहणप्रत्याख्यानात्
६ C reads इत्याहोतेत्यादौ; A, B इत्यत्र
७ A स्थानिवद्भावे
८ C अन्तरङ्गत्वात्
९ C न for कथम्
१० B इति वदामः उदात्तस्वरितग्रहणयोः सर्वत्र नित्यानित्येषु साधारणत्वात् for नैतत् सारम्···बहिरङ्गसाधारणत्वात्।

सूनीयमित्र (तैसं. ६.२.४.१) इत्यत्र एकादेशस्वरितमपेक्ष्य। एवमन्यत्राप्येकादेशमाश्रित्य सन्नतरादेशो विधीयते। क्क स्थ। क्क वः सद्भ्यः (तैब्रा. २.२.३.७) इत्यत्र नित्यस्वरितमपेक्ष्य एकश्रुतित्वम्। हुव्यं वक्ष्यामः (तैसं. २.६.३.२) इति नित्योदात्तमपेक्ष्य स्वरितत्वम्। एवं सन्धिस्वरापेक्षयापि स्वरितैकश्रुत्यसन्नतर-
५ विधयो न विरुध्यन्ते। आश्रित्यविधानान्नासिद्धिः स्थानिवद्भावो वा। तदाश्रयणं च नित्यानित्यस्वरसाधारणत्वात्। उदात्तस्वरितग्रहणयोरसाधारण्यं च। वृत्तिकारादिभिस्तथैवोदाहृतत्वात्। न हि सन्धिस्वरसूत्रोदाहरणेषु नित्यानित्यस्वरकृतविशेषो दृश्यते॥

ननु तर्हि किमर्थमसिद्धपादान्तर्भावः। उच्यते। **अनुदात्तं पदमेकवर्जम्** (पा. ६.
१० १.१५४) इति पदस्वरो भवन् सन्धिस्वरावु(?रानु)दात्तस्वरावपेक्ष्य मा भूदिति। सन्धिस्वरस्तु तस्मिन् सति भवत्येव। अन्नाद्यायाऽऽदधे। आऽयं गौः (तैसं. १.५.३.१)। अत्र पदस्वरोत्तरकालभाविनः संधिस्वरस्य सतिशिष्टत्वात् पदस्वरबाधकत्वं प्रसज्येत। तदसिद्धत्वात् नास्ति सन्नतरादेशः। संधिस्वरापेक्षोऽपि भवत्येव। एवं पृश्निरक्रमीत् (तैसं. १.५.३.१) इत्यत्र संधिस्वरं स्वरितमपेक्ष्य पूर्वोदात्तो न
१५ निवर्तते।

ननु अत्र एकपदाश्रयत्वान्नित्यत्वे(? न्नित्स्वरे) सति स्वरितापेक्षया पूर्वोदात्तनिवृत्तिप्रसङ्ग। न। अत्र नि प्रत्ययस्य नित्त्वात् आद्युदात्तत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वात् **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः** (पा. ८.४.६६) इति संधिस्वरितत्वमेव। एवं तर्हि परपदाश्रयस्यापि स्वरितस्यानुदात्तस्थानिकत्वात् अनित्यत्वं प्रसज्येत। वैश्वदेव्यामिक्षा
२० भवति (तैब्रा. १.६.२.४) इत्यत्र उदात्तयणः परस्य स्वरितत्वं न स्यात्। वैश्वदेवीति ङीप्प्रत्ययस्य **अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः** (पा. ६.१.१५७) इति अनुदात्तस्थानिकोदात्तविधानात्॥

एवं बृहता साम्ना [यजुषा] (तैसं. ३.५.३.१)। इत्यत्र शतृवद्भावात् **शतुरनुमो नद्यजादी** (पा. ६.१.१६९) इत्युदात्तत्वम्। तस्यानित्यत्वात् सन्नतरादेशः प्रसज्यते।
२५ उदात्तपरत्वात्॥

---

१ C °प्येकादेशमुदात्तमाश्रित्य
२ A सन्धिस्वरः
३ C om °कृत°
४ A, B °द्धपदान्त°
५ C सत्यम् for उच्यते
६ C om संधिस्वरत्वम्
७ C om अनुदात्तस्थानिक°
८ C om

नैतत्। ङीप्सुपोः स्वातन्त्र्येण यद्यनुदात्तत्वं स्यात् तदैतत् स्यात्। **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः** (पा. ८.४.६६) इति एकपदपदद्वयसाधारणम्। नैवम्। तयोः प्रत्ययोः प्रकृत्येकाश्रयत्वात्। अथवा एकपदाश्रय उदात्तः। उदात्तः सर्वदा नित्य एव। स्वरितस्त्वेकपदाश्रयोऽपि नित्यश्चानित्यश्चेति व्यवस्था।

इति सन्नतरविचारः। ५

॥ इति सप्तमः परिच्छेदः ॥

॥ अष्टमः परिच्छेदः ॥

अथ प्रकीर्णकं किञ्चिदुच्यते ।

ऋन्नेभ्यो ङीप् । (पा. ४.१.५)

इति ङीप्प्रत्ययः । सोऽनुदात्तः । क्वचिदुदात्तः श्रूयते । अह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम् (तैसं. ४.३.११.५) । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री (तैब्रा. ३.११.१.६) । दोग्ध्रीं धेनुः (तैसं. ७.५.१८.१) इत्यनुदात्तः । आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरम् । सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् (तैब्रा. २.८.१.२) इत्यादावनुदात्त एव ।

उगितश्च । (पा. ४.१.६)

इति ङीप् । क्वचिदुदात्तः क्वचिन्न भवति । पुण्यश्लोकं यजमानाय कृण्वती (तैब्रा. ३.१.२.६), वैश्वदेवी पुनती देव्यागात् (तैब्रा. १.४.८.२), प्राणतीरपानतीः पश्यन्तीः (तैसं. ५.३.६.२) ॥

टिड्ढाणञ्० । (पा. ४.१.१५)

इत्यादिना ङीप् तथा दृश्यते । आग्नेयीं कृष्णग्रीवी (तैसं. २.१.२.४), वैश्वदेवीम् (तैसं. २.१.७.५) । जानुदघ्नीमुत्तरवेदीं खात्वा (तैआ. १.२२.८), त्रय्यः सूच्यो भवन्ति (तैब्रा. ३.९.६.५), द्वय्यो वा ओषधयः (तैब्रा. ३.८.२७.४), कार्ष्णी उपानहौ (तैसं. ५.४.४.४), इत्यत्रानुदात्तः ।

कथमिदं द्वैरुप्यम् । अत्र वदामः ।

उदात्तयणो हल्पूर्वात् (पा. ६.१.१७४) इति तृजन्तात् परो ङीप् उदात्तः । तृन्नन्तादनुदात्तः । दोग्ध्रीं धेनुः (तैसं. ७.५.१८.१) इति, राष्ट्रीं देवानाम् (तैब्रा. २.४.६.११) इत्यपि । यद्वा राष्ट्रीशब्दः ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः । तत्र तितुत्र० (पा. ७.२.९) इति इडभावः । षिद्गौरादिभ्यश्च (पा. ४.१.४१) इति ङीष् । बहुलग्रहणात् कर्तरि तृन्प्रत्ययः । नित्स्वरेणाद्युदात्तश्च ।

उगितश्च (पा. ४.१.६) इति ङीप् । अयमपि शतुरनुमो नद्यजादी (पा. ६.१.१७३) । अनुम् यः शतृप्रत्ययः तस्मात् परा नदी अजादिविभक्तिश्च उदात्ता स्यात् ।

अन्यत्रानुदात्ता इति व्यवस्थानियमः । अतो भवन्तीः पश्यन्तीः (तैसं. ५.३.६.२) । इत्यादयः सानुषङ्गाः सर्वेऽनुदात्ताः । निरनुषङ्गा उदात्ताः श्रूयन्ते । निरनुषङ्गादपि अभ्यस्तादनुदात्ततैव । बिभ्रती जरामजरे (तैसं. ४.३.११.५) टिड्ढाणञ्० (पा. ४.१.१५) इत्यादिना ङीप् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तः । अन्यत्रानुदात्त इति विज्ञेयम् ।

आग्नेय इति ढगन्तः । यस्येति च (पा. ६.४.१४८) इत्यकारलोपः । तस्मिंल्लुप्ते ईकार उदात्तः ।

वैष्णववैश्वदेवादयः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्ताः । अत्र यस्येति च (पा. ६.१.१४८) इत्यकारलोपः । ईकार उदात्तः ।

त्रयी अत्र तयपः स्थाने अयज्विधानात् तयप्प्रत्ययस्य ङीप्प्रत्ययो भवन् अयचोऽपि भवति । स चोदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तः । उदात्तयणो हल्पूर्वात् (पा. ६.१.१७४) इति तृतीयादेरुदात्तो विहितः । सोऽत्र व्यत्ययेन जसो भवति ।

कार्ष्णी वाराही इत्यत्र तु तस्य विकारः (पा. ४.३.१३४) इत्यधिकारे अनुदात्तादेरञ् (पा. ४.२.४४) इत्यञ् विहितः । तेनाद्युदात्तः । अत्र उदात्तनिवृत्त्यभावात् ईकारः प्रकृतिस्वरः । स्वाद्वीं त्वा स्वादुना (तैसं. १.८.२१.१), मृद्वीं कृत्वा (तैसं. ४.१.५.२), उर्वी पृथ्वी बहुले (तैब्रा. २.८.४.८), बह्वीभिः श्रीणीयात् (तैसं. ६.५.९.२) इत्यादिषु, वोतो गुणवचनात् (पा. ४.१.४४) इति ङीष् उदात्तयणो० (पा. ६.१.१७४) इत्युदात्तः ।

वस्वी चासि (तैब्रा. ३.२.९.१३) इत्यत्र प्रकृतेराद्युदात्तत्वात् प्रत्ययः प्रकृतिस्वरः । उभय (?यी) इत्यत्र उभादुदात्तो नित्यम् (पा. ५.२.४४) इत्युभशब्दान्नित्यमयच् । स चोदात्तो भवतीति चित्स्वरापवादेनाद्युदात्तत्वं विधीयते । प्रत्ययाद्युदात्तत्वा-

---

१ C for this reads : तत्र सर्वत्र यस्येति चेतिलोपे ङीप्प्रत्यय उदात्तः । सुप्रत्ययः पुनर्व्यत्ययेन उदात्तः श्रूयते ।

२ A व्यय्य इति for त्रयी अत्र

३ C om त्रयी अत्र तयपः स्थाने…व्यत्ययेन जसो भवति ।

४ B यस्य for तयपः

५ from this it is clear that 'वाराही उपानहौ' also is given along with 'कार्ष्णी उपानहौ'.

६ B adds विहितः after ङीष्

७ C om इति चित्स्वरापवादेनाद्यु … बभ्रुकर्णीगित्यत्र (see next page, line 7).

पवादश्चित्स्वरः । तदपवादक उदात्तविधिरिति अन्तोदात्तग्रहणं[1] तस्य स्यात् । तेन मध्योदात्तः । उदात्तनिवृत्त्यभावान्मध्योदात्तः । ततः सुप् । सर्वत्र उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (पा. ८.४.६६) इति स्वरितत्वम् ।

कृष्णग्रीवीम् (तैसं. २.१.२.४) इत्यत्र स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् (पा. ४.१.५४) इति ङीषंप्रत्ययः । तेन प्रकृतेर्बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेऽपि प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।

बभ्रुकर्णीम् (तैसं. २.१.८.२) इत्यत्र नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च (पा. ४.१.५५) इति ङीष् । रोहिणी नक्षत्रम् (तैसं. ४.४.१०.१), गौरादिषु पठ्यते । तेन ङीष् अन्तोदात्तः ।

रोहिणी भवति (तैसं. २.२.७.६) इति ।

वर्णादनुदात्तात् तोपधात् तो नः (पा. ४.१.३९) । इति ङीप्प्रत्ययः । तकारस्य नकारः । एणीध्रा हरिणीः (तैआ. ६.७.१) । तिस्रः श्येनीः परमेष्ठिनि (तैसं. ५.६.१३.१) । एते ङीबन्ताः । एतश्येतहरितरोहितशब्दास्तन्नन्ता आद्युदात्ताः । बृहती महती गौरादिषु (see पा. ४.१.४१) ङीषन्ताः । जगती पृषती ङीबन्तावाद्युदात्तौ । वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च (उणा. २४१) इति शतृवद्भावात्, उगितश्च (पा. ४.१.६) इति ङीप् ।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् (पा. ४.१.४९) । इति ङीषुप्रत्ययः । आनुगागमश्च ।

इन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट् (तैब्रा. ३.५.१२.१), आ रोदसी वरुणानी शृणोतु (तैब्रा. ३.५.१२.१), अरण्यानीमंशꣳसिषम् (तैब्रा. २.५.५.७), अन्तोदात्तः ।

मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च । (पा. ४.१.४९ वा. ५)

रथीरंभून्मुद्गलानी गविष्टौ (ऋ. १०.१०२.२), यत् संयानीरुपदधाति (तैसं. ५.३.१०.२) । ल्युटि ङीपि लित्स्वरः ।

गायत्री (तैसं. २.४.३.१) इति ङीषन्तः । दित्यौही, पष्ठौही, तुर्यौही (तैसं. ४.७.१०.१) इति ।

---

१ A °ग्रहणस्य स्यात् ; २ A om तोपधात् तो नः ; ३ A, C नः for नकारः ; ४ A एते for एत.

भजो ण्विः (पा. ३.२.६२), छन्दसि सहः (पा. ३.२.६३), वहश्च[1] (पा. ३.२.६४) । इति छन्दसि[2] ण्विप्रत्ययः । स्त्रियाम् ।

वाहः । (पा. ४.१.६१)

इति ङीषुप्रत्ययः । संज्ञाविषये । वाह ऊठ् (पा. ६.४.१३२) इति संप्रसारण-स्थानीय ऊठ् । एत्येधत्यूठ्सु (पा. ६.१.८९) इति पूर्वपरयोः[3] स्थाने औकारो वृद्धिः । दित्यौही इत्यन्तोदात्तः[4] ।

अथ तद्धितेषु स्वरूपाभेदेऽपि । स्वरभेदः क्वचित् दृश्यते । अतिशायने[5] तरप्-तमपौ (ऽ. पा. ५.३.५५–५७) विहितौ[6] । तावनुदात्तौ । तस्माज्जगती छन्दसां पशव्यतमा (तैसं. ६.१.६.२), तस्मादश्वाद्गर्दभोऽसंत्तरः (तैसं. ५.१.२.१) इत्य-त्रानुदात्तौ[7] ।

क्वचिदुदात्तोऽपि उत्तमम् (तैसं. ४.२.१.३) । शश्वत्तमꣳ हवमानाय (तैसं. ४.२.४.३) । उच्छादिपाठादन्तोदात्तौ । उदेनमुत्तरां नय (तैसं. ४.६.३.१), प्रतरां न आयुः (तैसं. ४.७.१५.७) ।

किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे । (पा. ५.४.११)

इति अव्ययात् परस्य तरपः[8] आम्प्रत्ययः । तेनान्तोदात्तः[9] । सन्तरां मेखलाꣳ समायच्छते (तैसं. ६.२.२.७) इत्यादिषु । अमु च च्छन्दसि (पा. ५.४.१२) इति क्वचिदमुप्रत्ययः[10] ।

प्रतरां न आयुः (तैसं. ४.७.१५.७), परातरं सुनिर्ऋतिर्जिहीताम्[12] (ऋ. १०.५९.१–३) । उत्तरां देवयज्यामाशास्ते (तैब्रा. ३.५.१०.५) इत्यत्र उत्शब्दात् तरप् द्रव्यप्रकर्षे । तेनाद्युदात्तः । उत्तरामुत्तराꣳ समाम् (ऋ. ४.५७.७) इत्याम्रेडितस्वरः । ततश्चापि द्वितीयैकवचनम् । एतावनुदात्तौ ।

---

१ AB वहेश्च ; २ A om ; ३ A om पूर्वपरयोः स्थाने औकारो ; ४ A reads एते अन्तोदात्ताः for दित्यौही इत्यन्तोदात्तः ; ५ A om अतिशायने ; ६ A reads ; ७ A इत्यनुदात्तौ ; ८ A om ; ९ B तरप्प्रत्ययस्य ; १० C reads तेन सति शिष्टानां नित्स्वरेणान्तोदात्तः ; ११ C °मुच्प्रत्ययः ; १२ B om these two illustrations.

इदमुत्तरात् सुक्तस्य (तैसं. ४.३.२.२), अयमुत्तरात् संयद्वसुः (तैसं. ४.४.३.२)। उत्तराधरदक्षिणादातिः (पा. ५.३.३४) इति आतिप्रत्ययः। तेनान्तोदात्तः।

अथ कतम एते देवाः (तैसं. २.६.९.३), यतरान् वा इयम् (तैसं. २.४.५३.१) इति। किंयत्तदोर्निर्धारणे० (पा. ५.३.९२) इत्यादिना डतरच्। वा बहूनाम्० (पा. ५.३.९३) इति डतमच् च।

दशभिर्वत्सतरैः (तैसं. १.८.१८.१), तस्मादश्वतरो न प्र जायते (तैसं. ७.१.१.३)। वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे (पा. ५.३.९१) इत्यादिना तनुत्वे ष्टरच्। अत्र चित्स्वरः।

१० अन्यतरान् वा एषः (तैब्रा. ३.७.१.६)। सर्वनामप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः।

उखाꣳ सहस्रतमीम् (तैसं. ५.५.२.७)। तस्य पूरणे डट् (पा. ५.२.४८)। विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् (पा. ५.२.५६) इत्यधिकारे नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च (पा. ५.२.५७) इति तमडागमः। टित्त्वादादौ भवति। डटष्टित्त्वात् ङीप्। ततश्चोदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तः।

१५ **पञ्चम्यास्तसिल्। (पा. ५.३.७)**

लिति (पा. ६.१.१९३) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम्। यतो वाचो निवर्तन्ते (तैआ. ८.९.१), न बिभेति कुतश्चनेति (तैआ. ८.९.१)। सर्वतः परिहारमाश्विनम् (तैसं. ६.४.९.४)। विश्वतश्चक्षुः (तैआ. १०.१.३)।

अत्र किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः (पा. ५.३.२) इत्यधिकारात् किंसर्व-
२० नामबहुभ्योऽन्यत्र तसिरेव। मुखतो नयन्ति (तैसं. ४.६.८.१), पार्श्वतः श्रोणितः (तैब्रा. ३.६.११.२)। चतुश्चत्वारिꣳशः स्तोम इति दक्षिणतः (तैसं. ५.३.५.१)। षोडशः स्तोमः इत्युत्तरतः (तैसं. ५.३.५.१)॥

अत्र दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् (पा. ५.३.२८)। इति अतसुच्। तेनात्र चित्स्वरः।

---

१ B प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः
२ A reads इत्यर्थे विहितस्य डटः for विंशत्यादिभ्य ··· इत्यधिकारे
३ A om टित्त्वादादौ भवति। डटः
४ A तेभ्योऽन्यत्र for किंसर्वनाम ··· न्यत्र.

दक्षिणायाम् दिशि (तैसं. १.६.५.१)। आद्युदात्तः। दक्षिणा पितरः (तैसं. ६.१.१.१)। अन्तोदात्तः। दक्षिणादाच् (पा. ५.३.३६)। अयं पुरो भुवः (तैसं. ४.३.२.१)॥

पुरः पूर्वापराधराणामसि पुरधवश्चैषाम् (पा. ५.३.३९) इत्यसिप्रत्ययः। पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च। तेन प्रत्ययस्वरः। ५

तिस्रः पुर आसन् (तैसं. ६.२.३.१)। पुरशब्दः क्विबन्तः। धातुस्वरः। ततो जस्। सोऽनुदात्तः।

ब्राह्मणा ऋतायवः (तैसं. १.५.२.१)। जातिवाचकत्वादन्तोदात्तः।

अणतः (cf. पा. ४.१.३९), एतावद्वै संवत्सरस्य ब्राह्मणम् (तैसं. ७.४.११.४) इति विधिविभागवाक्यादाद्युदात्तः। ब्रह्माधीते वेत्ति अण्। १०

ब्राह्मोऽजातौ (पा. ६.४.१७१) इति जातिव्यतिरिक्तविषये टिलोपाभिधानात् जातौ न टिलोपः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः।

इतरत्। नाब्विषयस्यानिसन्तस्य (फि. २६) इत्याद्युदात्तः।

ब्रह्मन्शब्दो यदा पुंलिङ्गस्तदान्तोदात्तः मिथुने मनिः (उणा. ६०१) इति प्रत्ययस्वरेण। यदा नपुंसकं तदा मनिन्। आद्युदात्तः। ब्रह्मा होताऽध्वर्युरग्नीन् (तैब्रा. ३.३.८.८), ब्रह्म ब्रह्माऽभवत् स्वयम् (तैब्रा. ३.१२.९.३)। एवमन्येऽपि मन्यन्ताः। नपुंसका मनिन्नन्ताः। १५

अक्षन्नमीमदन्त (तैसं. १.८.५.२)। अघसन्नित्यर्थः। अडुदात्तः। पुरान्नमक्षन् (तैसं. १.५.२.१)। अतिङ्परत्वात् सर्वनिघातः।

यथाऽक्षन्नापन्नम् (तैसं. ६.१.९.१) इति अस्थिदधिसक्थि० (पा. ७.१.७५) इत्यादिना अनङ्। अक्षणि इत्यर्थः। सुपाम् (पा. ७.१.३९) इत्यनेन सुपो लुक् न डिसंबुध्योः (पा. ८.२.८) इति नलोपाभावः॥ २०

---

१ Thus read all our MSS. But the correct reading is पूर्वाधरावराणा°
२ A om.
३ A om ततो जस्। सोऽनुदात्तः।
४ A om this sentence.
५ B टिलोपाभावः for न टिलोपः
६ A om प्रत्यय ··· न्तोदात्तः
७ B मनिच्
८ A मनिजन्ताः

इदमुत्तरात् सुकृतस्य (तैसं. ४.३.२.२), अयमुत्तरात् संयद्वसुः (तैसं. ४.४.३.२)। उत्तराधरदक्षिणादातिः (पा. ५.३.३४) इति आतिप्रत्ययः। तेनान्तोदात्तः[1]।

अथ कतम एते देवाः (तैसं. २.६.९.३), यतरान् वा इयम् (तैसं. २.४.५३.१) इति। किंयत्तदोर्निर्धारणे० (पा. ५.३.९२) इत्यादिना डतरच्। वा बहूनाम्० (पा. ५.३.९३) इति डतमच् च।

दशभिर्वत्सतरैः (तैसं. १.८.१८.१), तस्मादश्वतरो न प्र जायते (तैसं. ७.१.१.३)। वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे (पा. ५.३.९१) इत्यादिना तनुत्वे ष्टरच्। अत्र चित्स्वरः।

१० अन्यतरान् वा एषः (तैब्रा. ३.७.१.६)। सर्वनामप्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः।

उखाꣳ सहस्रतमीम् (तैसं. ५.५.२.७)। तस्य पूरणे डट् (पा. ५.२.४८)। विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्[2] (पा. ५.२.५६) इत्यधिकारे नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च (पा. ५.२.५७) इति तमडागमः। टित्त्वादादौ[3] भवति। डटष्टित्त्वात् ङीप्। ततश्चोदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तः।

१५

पञ्चम्यास्तसिल्। (पा. ५.३.७)

लिति (पा. ६.१.१९३) प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तम्। यतो वाचो निवर्तन्ते (तैआ. ८.९.१), न बिभेति कुतश्चनेति (तैआ. ८.९.१)। सर्वतः परिहारमाश्विनम् (तैसं. ६.४.९.४)। विश्वतश्चक्षुः (तैआ. १०.१.३)।

अत्र किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः (पा. ५.३.२) इत्यधिकारात् किंसर्वनामबहुभ्योऽन्यत्र[4] तसिरेव। मुखतो नयन्ति (तैसं. ४.६.८.१), पार्श्वतः श्रोणितः (तैब्रा. ३.६.११.२)। चतुश्चत्वारिꣳशः स्तोम इति दक्षिणतः (तैसं. ५.३.५.१)। षोडशः स्तोमः इत्युत्तरतः (तैसं. ५.३.५.१)॥

अत्र दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् (पा. ५.३.२८)। इति अतसुच्। तेनात्र चित्स्वरः।

---

१ B प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः
२ A reads इत्यर्थे विहितस्य डटः for विंशत्यादिभ्य ··· इत्यधिकारे
३ A om टित्त्वादादौ भवति। डटः
४ A तेभ्योऽन्यत्र for किंसर्वनाम ··· न्यत्र.

दक्षिणायाम् दिशि (तैसं. १.६.५.१)। आद्युदात्तः। दक्षिणा पितरः (तैसं. ६.१.१.१)। अन्तोदात्तः। दक्षिणादाच् (पा. ५.३.३६)। अयं पुरो भुवः (तैसं. ४.३.२.१)॥

पुरः पूर्वापराधराणामसि पुरधवश्चैषाम्[1] (पा. ५.३.३९) इत्यसिप्रत्ययः। पूर्वशब्दस्य[2] पुरादेशश्च। तेन प्रत्ययस्वरः। ५

तिस्रः पुर आसन् (तैसं. ६.२.३.१)। पुरशब्दः क्विबन्तः। धातुस्वरः। ततो[3] जस्। सोऽनुदात्तः[3]।

ब्राह्मणा ऋतायवः (तैसं. १.५.२.१)। जातिवाचकत्वादन्तोदात्तः।

अणतः (cf. पा. ४.१.३९), एतावद्वै संवत्सरस्य ब्राह्मणम् (तैसं. ७.४.११.४) इति विधिविभागवाक्यादाद्युदात्तः। ब्रह्माधीते[4] वेत्ति अण्। १०

ब्राह्मोऽजातौ (पा. ६.४.१७१) इति जातिव्यतिरिक्तविषये टिलोपाभिधानात् जातौ न[5] टिलोपः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः[6]।

इतरत्। नाव्विषयस्यानिसन्तस्य (फि. २६) इत्याद्युदात्तः।

ब्रह्मन्शब्दो यदा पुंलिङ्गस्तदान्तोदात्तः मिथुने मनिः[7] (उणा. ६०१) इति प्रत्ययस्वरेण। यदा नपुंसकं तदा मनिन्। आद्युदात्तः। ब्रह्मा होताऽध्वर्युरग्नीन् (तैब्रा. ३.३.८.८), ब्रह्म ब्रह्माऽभवत् स्वयम् (तैब्रा. ३.१२.९.३)। एवमन्येऽपि मन्न्यन्ताः। नपुंसका मनिन्नन्ताः। १५

अक्षन्नमीमदन्त (तैसं. १.८.५.२)। अघसन्नित्यर्थः। अनुदात्तः। पुरान्नमक्षन् (तैसं. १.५.२.१)। अतिङ्परत्वात् सर्वनिघातः।

यथाऽक्षन्नापन्नम् (तैसं. ६.१.९.१) इति अस्थिदधिसक्थि० (पा. ७.१.७५) इत्यादिना अनङ्। अक्षणि इत्यर्थः। सुपाम् (पा. ७.१.३९) इत्यनेन सुपो लुक् न डिसंबुध्योः (पा. ८.२.८) इति नलोपाभावः॥ २०

---

१ Thus read all our MSS. But the correct reading is पूर्वाधरावराणा°
२ A om.
३ A om ततो जस्। सोऽनुदात्तः।
४ A om this sentence.
५ B टिलोपाभावः for न टिलोपः
६ A om प्रत्यय ··· न्तोदात्तः
७ B मनिच्
८ A मनिजन्ताः

उपशयो यूपः। यद्दक्षिणत उपशय उपशये (तैसं. ६.६.४.४)। उपशय एरच् (पा. ३.३.५६) इत्यन्तोदात्तः। उपशय इति तिङ्। उपशेते इत्यर्थः। लोपस्त आत्मनेपदेषु (पा. ७.१.४१) इति तकारलोपः। शीङः सार्वधातुके गुणः (पा. ७.४.२१)। अयादेशः। लसार्वधातुकानुदात्तः॥

५ देवासुराः संयत्ता आसन् (तैसं. १.५.१.१)। तिङतिङः (पा. ८.१.२८) इति निघातः। यान्येव पुरस्ताद्रक्षाꣳस्यासन् (तैसं. २.४.१.२)। यद्वृत्तान्नित्यम् (पा. ८.१.६६) इति निघातप्रतिषेधे आडागम उदात्तः। घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् (ऋ. ३.२६.७)। आस्यमित्यर्थः। पदादि० (पा. ६.१.६३) सूत्रेणासन्नादेशोऽन्तोदात्तः।

१० न ह्यासामिषम् (तैसं. ७.५.९.२)। न हि स्पशमविदन् (तैब्रा. २.४.६.७) इत्यादौ नकार उदात्तः। पदभेदात्। न हि प्र वेद सुकृतस्य पन्थाम् (तैआ. १.३.२) इत्यादावनुदात्तः ऐकपद्यात्। अत एव न ह्यस्या अपरं चन (तैसं. १.७.१३.१) इत्यत्र बह्वृचा ऐकपद्येनानुदात्तमामनन्ति। तैत्तिरीयकास्तु पदभेदादुदात्तमाहुः।

अह्ने स्वाहा (तैसं. ७.१.१७.१), अपराह्णे (तैसं. २.२.२.५)। अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः (पा. ५.४.८७), अह्नोऽह्न एतेभ्यः (पा. ५.४.८८) इत्यह्नादेशः कृतसमासान्तः अन्तोदात्तः। अहर्इत्याद्युदात्तम्। अहर्भवति (तैसं. ५.४.१२.२)।

पञ्चाहो भवति (तैसं. ७.३.८.१), षडहो भवति (तैसं. ७.२.६.२)। न संख्यादेः समाहारः (पा. ५.४.८९) इत्यह्नादेशनिषेधे राजाहःसखिभ्यष्टच् (पा. ५.४.९१) इति टच्।

---

१ B om उपशय.
२ C तिङनिघातः for तिङतिङ इति निघातः
३ C यद्वृत्तान्निघातप्रतिषेधः for यद्वृत्ता ··· प्रतिषेधे.
४ A इत्यादावुदात्तः; B इत्याद्युदात्तः. The correct reading obviously must be इत्यादावनुदात्तः as is clear from the argument that follows. This, however, is not quite clear and deserves further consideration.
५ In this mantra, the तैत्तिरीयकs read न हि as two words, whereas the Ṛgvedins read it as one word. Hence the difference in the accentuation of नहि in the two संहिताs.
६ A अहःसर्वैतिप्रकरणे for अहः सर्वैक ··· रात्रेः.
७ B अहरित्याद्युदात्तः; A अहरित्याद्युदात्तम्.
८ B टच्

अहरहः (तैसं. २.५.६.५) इत्यत्र तु तस्य परमाम्रेडितम्, अनुदात्तं च (पा. ८.१.२.३) इत्येतद्विषयम्। समासत्वे समासान्त उदात्तः।

अडभावः। दा नो अग्ने शतिनो दाः सहस्रिणः (तैसं. २.२.१२.६)। लुङि मध्यमपुरुषैकवचनम्। बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (पा. ६.४.७५) इत्यडभावः। पादादित्वात् सामार्थ्याभावाच्च निघाताभावः। ५

अग्निर्द्रविणम् (तैसं. २.२.१२.६) इत्यत्र निघातः। व्यत्ययेन सिप्।

पाप्मानमपि दहति (तैसं. २.१.४.७)। मनिच्प्रत्ययः। पातयतीति पाप्मा। तकारस्य पकारः। णेरनिटि (पा. ६.४.५१) इति णिलोपः। नेड् वशि कृति (पा. ७.२.८) इति इट्प्रतिषेधः।

प्र स्वाद्मानो रसानाम् (ऋ. १.१८७.५), आत्मानं ते मनसा (तैसं. ४.७.६.२) नपुंसकलिङ्गे आद्युदात्तः। सद्म पार्थिवं च रजः (तैसं. २.३.१४.६), कर्मणे वां देवेभ्यः (तैसं. १.१.४.१), शर्म मे यच्छ (तैसं. १.२.२.२)। १० १५

क्वचित् समासे पुंलिङ्गेऽप्याद्युदात्तः। सुशर्मासि (तैसं. १.४.२६.१), सुत्रामणम् (तैसं. १.५.११.५)। सोमनसी अलोमोषसी (पा. ६.२.११७) इत्याद्युदात्तः। यत्र आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च (पा. ३.२.७४) इत्याकारान्तान्मनिन् स पुंलिङ्ग एवाद्युदात्तः। एवमन्येष्वपि प्रकृतिभेदेषु स्वरभेदो दृश्यते। १५

यदा स्व इति सर्वनाम तदा उदात्तः। न हि स्वः स्वꣳ हिनस्ति (तैसं. ५.१.७.१), गावो न वज्रिन् स्वमोको अच्छ (तैब्रा. २.४.३.१२) इति व्यत्ययेनानुदात्तः। यदा क्रियावाचि तदानुदात्तः। मा प्रहारावमन्तः स्वः (तैसं २.५.२.२) इति। तिङतिङः (पा. ८.१.२८) इति निघातः। अस्तेर्लटि भसोरल्लोपः (पा. ६.४.१११) इत्यल्लोपः। स्वर्गवाची स्वरितः। भूर्भुवः स्वः (तैआ. २.१९.१)। सुष्ठु अर्यत इति २० २०

---

१ A om.
२ A om बहुलं छन्दसि ··· निघाताभावः।
३ A om इत्यत्र निघातः।
४ A मिनिः for मनिच्प्रत्ययः
५ A om पातयतीति पाप्मा।··· इट्प्रतिषेधः।
६ A कश्चित्.
७ C पुंलिङ्गेऽप्या°.
८ C adds यथा सुत्रामेति स्वतन्त्रस्य सुत्रामेति पदस्याभावात् after आद्युदात्तः
९ AB reads प्रकृतिभेदो.
१० B reads सुत्रामेति पदस्याभावात् after दृश्यते.
११ C reads यदात्यं तदा instead of स्वर्गवाची.

स्वः। अर्तेर्विच्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरो व्यत्ययात्। बहुलवचनाद्वा। उदात्तस्वरितयोः (पा. ८.२.४) इति स्वरितः। एवम् असावादित्य (तैसं. २.१.२.४) इत्यत्र प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। असावेहि (तैब्रा. ३.१०.८.२) इति पाष्ठिकामन्त्रितस्वरः। परि ददाम्यसौ (एका. २.३.१८) इत्यत्र आष्टमिकनिघातः।

५ एवम् इन्द्राग्नी इत्यादिषु त्रैरूप्यमुक्तम्। पत्स्यासु चक्रे (तैसं. १.८.१२.१)। निघातः। यो नो अरातिꣳ समिधानं चक्रे (तैसं. १.२.१४.२)। निघातप्रतिषेधे प्रत्ययस्वरः।

क्वचित् सुबन्तद्विवचनमपि अन्तोदात्तं दृश्यते। यदतिग्राह्याश्चक्रे पृष्ठानि (तैसं. ६.६.८.१)। चक्रशब्दादन्तोदात्तादौङः शीभावः। एकादेशेन सोऽप्युदात्तः।

१० सांविद्येन (तैसं. ६.५.५.१)। औद्भिद्यमेव तत् (तैब्रा. २.७.१८.२)। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च (पा. ५.१.१२४) इति ष्यञि ञित्स्वरः॥

राज्याय सन्तꣳ राज्यं नोपनमेत् (तैसं. २.१.३.४)। पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यत् (पा. ५.१.१२८)। प्रत्ययस्वरः।

कूप्याभ्यः स्वाहा। कूल्याभ्यः स्वाहा (तैसं. ७.४.१३.१)। भवार्थे यत्।
१५ यतोऽनावः (पा. ६.१.२०९) इत्याद्युदात्तः। विकर्याभ्यः स्वाहा ऽवक्याभ्यः स्वाहा (तैसं. ७.४.१३.१) यतोऽनावः (पा. ६.१.२१३) इत्यत्र द्व्यज्ग्रहणानुवृत्तेः तित्स्वरितम् (पा. ६.१.१८५) इति स्वरितः।

आदित्यः प्रायणीयः (तैसं. ६.१.५.१)। आदित्या वै देवतया विट् (तैसं. २.३.१.३)। दित्यादित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः (पा. ४.१.८५) इति ण्यप्रत्ययः।

२० न यजुः कर्तव्यम् (तैसं. १.५.२.४)। तस्मान्निर्यासस्य नाऽऽश्यम् (तैसं. २.५.१.४)। ऋहलोर्ण्यत् (पा. ३.१.१२४) इति ण्यप्रत्ययः। एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य (व्याप. ४६) इति यतोऽनावः (पा. ६.१.२१३) इत्यत्राग्रहणात् तित्स्वरित एव।

---

१ A प्रातिपदिकस्वरः
२ C अन्यात्राप्येवं
३ C om इन्द्राग्नि इत्यादिषु.
४ C त्रैस्वर्यं वेदितव्यम्.
५ C om पत्स्यासु चक्रे ··· ण्यत्। प्लुतस्वरः (on p. 7 below)
६ We should have यक् for यत्; A adds इति after यत्.

देवा मनुष्याः (तैसं. २.४.१.१)। मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च (पा. ४.१.१६१) इति यत्प्रत्ययः। षुगागमश्च। तित्स्वरः देवमनुष्याः (तैसं. ६.१.१.१) इति समासस्वरः। मनुष्यलोके (तैसं. १.५.७.२)। समासस्य स्वरे सति अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (पा. ६.१.१५८) इति स्वरः।

क्वचित् समासान्तेऽपि तित्स्वरित एव दृश्यते। याज्यानुवाक्ये भवतः (तैसं. २.५.२.२.३)। व्यत्ययो बहुलम् (पा. ३.१.८५) इति वचनात्। अनुवाक्याशब्दो ण्यदन्तः तित्स्वरः। चजोः कु घिण्ण्यतोः (पा. ७.३.५२) इति कुत्वम्।

वचः। वचोऽशब्दसंज्ञायाम् (पा. ७.३.६७) इति वचः कुत्वं न भवति यद्यपि तथाप्यनुवाक्याशब्दस्य ऋग्विशेषवाचित्वात् शब्दसंज्ञापि अस्तीत्युच्यते। अथवा अनुवचनमनुवाकः। तमर्हतीत्यनुवाक्या। ततो अर्हत्यर्थे यत्प्रत्ययः। पुरोनु-
१० वाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति (तैसं. ३.४.१०.४) इत्युक्तत्वात्। याज्याशब्दो ण्यदन्तः। अर्हे कृत्यतृचश्च (पा. ३.३.१६९) इति यजनार्हा ऋग्याज्या। यजयाचरुचप्रवचर्चश्च (पा. ७.३.६६) इति कुत्वाभावः। तित्स्वरः।

याज्यानुवाक्ये (तैसं. २.२.२.३) इत्यत्र कथमेकादेशस्वरः (? न) उदात्तः। न ह्यस्ति विधानं स्वरितेनैकादेशः स्वरित इति। स्वरितस्थानिकत्वात् स्वरित इति
१५ विधानम् इति चेत्। न। अनुदात्तस्थानीयः अनुदात्तः इत्यपि विधिः स्यात्। उदात्तेनैकादेश उदात्तः (S. पा. ८.२.५) इत्यपि न वक्तव्यं स्यात्। उदात्तस्थानिकत्वादेव सिद्धेः। न च स्वरितविधेः प्राबल्यात् नानुदात्तविधिरिति वाच्यम्। सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वात्।

अत्रोच्यते। किमत्र अनुदात्तं पदमेकवर्जम् (पा. ६.१.१५८) इत्यनुदात्त २०
आशङ्क्यते। स्थानिवद्भावो वा। नाद्यः। समासान्तस्वरविधानात्। वैदिकप्रसिद्ध्या तदपवादश्चेत् तर्हि तयैव प्रसिद्ध्या स्वरान्तरस्यानुवादात् न शङ्काबाधः। न द्वितीयः। तेनैव हेतुना वायव्यम् (तैसं. २.१.१.१) इत्यादौ स्वरितस्य सिद्धत्वात्। उभयस्थानिकत्वे हि एकादेशस्य स्वरितत्वमेव। स्वरितविधेः प्राबल्यात्। एकवर्जमित्यभिधानात्॥ न च सतिशिष्टस्वर इति प्राबल्यम्। तस्योदात्तविषयत्वात्। अन्यथा सतिशिष्टस्वरस्य सतिशिष्टत्वेन बाधकत्वमापद्येत। एकादेशे उदात्तवचनं न वक्तव्यमिति न। स्वरितानुदात्तयोरेकादेशेऽपि उदात्त एव स्यादिति।

---

१ A reads: न च वचोशब्दसंज्ञायामिति निषेधः। शब्दसंज्ञात्वात्। अद्वा for वचः। वचोऽशब्द···अथवा.
२ A om this sentence.

अस्य इति क्वचिदन्तोदात्तः । अस्य यज्ञस्य दैर्घ्यम् ( )। क्वचित् सर्वानुदात्तम्। परे वृत्तमभ्यस्य द्वयोरपि विधानमुक्तम्। क्वचिदाद्युदात्तम् इङ्गयान्तम्। प्रास्याग्नावादित्यं जुहोति (तैसं ३.५.५.२)। ल्यबन्तो लित्स्वरः। अमावास्यां च पौर्णमासीं च नोपैत् (तैसं. २.५.६.४)। निघातः। तं लोकं पुण्योपैत् (तैसं. ५.५ ७.५.६), त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् (तैसं. ७.१.६.३)। नात्र निघाताभावः। नात्र तदभावे निमित्तं किञ्चिदस्ति। सत्यम्। नात्र निघातप्रतिषेधः। किन्त्वाकार उपसर्ग उदात्तः। तेनैकादेशे सत्युदात्तः।

उपेति गतिर्गतौ (पा. ८.१.७०) इति निहन्यते। आकारस्तु तिङि चोदात्तवति (पा. ८.१.७१) इति उदात्तस्याभावात् प्रकृतिस्वर एव।

१० केन मोपैष्युसीति (तैसं. ५.७.५.४) इति अत्रापि आकारः प्रश्लिष्ट एवाद्युदात्तः। एवमन्यत्रापि।

भक्षेहि माऽऽविश (तैसं. ३.२.५.१), संतत्यै त्वा यज्ञस्येत्याहवनीयात् (तैब्रा. ३.२.४.१) इत्यादिषु आकारप्रश्लेषात् उदात्तस्वरितयोः (पा. ८.२.४) इत्येष स्वरो न भवति।

१५ इन्द्रो देवाञ्छम्बरहत्य आवत् (तैब्रा. २.८.३.८), वित्ता ह्येनानावत् (तैसं. ६.२.७.२)। अवतेलङ्। हियोगादाडुदात्तः। आवदधि देवाः (तैसं. २.५.६.६)। युवावौ द्विवचने (पा. ७.२.९२) इत्यावादेशः। सुपां सुलुक्० (पा. ७.१.३९) इति सुपो लुक्। आवयोः इत्यर्थः। अन्तोदात्तादेशोऽपि स एव।

तं देवा अन्वायन् (तैसं. ७.३.५.१)। निघाताभावः। आपो ह यद् बृहतीः गर्भमायन् (तैआ. १.२३.८)। निघातप्रतिषेधे आडागमस्वरः।

भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन् (तैसं. २.४.१४.१)। इणः शत्रन्तोऽयमाङ्पूर्वः। कृत्स्वरेणान्तोदात्तः।

प्रजापतिरधिपतिरासीत् (तैसं. ४.३.१०.१)। यत् सोमपानमासीत् स कपिञ्जलोऽभवत् (तैसं. २.५.१.२)। निघातप्रतिषेधः। अध स्विदासीत् (तैब्रा. २.८.९.५) ष्यत् (?)। प्लुतस्वरः। यथा वै संमृतसोमाः (तैसं. २.६.७.१), यथा वै पुत्रः (तैसं. ५.७.५.२), प्रकारवचने थाल् (पा. ५.३.२३)। तस्य लित्स्वरः।

१ A निघातः for निघाताभावः
२ A उपसर्गस्तु for उपेति.
३ B आस्वरः

तं नेमिमुभवो यथा (तैसं. २.६.११.१), पुरा जीवगृभो यथा (तैसं. ४.२.६.२), आ सवꣳ संवितुर्यथा (तैसं. ३.१.११.८), भ्राजन्तो अग्नयो यथा (वासं. ८.४०)। अध्यापकप्रसिद्ध्या सर्वानुदात्तः।

अन्तरमृतम् (तैसं. १.७.७.२)। अत्र प्रातिपदिकस्वरः। अन्तो वा एष यज्ञस्य (तैब्रा. २.२.६.१)। अमेस्तन् (उणा. ३६६) इति नित्स्वरः। एवमन्ये लक्षणानुगत्या अध्यापकप्रसिद्ध्या चानुगन्तव्याः।

सोमापूषणावेव (तैसं. २.१.१.६)। नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवी० (पा. ६.२.१४२) इति उभयपदप्रकृतिस्वरप्रतिषेधे अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु (पा. ६.२.१४२) इति प्रतिप्रसवे च तदपवादेन समासान्तोदात्तत्वम्।

प्राणथेन (तैसं. ४.१.४.१) इति थाथघञ्० (पा. ६.२.१४४) इत्यादिना १० अन्तोदात्ते सति व्यत्ययाद्युदात्तः(?)।

नन्दथुना कामम् (तैसं. ५.७.१९.१) इति। चितः (पा. ६.१.१६३) इत्यन्तोदात्तापवादेन प्रत्ययादिरुदात्तः।

बिभर्ष्यस्तवे (तैसं. ४.५.१.२) इति भीह्रीभृहुमद० (पा. ६.१.१९२) इत्यादिना प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वे आद्युदात्तत्वम्। १५

तं वाग्भ्यवदत् जुहुधीति (तैब्रा. २.१.२.३)। सेर्ह्यपिच्च (पा. ३.४.८७)। हेरपित्त्वादादेशोऽप्युदात्तः। तद्बाधेन हु इत्येतदुदात्तम्।

छन्धि वाचम् (तैआ. ४.३.३), छन्ध्यूर्जम् (तैआ. ४.३.३), छन्धि हविः (तैआ. ४.३.३) इत्यादिषूदात्तः श्रूयते।

यत् पुरुषं व्यदधुः (तैआ. ३.१२.५)। यद्वृत्तान्नित्यम् (पा. ८.१.६६) इति २० निघातप्रतिषेधेऽपि निघातः। तेन देवा अयजन्त (तैआ. ३.१२.४) इति विकरणेनाप्यागमोदात्तत्वम्। एवमादयो बहवः स्वराः व्यत्ययो बहुलम् (३.१.८५) इति वा परादिश्छन्दसि बहुलम् (पा. ६.२.१९९) इति बहुलग्रहणाद्वा यथादृष्टं व्यवस्थापनीयाः। छन्दसि दृष्टानुविधिः (S. पा. १.१.६.१) इति परिभाषया वा।

१ C °स्वरेणान्तोदात्तः
२ C अतो for इति.
३ C om लक्षणानुगत्या.
४ C प्रसिद्धिमात्रेण.
५ A इति नित्स्वरापवादः प्रत्ययस्वरः for इत्यन्तोदात्ता…दात्तः।
६ A इत्यादिरुदात्तः

अप्राणते स्वाहा, अशृण्वते स्वाहा (तैसं. ७.५.१२.१) इत्यत्र कथं नञ्स्वरः। असतो वा एष संभूतः (तैब्रा. ३.२.३.९), असतः सद्दधति (तैसं. २.१.५.४) इति विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् (पा. ६.१.१५४. वा. १२) इति वचनात् विभक्तिस्वरस्य सतिशिष्टत्वेऽपि नञ्स्वर एव स्यात्।

५ प्राणते स्वाहा (तैसं. ७.५.१२.२), शृण्वते स्वाहा (तैसं. ७.१.१९.२)। अत्रापि शतुरनुमो नद्यजादी (पा. ६.१.१७३) इति विभक्त्युदात्तत्वं नञ्स्वरेणोपपद्यते।

ननु सति सामर्थ्ये समासविधिना विभक्तिमतोऽपि नञ्सामर्थ्यावगमात् न शृण्वते अशृण्वते इत्यादि नञ्सम्बन्धः पश्चाद् भवति। तेन नञ एव सतिशिष्टस्वरः इति। न। १० नञ्समासोत्तरकालं सुपो धातुप्रातिपदिकयोः (पा. २.४.७१) इति सुपो लुग्विधानात् पश्चात् सुबुत्पत्तौ तत्स्वरस्यैव प्राबल्यम्। ततो वक्तव्यम्। विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान् (पा. ६.१.१५४. वा. १३) इति।

रक्षःशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽसुन्प्रत्ययान्तः। रक्षाꣳस्यजिघाꣳसन् (तैसं. ५.१.१०. २)। यदा पुंलिङ्गस्तदाऽसिप्रत्ययान्तः। विध्य रक्षसः (तैसं. १.२.१४.१), रक्षसो १५ दह (तैसं. ४.४.४.६)। अत्र प्रत्ययस्वरः।

वसन्तमृतूनां प्रीणामि (तैसं. १.६.२.३)। प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः।

ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत् (तैसं. ३.१.९.४)। अत्राद्युदात्तः। शतृप्रत्ययस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वात्। शप्सुपोश्चानुदात्तत्वात् धातुस्वर एवावतिष्ठते।

वसन्तां ब्राह्मणोऽग्निमादधीत। सुपां सुलुक्० (पा. ७.१.३९) इति सप्तम्याः २० सुप आल्। अनेन लित्स्वरेण मध्योदात्तः। वसन्ते इत्यर्थः।

विश्वाहा शर्म यच्छतु (तैसं. ४.६.४.५)। गतिकारकोपपदात्० (पा. ६.२. १३९) इति हाशब्द उदात्तः। विश्वाहा वयꣳसुमनस्यमानाः (तैसं. ४.६.६.३)। विश्वानि च तानि अहानि चेति समासे परादिश्छन्दसि बहुलम् (पा. ६.२.१९९) इति परादिरुदात्तः। विश्वाऽहाऽदस्तम् (तैसं. ४.२.५.५) इति। विश्वा अहा इति २५ व्यासः। तेन प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तौ।

---

१ A, B both read प्राणते स्वाहा शृण्वते स्वहा…नञ्स्वरेणोपपद्यते। But perhaps we have to read प्राणतेऽप्राणते स्वाहा, शृण्वतेऽशृण्वते स्वाहा…नञ्स्वरेणोपपद्यते। But there is no such example.

२ A om सुपो धातुप्रातिपदिकयोः इति.

वयोभिरेवायानवं रुन्धे (तैसं. ५.२.१०.७)। अयशब्दोऽच्प्रत्ययान्तो वृषादित्वादाद्युदात्तः।

उदयाꣳअजस्रम् (तैसं. ४.६.३.३)। अत्र अयान् इति तिङन्तनिघातः।

य उ चैनदेवं वेद (तैब्रा. ३.१.४.१)। अत्र द्वितीया टौस्स्वेनः (पा. २.४. ३४) इति अनुदात्त एवादेशः। एना वो अग्निं नमसा (तैसं. ४.४.४.४), सैनाऽ-५ नीकेन सुविदत्रो अस्मे (तैसं. ४.३.१३.२)। सुपां सुलुक्० (पा. ७.१.३९) इत्याजुदात्तः।

को हि तद्वेद (तैसं. ६.१.१.१), प्रजापतिर्वै कः (तैसं. १.६.८.४), प्रातिपदिकस्वरः। छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः (तैसं. ४.६.९.४) अत्र तिङतिङ (पा. ८.१.२८) इति निघातः। करोतेरुकारस्य(? रुत्तरस्य) च्लेः मन्त्रे घसह्वर० (पा. २.१० ४.८०) इति लुक्। धातोर्गुणः रपरः। इतश्च (पा. ३.४.१००) इतीकारलोपः। हल्ङ्यादि० (पा. ६.१.६८) लोपः। न माङ्योगे (पा. ६.४.७४) इत्यडभावः। मा ते गृध्नुरविशस्ताऽतिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथू कः (तैसं. ४.६.९.४) मा कार्षीरित्यर्थः।

ओषधयोऽसत्पुरुषः (तैसं. २.१.५.४) असत् इति नञ्स्वरेणाद्युदात्तः। देवेभ्यो १५ भागधा असत् (तैसं. ४.६.३.१)। अत्र तिङ्स्वरः। अस्तेर्लिङर्थे लेट्। लेटोऽडाटौ (पा. ३.४.९४) इत्यडागमः। इतश्च० (पा. ३.४.९७) इतीकारलोपः। जरदष्टिर्यथाऽसत् (तैसं. २.३.१०.३) इति। अत्र यथायोगात् यावद्यथाभ्यां (पा. ८.१.३६) इति निघातभावे अडागमस्योदात्तत्वात् असत् इति धातोरन्त उदात्तः(?)।

मा मा हिꣳसीः (तैसं. १.२.२.३)। अत्र आद्यो मा शब्दो निषेधवाची २० निपातः। स उदात्तः। द्वितीयो माशब्दो माम् इत्यर्थे। त्वामौ द्वितीयायाः (पा. ८. १.२३) इत्यन्वा(? त्यस्या)देशोऽनुदात्तः।

---

१ B वयःशब्दो.

२ Both A, B read मा ते गृध्नुः मा कार्षीदित्यर्थः for this sentence.

३ A reads अत्र यथायोगादाडागम उदात्तः for this sentence.

४ A om यावद्यथाभ्यामिति

५ A om असत्…उदात्तः

६ A reads मामित्यस्य मादेशः for माशब्दो मामित्यर्थे.

७ A om this sentence.

ते ते वाचꣳसुबन्ताम् (तैसं १.८.१४.१)। अत्र आद्यस्तच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचनम्। प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। द्वितीयो युष्मदादेशोऽनुदात्तः[1]।

सुविते मा धाः (तैसं. १.२.१०.१–२), वाचि स्वाहा वा ते धाः (तैसं. १.४.४४.४)। दधातेर्लुङ्। तेन निघातः। धा असि स्वधा असि (तैसं. १.१.९.३)। ५ दधातेरसिप्रत्ययः[2]। स उदात्तः।

सलिलꣳसर्वमा इदम् (तैब्रा. २.८.९.४)। आ[3] इति अस्तेर्लुङ्। तिङ्निघातः। आसीत् इत्यर्थः। अस्तिसिचोऽपृक्ते (पा. ७.३.९६) इति ईडागमस्य[4] बहुलं छन्दसि (पा. ७.३.९७) इति वैकल्पिकत्वात् तिप्प्रत्ययस्य[5] ईडभावः। हल्ङ्या० (पा. ६.१.६८) इति लोपः।

१० मा मेऽवाङ् नाभिमति[6] गाः (तैसं. ३.२.५.३)। इणो गा लुङि (पा. २.४.४५) इति गाङ्[7]। तिङ्निघातः। त्वमपो अजनयस्त्वं गाः (तैब्रा. २.८.३.२), गा वेदयतीन्द्राय मन्युमते[8] (तैसं. २.२.८.२)। डोप्रत्ययान्तात् गोशब्दात् द्वितीयाबहुवचनम् शसि गोशब्दो डीप्रत्ययान्तः। औतोम्शसोः (पा. ६.१.९२) इत्याकार उदात्तस्थानिकत्वात् उदात्तः। अमि शसि च पूर्वपरयोरेकादेशाविधानात्[9]। एवं गामालभते (तैब्रा. १५ ३.९.८.२), गां वाव (तैसं. २.७.२.२)। एनो मा नि गाम् (तैसं. ४.७.१४.२) इत्यादावपि[9] पूर्ववल्लुङ्।

अग्ने त्वं नो अन्तमः (तैसं. १.५.६.२)। अन्तिक(? अन्त)शब्दात् तमप्। तलोपश्च। अन्तिकतम इत्यर्थः। तेनाद्युदात्तः। नान्तमा वहन्तीरतीयात् (तैसं. ६.४.२.१३) इत्यत्र प्रातिपदिकाश्रयणेनान्तोदात्तत्वं विज्ञेयम्। सर्वे विधयश्छन्दसि विक- २० ल्प्यन्ते (नागेश, परि० ३५) इति वचनात्।

अत एव अग्ने यष्टरिदं नमः (तैसं. १.१.१२.१), अग्ने देवेद्धमन्विद्ध मन्द्रजिह्वामर्त्यस्य ते (तैसं. १.६.२.२) इत्यादौ नामन्त्रितेसमानाधिकरणे[10] सामान्यवचनम् (पा. ८.१.७३) इति अविद्यमानवद्भावप्रतिषेधमनादृत्य[11] षाष्ठिकामन्त्रिताद्यु-

---

१ A om अनुदात्तः २ A reads दधातेरसिः
३ Both A, B read सलिलꣳसर्वमा इदम् before आ इति अस्तेर्लुङ्। तिङ्निघातः।
४ A reads इतीट् for इति ईडागमस्य.
५ A तिपः for तिप्प्रत्ययस्य. ६ A नाभि° for नाभि°.
७ A गादेशः for गाङ्. ८ A om शसि … °कादेशविधानात्.
९ A om इत्यादावपि. १० A °मन्त्रितसमाना°.
११ A °मानवत्त्व°

दात्तत्वमाश्रितम्। पदकारोऽपि छन्दसि विधिवैचित्र्यं सूचयितुं विना कारणेन क्रियाकारकयोः ऐकपद्यं सस्मार। प्रजापतिं त्वोवेद प्रजापतिस्त्वं वेद (तैसं. १.६.११.४)। त्वोवेद त्वद् वेद इत्यर्थः। त्वत्समसिमनेमेत्यनुचानि[1] (ऽ. फि. ७८) इति त्वच्छब्दोऽनुदात्तः। पूर्वा तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते। उत्तरा तु निहन्यत एव चादिलोपे विभाषा (पा. ८.१.६३) इति। वेद लिट्स्वरेणाद्युदात्तः॥ ५

अन्यान्येवमुदाहृत्य विशेषस्वरगोचरः
नित्यस्वाध्यायनिष्णातैर्निर्वाच्यः शब्दवेदिभिः।
शाखायां तैत्तिरीयायां बहूनालोच्य धीमता
स्वरोदाहृतयो दृष्टा नृसिंहेण विपश्चिता॥

शब्दविद्याप्रशंसार्थं सक्तुमिवेति (ऋ. १०.७१.१२) पठति। तत्प्राप्तिप्रार्थनार्थं १० देवीं वाचमजनयन्त (तैब्रा. २.४.६.१०) इति॥ अनयोरयमर्थः।

यत्र शब्दशास्त्रे धीरा विवेकिनः तितउना चालनीपात्रेण सक्तुमिव मनसा वाचं पुनन्तः शोधयन्तः अक्रत[3] व्याकृषत। अत्र शब्दशास्त्रे सखायः स्निग्धाः सख्यानि सखित्वफलानि जानते विदन्ति[4]। एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहितेति।

देवीं वाचमजनयन्त सृष्ट्यादाविति शेषः। देवाः। तामेव भिन्नां वाचं विश्वरूपा १५ बहुरूपाः पशवो जीवा वदन्ति। इषमूर्जं नो दुहाना मन्द्रा मदनीया धेनुरिव सा वाक् सुष्टुता सती अस्मानुपैतु।

सक्तुं सचतेस्तुन्[5]। नित्त्वादाद्युदात्तः[6]। पुनन्तः सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वात् शतुरकार उदात्तः। यत्र लिति (पा. ६.१.१८९) इति प्रत्ययात् पूर्वं उदात्तः। इव चादिः सर्वनिघातः॥ धीराः सुसूधाग्रगृधिभ्यः क्रन् (उणा. १८२), तेनाद्युदात्तः। मनसा २० असुन्नन्तः। वाचम् धातुस्वरेणाद्युदात्तः[6]। अत्र एतदोऽन् (पा. ५.३.५) इत्यनादेशः। त्रल्। लित्स्वरः। छान्दसत्वाद्दीर्घः[8]। सखायः। समाने ख्यश्च (उणा. ५७६)।

---

१ B त्वत्स्थमसिनेमेत्यनु°
२ A appears to take this as the beginning of a new section. Before starting it, it adds ओम् in the centre of a different line.
३ A, B both read अकृत for अक्रत. ४ A विन्दन्ति.
५ B reads सचतेस्तुन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः।
६ A धातुस्वरः for धातुस्वरेणाद्युदात्तः।
७ A om एतदोऽन्…त्यादेशा ८ A छन्दसो दीर्घः

समाने उपपदे ख्यायतेरिञ्। डिच्च। यलोपश्च। समानस्य सभावः उदात्तः। सख्यानि। सख्युर्यः (पा. ५.१.१२६) इति यप्रत्ययः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। जानते। तिङ्तिङः (पा. ८.१.२८) इति निघातः। भद्रा। रप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। एषाम्। इदयोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ (पा. २.४.३२) इति प्रकृतिप्रत्ययावनुदात्तौ। लक्ष्मीः। लक्षेर्मुट् च (उणा. ४४०) इतीकारः प्रत्ययः मुडागमश्च। तेनान्तोदात्तः। निहिता। गतिरनन्तरः (पा. ६.२.४९) इति गतिरुदात्तः। अधि। उपसर्गस्वरः। वाचि। सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (पा. ६.१.१६४) इति विभक्तिरुदात्ता॥

सकुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि॥
(ऋ. १०.७१.२)

देवीम्। उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः। वाचम्। धातुस्वरः। अजनयन्त। तिङ्निघातः। देवाः। अच्प्रत्ययान्तः चित्स्वरः। ताम्। प्रातिपदिकस्वरः। विश्वरूपाः। बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् (पा. ६.२.१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पशवः। उप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरः अन्तोदात्तः। वदन्ति। तिङन्तनिघातः। सा। प्रातिपदिकस्वरः। नः। आष्टमिकनिघातः। मन्द्रा। रक्प्रत्ययान्त अन्तोदात्तः। इषम्, ऊर्जम्। धातुस्वरौ। दुहाना। लसार्वधातुकस्वरः। धेनुः। प्रत्ययस्वरः। वाक्। धातुस्वरः। अस्मान्। मदिक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः। उप। उपसर्गस्वरः। सुष्टुता। अव्ययस्वरः। आ। उपसर्गस्वरः। एतु। तिङन्तस्वरः।

देवीं वाचमजनयन्त देवाः। तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना। धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु॥
(तैब्रा. २.४.६.१०)

इति सर्वं सिद्धम्।

इति अष्टमः परिच्छेदः।

इति रुद्रार्यसूनुना नरसिंहसूरिणा विरचिता स्वरमञ्जरी समाप्ता॥

---

१ A रगन्तः प्रत्ययस्वरः for रप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः
२ A सर्वानुदात्तः for प्रकृतिप्रत्ययावनुदात्तौ.
३ A om मुडागमश्च.
४ A om अच्प्रत्ययान्तः
५ A om प्रत्ययस्वरः

APPENDIX I

EXTRACTS FROM THE PARIMALA

1 अर्धाङ्गजानिमधरीकृतपञ्चबाणभाशीविषाभरणमार्द(र्द्र)जटाकलापम्।
आलोलफालदृशमाहतकालकूटमालोकयेऽहमनिशं कमपि प्रकाशम्॥ १॥
वाणीं काणभुजीमजीगणदवासासीच्च वैयासकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीकुम्भेषु चाजागरीत्।
वाचामाचकलद्रु(?द्र)हस्यमखिलं यच्चाक्षपादस्फुरां।
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः॥ २॥*
मल्लिनाथकवेस्तस्य पुत्रस्तादृग्गुणोदयः।
अस्ति श्रीगिरिनाथाख्यो विनीतो वेदशास्त्रवित्॥ ३॥
सोऽयं नृसिंहविदुषः ख्याताया[:] स्वगुरोः कृतेः।
विधत्ते स्वरमञ्जर्या व्याख्यां परिमलाह्वयाम्॥ ४॥
आम्नायनिर्जरतरो[:] स्वरमञ्जरीयमाविष्कृता प्रतिभया नरसिंहसूरेः।
ग्राह्योल्लसत्परिमला विबुधैस्स[म]स्तैरासेव्यतामविकलं फलमादधाना॥ ५॥
सुकृतमकृत नावं वेदरत्नाकरेऽस्मिन् स्वरतरलतरङ्गे नृत्तशिल्पी नृसिंहः।
स्वयमिह विहरन्तां वीतशङ्कं विदग्धा नवपरिमलटीकां कर्णधारीं विधाय॥ ६॥

अथ ग्रन्थारम्भे तस्याविघ्नपरिसमाप्तिं सम्प्रदाय[?या]विच्छेदं च इच्छन्निष्टां विशिष्टां च देवतामभिवादयते, वेदेत्यादि— ईश्वरं वन्दे इत्यन्वयः। कीदृशमीश्वरम्, येनेश्वरेण वेदवेदार्थयोस्तत्त्वमशेषं बोधितं विज्ञापितम्। सर्वं ... ... लोकोयेति शेषः।

वेदस्य तत्त्वं नाम स्वरवर्णादियाथार्थ्यम् अर्थस्य त्वबाधितत्वमिति एतेन देवतायाः प्रकृतनिर्माणाद्यनुग्रहताच्छील्यमिष्टत्वं च सूचितम्। वैशिष्ट्यं तु कृत्स्नेनापि श्लोकेनेत्यनुसन्धेयम्। ननु स्वयमज्ञस्य कथं परबोधकत्वम्, तदाह सर्वज्ञमिति। ननु ईश्वरो न सर्वज्ञः, पुरुषत्वात्, पृथग्जनवद्, इत्याशङ्क्याहः ईश्वरमिति। ईश्वरमङ्गीकृतवत[:] [त]त्सार्वज्ञ[?ज्ञ्य]विप्रतिपत्तिरयुक्ता। तस्य कार्यलिङ्गकानुमानेन सर्वज्ञत्वेनैव सिध्यति। तदनङ्गीकारे प्रत्यनुमानस्य धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात्, ईश्वरस्यैवानङ्गीकारे त्वाश्रयासिद्धिरिति। तर्हि ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणम्। तत्राह विश्वात्मानमिति। विश्वस्य प्रपञ्चस्य कार्यभूतस्यात्मानं स्वरूपभूतं तदुपादानत्वात् तस्य।

---

* Identical with Intro. verse 2 of मल्लिनाथ's तरल, comm. on एकावली of विद्याधर.

तथा चेश्वरानङ्गीकारे विश्वस्य निस्स्वभावत्वप्रसङ्गः । तत्कार्यस्य तदभिन्नत्वादिति भावः । न च कर्तृत्वमेवास्य नोपादानत्वम् इति च शङ्कनीयम् । अभिन्ननिमित्तोपादानत्वश्रवणादिति । तथापि किं तेन दुराशयेन इत्याशङ्क्याह सदेति— सदाशिवः नित्यप्रसन्नः भक्तिमात्रसुलभ इति यावत् । सम्प्रति गुरुनमस्कारपूर्वकं श्रोतृमनःप्ररोचनार्थं वक्ष्यमाणमर्थं प्रतिजानीते । पाणिनीत्यादि । परिमल p. 1 f.

2 On स्वरमनोज्ञमञ्जरी, गिरिनाथ writes : मनोज्ञाः स्वर(? रा)स्स्वरमञ्जरी वक्ष्यत इत्यर्थः । वृत्तानुसारान्मनोज्ञशब्दस्य समुदाय(? यि)विशेषणस्यापि समुदायविशेषणप्रयोगः । स्वरमञ्जरीतिग्रन्थनामधेयम् ॥ p. 3.

3 अथ शिष्यबुद्ध्यनुग्रहार्थमुक्त ... मुत्तरपरिच्छेदार्थमग्रे सूचयतीति । इति इत्थं तेषां स्वराणां सामान्यनिर्देशः कृतः । अत एव विशेषतो निरूप्यते । तत्रापि पूर्वं प्रकृतिस्वरा निरूप्यन्त इति । p. 39 (immediately before the colophon of the first परिच्छेद).

4 अथ परिच्छेदान्तरमारभमाणो 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते' इत्यादि भाष्यं प्रमाणयन्नाशीरूपं मङ्गलमाचरति सत्तेति । द्व्यक्षरमेतत् । सत्तायाः साधुतागुणस्य सततसत्तानित्ययोगाद्धेतोस्सतां संसत्स्सुभ्यं स्तुता(? संसत्सु संस्तुता) आस्तां (? असतां) अशुभानां [? संत]रणं सा सुतसंततिस्तेऽस्तु । p. 40.

5 अथ सूत्रक्रमेणैव स्वरविशेषण(om. ण)निरूपणमारभमाणो घञ्स्वरं तावदाह— कर्षात्वत इति । कु(? आ)त्वत इत्यस्य व्याख्यानमाकारवत इति । p. 40.

6 The comm. on the बहुव्रीहि section of परि. II breaks with बहुल-[? प्रयो]जनमाह परादिश्चेत्यादि – गतमन्यत् । p. 78.

After this we get : अथ व्युत्पित्सूनामुपकारार्थम् 'इषे त्वा' इत्यनुवाकस्य स्वरं व्युत्पादयति इषे त्वेत्यादीति । This is clearly the beginning of the commentary on the स्वरसंचार section, which begins with इषे त्वेत्यादि. p. 78.

It ends with तस्य च विभक्तौ परतो विधानात् प्रागत्वं न विभक्तिप्रातिपदिक ... न्ताभिधानम् । p. 79.

After this comes the colophon of the परिमल on समासस्वराख्यंतृ-[? ख्यस्तृ]तीयः परिच्छेदः ॥ p. 79.

7 Immediately after the above colophon, the commentary on परिच्छेद 4 begins : परिच्छेदान्तरं प्रारभमाणः इष्टदेवतां प्रार्थयते निधनानीति । This shows that the verse introduced by this is the मङ्गल of परिच्छेद IV.

8 He comments on the above मंगल as follows :

हे इन द्गतीश(? जगतीश), अधुना इदानीं निधनान्य(? न्या)ध्यात्मिकादिव्यसनानि धुनानेन निरस्यता नूनाव्यू ... नाम नानाविधानां नाना(? अन्नाना)मदनीयानां भोग्यानां अणिमाद्यैश्वर्याणां निधानेन निधानकारणेनेत्यर्थः । धनोतीति धनं ज्ञानवित्तं तेन करणेन अधनानतत्त्वज्ञानानि ... ... प्रार्थनायां लोट् । p. 79.

9 The next मंगलश्लोक he introduces with the following words : इममेवार्थमन्येनाप्युपन्यस्यति, भोरिति । and explains it as follows :—

भोरिति । भो गुरवोऽधीरः(? °वो धीराः) इत्यामन्त्रिणं(? तं), नान्यमग्नाः अन्यमग्नाः अर्वाचीनं देवतान्तरं [अ]भजमानाः सन्त इत्यर्थः । न शब्दस्य सुप्सुपेः(? पेति) ... ... [? लोकेशवन्ध्यायतनानि] प्रभूणां धारि(?)वन्ध्यानि पुरुषार्थशून्यान्यायतनान्यास्थानानि, अमत्वा अनपेक्ष्येत्यर्थः । केशवं ध्यायत । कीदृशम् । [? अ]तुच्छालाभः चतुर्वर्गप्राप्तिर्यस्य तम् किंच धनाया धनाशा ... अन्यायोदन्ये ... सेतुनि(? र्नि)वारकः विषयाभिलाषपरिपन्थीत्यर्थः । फलेनाविद्ययाज्ञानगुरुश्च प्रत्युत स्वयं तद्भञ्जको यो बोधः तत्त्वज्ञानं तस्य नाथमीश्वरम् । p. 80.

Immediately after this, गिरिनाथ introduces Ch. 4 with the words : अथोणादिप्रत्ययान्तान् शब्दानधिकृत्य स्वर ..... सङ्गतिमाहाथेति । अथ प्रातिपदिकविशेषस्य समासस्य स्वरनिरूपणानन्तरं प्रातिपदिकं(? क)विशेषकृदन्तमधिकृत्य किंचित् स्वरस्वरूपमुच्यते इति सङ्गतिः । p. 80.

10 गिरिनाथ comments on only a few उणादिसूत्रs, and remarks अन्यत् सुगमम् । इति महोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिसूनुश्रीगिरिनाथसूरिविरचितायां स्वरमञ्जरीव्याख्यायां परिमलाख्यायामुणा[दिस्व]रो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥ p. 82.

11 परिमल on परिच्छेद V begins : अथ परिच्छेदान्तरमारभमाणो देवतां प्रार्थयते । श्रीदामोदरेति । The मङ्गल here comprises three श्लोकs; and the परिमल on them runs as follows :

श्रीदामोदरेति — श्रीमतो दामोदरपदाब्जस्य सदामोदैः सत्सौरभै रतेन्द्रियाः उत्कचित्ताः अत एव [? सदामोदर]यो(:) निर्मुक्ताः । सदामोदरसाकुलाः सच्चिदानन्दास्वादलम्पटास्सन्तो नन्दामः । p. 83.

हारेति । हे हरे, हारैर्मुक्ताहारैर्महान्, अहीन् हन्तीति अहिहा गरुत्मान्, तमारोहतीति अहिहारो[ही], [हरी]ना(? णां) महावेगं हरन्ति ये तान् अरीन् हन्तीति हरिरंहोहरारिहा । हन्तेः क्विप् ॥ राहोः सैंहिकेयस्य अरित्वमिह मनसि विषये अहरहः प्रत्यहः(? हम्) अंहः ... हर प्रार्थनायां लोट् ॥ p. 83.

शैलेति । शिला स्थाणोः स्थावरत्वात् शैलाद्योगो युज्यते । तयोर्निखिलजगज्जनकत्वं तु विरुद्धमित्यर्थः । एतेन शिवयोरचिन्त्यमद्वैमत्वं व्यज्यते । p. 83.

12 The commentary, after the three मङ्गल verses of परिच्छेद V, begins : सुबन्तस्वरनिरूपणानन्तरं तिङन्तस्वरनिरूपणं वि ... ... थेति तिङतिङः (पा. ८.१.२८) इति कार्यं सूत्रं तस्याधिकारं पठति । पदस्य (पा. ८.१.१७) । इत्यादि । p. 83.

13 On p. 97, with reference to यत्रैवेति । यत्रैव कारके कर्तरि कर्मणि वा गत्यर्थे लोट् तत्रैव कारके चेत् उत्तरं लोडन्तमपि कदाचिन्न निहन्यते । उभयोः कर्तरि विधानात्, सर्वग्रहणमेकदेशान्यत्वेऽपि निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति । (Ms. A, p. 87, lines 1–5) उभयोः कर्तरि विधानादित्ययं ग्रन्थः प्रक्षिप्त उपेक्ष्यः । p. 97, lines 18–19. Also note गिरिनाथ's remarks : वेदभाष्यकारस्तु रोहावेत्यत्र चादिलोटि विभाषेति निघातप्रतिषेधं बभाषे तच्चिन्त्यम् । and reference to भगवान् आपस्तम्ब's explanation of this passage. (p. 98).

14 अथ परिच्छेदान्तरमारभमाणः परमेश्वरं प्रार्थयते गौरीति । गौरीगुरोर्गिरेरग्रे निवसन्निति शे[षः] ... ... मेव रागवान् गौराङ्गरागरुक् शुभ्रानुलेपनच्छविः गुरुभिरुरगाणां गरैर्विषैरुग्रमङ्गं यस्य स तथोक्तः । अरुर्व्रणं रागो ज्वरादिः ताभ्यां तत्प्रायावहङ्कारौ(? र) ममकारौ लक्ष्येते । तौ रुजन्ति तत्त्वज्ञान ... ... गरुजो योगिनः तेषां गुरुरग्र(?) शिवः जयन्ती(? ती)ति शेषः ।

भसितेति । भस्मना उद्भासितः, अन्यत्र भं नक्षत्रं तद्वत् सितमुद्भासि च सर्वाङ्गं यस्य तन्नीलमम्बरमाकाशं वासश्च तदेव परिच्छदः प्रावरणं यस्य तं हालाहल[स्य] ... धारयितारं, हालाभं हलं लाङ्गलं तयोर्धरं कामारिं हरिं(? हरं) कामपालं बलभद्ररूपिणं हरिं वा भजे । अत्र हरिहरयोरुभयोरपि प्रकृतयोरेव तुल्यधर्मतदौपम्यस्य गम्यमानत्वात् केवल ... ... त्थापितस्तुल्ययोगिताख्योऽलङ्कारः ।

Here we have the मङ्गल in two verses decked with शब्दालङ्कार as also अर्थालङ्कार. परिमल, p. 122.

15 गिरिनाथ introduces the sixth परिच्छेद with the remark : अथ निघातविशेषनिरूपणानन्तरं तत्प्रतियोग्युदात्तविशेषनिरूपणं संगंस्यत इत्याशयेनाह अथेति । शोभनं ब्रंह(? ब्रह्म) वेदः सुब्रंह(? ब्रह्म) तत्र साधुः सुब्रह्मण्या । ... सा च प्रकरणादिन्द्र एव । अत्र सुब्रह्मण्योपलक्षितो निगदं(? दः) सुब्रह्मण्ये लक्षणयाभिधीयते । मनोतादिवल्लाक्षणिकत्वादेव गङ्गाशब्दवत् स्त्रीलिङ्गता च नितरामुच्चैर्गद्यत इति निगद उच्चैः ... ... यजुर्मन्त्रविशेषः 'नौ गदनदपठस्वनः' (पा. ३.३.६४) इत्यप्, सुब्रह्मण्याख्यो निगदः । तस्य स्वर उच्यते इति शेषः । p. 122 f.

सुब्रह्मण्यानिगद is the name given to the निगद (a prose मन्त्र) which runs as follows : सुब्रह्मण्यों सुब्रह्मण्यों सुब्रह्मण्योम् । इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने गौरावस्कन्दिन् अहल्यायै जार कौशिक ब्राह्मण गौतमब्रुवाण श्वः सुत्यामागच्छ मघवन् देवा ब्रह्माणः आगच्छत आगच्छत आगच्छत ।

P. 1. 2. 33 lays down एकश्रुति (monotonie, monotone) in a call from a distance; but prohibits it in the सुब्रह्मण्यानिगद (1. 2. 37); and lays down instead, the उदात्त for the स्वरित (1. 2. 37). Accordingly with the proper change of accentuation, the सुब्रह्मण्यानिगद will be shown as :

सुब्रह्मण्योश्म् । इन्द्र आ गच्छ । हरिव आ गच्छ । मेधातिथेर्मेष । वृषणश्वस्य मेने ।

गौरावस्कन्दिन् । अहल्यायै जार । कौशिक ब्राह्मण । गौतम ब्रुवाण । श्वः सुत्यामा-गच्छ मघवन् । — Cf. *Śat. Br.* 3.3.4.17 ff.

It has to be noted that some of the उदात्त in the above निगद are caused by regular accent rules of पाणिनि; and hence they are not governed by them. The kind of स्वरs laid down here stand by themselves; and are not to be confounded with the usual kinds of स्वरs.

16 परिच्छेदान्तरारम्भे देवताप्रार्थनां शिष्योपदेशव्याजेन करोति सूरे इति । हे सूरे विद्वन् असारसंसारसारी निस्सारसंसारवर्ति(? र्ती) त्वं, रसासुरे भूसुरे ब्राह्मणे जातावेकवचनम् ।... [स]रा एव सारसानि निरपेक्षाणि तेषां सूरो रश्मिः स(? सू)र्यकिरणः स चासावसुरारिश्च तं रसाद्रागात् सरेर्भज । p. 128.

गिरिनाथ introduces the topic of परिच्छेद VII as follows : सङ्गतिमाह । अथ सूत्रे सन्नतरोऽनुदात्तविशेष इत्यर्थः । सन्नतरविधेरप ... तादिति । उदाहरणं तु विशेषैरत्यन्तोह्यमिति उपेक्षितम् । तत्र उदात्तपर एकश्रुत्यपवादी सन्नतरो यथा — इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि (ऋ. १०.७५.५) ... ... अथोदात्तपरः स्वरितापवादी यथा — p. 128.

17 अथ प्रकीर्णकं नाम प्रकरणान्तरमारभमाणस्सङ्गतिमाह अथेति । ... ... पूर्वोक्तानामेव प्रत्ययादिस्वराणां क्वचित् क्वचित् प्रकीर्णरूपाणां सत्त्वरूपविवेचनमेतत्प्रकरणार्थः । तत्र ङीप्प्रत्यये स्वरद्वैतं दर्शयति ।... कथमिदं द्वैरूप्यमिति पूर्वपक्षसन्दर्भस्यान्वयार्थः । p. 138.

एवमस्माभिर्दिङ्मात्रमुक्तम् । अन्यत् स्वयमूह्यम् । इति श्लोकेनाह अन्यानीति । [अन्यान्येवमुदाहृत्य विशेषस्वरगोचरः । नित्यस्वाध्यायनिष्णातैर्निर्वाच्यः शब्द-

वेदिभिः। शाखायां तैत्तिरीयायां बहूनालोच्य धीमता । स्वरोदाहृतयो दृष्टा नृसिंहेन विपश्चिता ॥ Text, p. 151].

स्वग्रन्थस्य वेदमूलतां तदाम्नायस्यावश्यकर्तव्यतां दर्शयितुमुद्गद्यं व्याख्यातुमवतारयति शब्देत्यादिपाठस्तु वक्तुं ... । (p. 147). अन्तेऽपि मङ्गलमाचरति परमात्मा सदाशिव इत्यादिना श्लोकत्रयेण । छेदस्तु — परमापरमामोदादानवैकान्तविग्रहम् । (Comm. on this line) :— परं, आपरमामोदात् आनवै कान्तविग्रहम् । व्याचष्टे— परमिति = परमा = उत्कृष्टा, रमा = लक्ष्मीः ।... ... तुष्टानन्दा, आनवै, आङ्पूर्वात् णु स्तुताविति धातोर्लोडात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनम् । विनाशिनेति अनात्मनाधा(? था)नित्येकं पदं, नाथनशब्दार्थमाह । नाथनामाशीरिति । (ना)णाष्ट णा(? थृ) [याञ्चोपतापै]श्वर्याशीःष्विति धातोः लुङन्तम् । आत्मनाशिषः इति । आत्मनि विषये अनाथानात् अनीहात्, आत्मतत्त्वशिष्टाचारहितानित्यर्थः । मानेति इह लोके अत्युन्नतानां उत्तमानां मानाधिकानां गौः व्यागमव्यसनकर्मभिस्सदाचारैरेधमानां वर्धमानां, मानाथ लक्ष्मीपतिम्, ईशमीश्वरं श्रुतिभिरुपनिषन्मुखैः मिमानाः परिशीलयन्तः, अत एव सुरैः समानाः पु ... ... म(? प्र)सीदन्ति न विपद्यन्त इत्यर्थः । p. 148 f.

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिसूनुश्रीगिरिनाथसूरिविरचितायां स्वरमञ्जरीव्याख्यायां परिमलाख्यायां ... ... ख्योऽष्टमः परिच्छेदः ॥ हरिः ओम् ॥ (p. 149).

॥ शुभं भवतु ॥

APPENDIX II

स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकाकार's CRITIQUE OF नृसिंह's स्वरमञ्जरी

स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकाकारैः श्रीनिवासयज्वभिः नृसिंहसूरिविरचितायां स्वरमञ्जर्यामुद्भावितानि दूषणानि दर्शयन्तः स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकाया आरम्भप्रकरणस्थाः श्लोकाः —

सौवरीं प्रक्रियां पूर्वे न सम्यग्व्युदपीपदन् ।
तथा हि तावद् वृत्त्यादौ वैदिकोदाहृतिर्न हि ॥ २७ ॥

वेदे हि संप्रदायेन प्रथते नियतः स्वरः ।
लोके हि पाठनैयत्यं तस्य नेति च वक्ष्यते ॥ २८ ॥

विप्रकीर्णा च सा तत्र यथासूत्रं यथायथम् ।
नापि सिद्धान्तकौमुद्यां कार्त्स्न्येनैषा निरूपिता ॥ २९ ॥

सन्त्येव दुष्परिहरा दोषास्तत्रापि पञ्चषाः ।
अदोषानेव तान् मन्ये गच्छतः स्खलनं यथा ॥ ३० ॥

अथ दोषाः कतिपये गण्यन्ते स्वारमञ्जराः ।
अपेक्षितस्यावचनमनपेक्षितकीर्तनम् ॥ ३१ ॥

तथाभाससमाधानमनाशङ्क्यस्य शङ्कनम् ।
अपसिद्धान्तकथनं तथानन्वितकीर्तनम् ॥ ३२ ॥

परस्परविरुद्धत्वं स्वोक्तीनामेव च क्वचित् ।
व्युत्क्रमेण च सूत्राणां कथनं निष्प्रयोजनम् ॥ ३३ ॥

अनाञ्जस्यं विभागस्येत्याद्या दोषाः परिस्फुटाः ।
बहूनां पाणिनीयानां सूत्राणामविवेचनम् ॥ ३४ ॥

फिट्सूत्रस्यावर्णनं चापेक्षितानवबोधनम् ।
न च वेदोदाहरणमेषां नेत्यविवेचनम् ॥ ३५ ॥

उदाहरिष्यमाणत्वाद् बहूनामेष्वपि श्रुतौ ।
उदाहृतय एता हि वेदभाष्येऽप्युदीरिताः ॥ ३६ ॥

द्वन्द्वो नैकाधिकरणवचनो युगपद् भवेत् ।
इत्यादिसाधनं यत्तद् अनपेक्षितकीर्तनम् ॥ ३७ ॥

नहि कश्चिद्विशेषोऽस्माद् विचाराद् विद्यते स्वरे ।
स्थानिवन्नागमादेशो भवेदिति यदीरितम् ॥ ३८ ॥

यत्रैव देवताभाव एकस्मिन् हविषि द्वयोः ।
तत्रैव देवताद्वन्द्वस्वर इत्यपि जल्पितम् ॥ ३९ ॥

बह्वेवमादिकं ज्ञेयमपसिद्धान्तकीर्तनम् ।
अन्येऽपि दोषास्तद्ग्रन्थद्रष्टृभिः सुगमा इति ॥ ४० ॥

वक्ष्यते चोत्तरत्रापि क्रियते नात्र विस्तरः ।
ये दोषाः स्वरमञ्जर्यां ते तद्विवरणेऽपि च ॥ ४१ ॥

अतः प्रचोदयति मां कृतावस्यां गुरोः कृपा ।
विद्वांसः श्रोतुमिच्छन्तु तामेतां वीतमत्सराः ॥ ४२ ॥

इत्यारम्भणं नाम प्रथमं प्रकरणम् ॥

INDEX OF CITATIONS

A. VEDIC

तैत्तिरीयसंहिता

अक्तम् ८३.
अक्षण्वते स्वाहा २७.
अक्षन्नमीमदन्त १४१.
अगदं जानुभ्याम् ६२.
अग्नये जुष्टं निर्वपामि ३५.
अग्नये त्वा १३.
अग्नये वो जुष्टम् १३.
अग्निः प्रस्तोता ४३.
अग्निरेकाक्षरेण ३८.
अग्निर्जनुषा ७७.
अग्निर्दा द्रविणम् १४३.
अग्निवान् २६.
अग्निहोत्रम् ५२.
अग्नीवरुणौ यजति १४, ५१.
अग्नीषोमौ १४, ५१.
अग्ने घृतेनाहुत ३३.
अग्ने त्वं नो अन्तमः १५०.
अग्ने त्वम् १५.
अग्नेऽदब्धायोऽशीततनो ३३.
अग्ने देवेद्धमन्विद्ध १५०.
अग्ने पवस्व स्वपाः ३२.
अग्ने यशस्विन् ३२.
अग्ने यष्टरिदं नमः १५०.
अग्ने विश्वान्यर्य आ १७.
अग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धन् ३३, १३२.
अग्रं देवतानाम् ७२.
अङ्गिरसो वै सत्रमासत १०५.
अञ्जलिना वा पिबेत् ८८, ११९.
अञ्जिसक्थाय ५८.
अणवश्च मे १६, ६३.
अत्ता हवीꣳषि ११६.
अत्रिरददादौर्वाय प्रजाम् ९२.
अथ कतम एते देवाः १४०.
अदन्तकाय स्वाहा ५६.
अदित्यै त्रयो रोहितैताः ३९.
अदित्यै रास्नासि ७९.
अद्भिर्ह्येव हवीꣳषि २३.
अद्भ्यः स्वाहा २३.
अधि च वपते ११९–२०.
अधिपतिः ३९.
अधिराज एषः ३९.
अनड्वान् दक्षिणा ६.
अनड्वाहमग्नीधे ६.
अनड्वाहौ वारुणी ६.
अनासिकाय स्वाहा ५६.
अनुमतमेवैनं मात्रा पित्रा २६.
अन्तगता दहति ३९.
अन्तरमृतम् १४७.
अन्नं प्रयच्छति ७८.
अन्नाद्यायाऽऽदधे १३४.
अन्वतिष्ठति जहीति १११.
अन्वेवास्मै १३३.

अपराह्णे १४२.
अपां नप्त्रे जषः ७५.
अपां पेरुरसि २३, ९५.
अपाꣳशिशुर्मातृतमास्वन्तः ६४.
अपाम सोमममृता १११.
अप्राणते स्वाहा १४८.
अपोऽश्नाति २३, ११२.
अप्सुजो वेतसः ८५.
अबोध्यग्निः समिधा ३५.
अब्राह्मणश्च ३९.
अभिः यः पूरुं पृतनासु तस्थौ ११५.
अभिक्रामं जुहोति ३०.
अभि गोत्राणि सहसा गाहमानः १०२.
अभिजित्यै ४३.
अभिजिदसि ७.
अभिजिद् भवति ४९.
अभिभवितुम् ४३.
अभिभूत्यै ४३.
अभीद्धा १२.
अभ्यवर्तन्त दस्यून् ७९.
अभ्यस्ता[? स्था]त् ११.
अभ्यारूढः कामयते ४२, १२७.
अभ्युद्रियेत १२.
अमज्जकाय स्वाहा ५६.
अमनसे स्वाहा ५६.
अमवाꣳइभेन ८७.
अमावस्यां च पौर्णमासीं च १४६.
अमित्राणामस्य ४६.
अमुखाय स्वाहा ५६.
अम्बरीषादन्नकामस्यावदध्यात् ८९.
अम्बरीषे वा अन्नं भ्रियते ८९.
अयं पुरो भुवः १४१.
अयं वेनश्चोदयत् ७८.
अयमुत्तरात् संयद्वसुः १४०.
अरण्यं जाम्बीलेन ८४.
अरुणः सुपर्णः ८२.
अर्यम्णे चरुं निर्वपेत् ४.
अर्वासि सप्तिरसि ९६.
अवटयाभ्यः स्वाहा ३६.
अवान्तरदीक्षया १४.
अशनिं मस्तिष्केण ७६.
अश्वस्य सक्थ्याऽबृहत् ८७.
अश्वावतीं सोमवतीं ३४.
अष्टस्तनां करोति ५५.
अष्टाभिर्विकर्षति २४.
अष्टाभ्यः स्वाहा २४.
अष्टाश्रिर्भवति ९९.
असतः सद्वदति १४८.
असावादित्यः १५, १४४.
असि सोमेन समया विपृक्तः १०२.
असुरः वै निर्यन्तः ६५.
अस्थान्यशातयत ७.
अस्नैव रक्षाꣳसि निरवदयते २३.
अस्मा अहं देवाः २२.
अस्मासु धारयामसि ९.
अस्मिꣳश्चामुष्मिꣳश्च २३.
अहरहः १४३.
अहर्देवानामासीत् १२४.
अहर्भवति १४२.
अहर्वारुणी ७०.
अहीनस्य यज्ञस्य ९.
अह्नां नेत्री जनित्री १३६.
अह्ने स्वाहा १४२.

आखुस्ते रुद्र पशुः ६५.

आ गनीगन्ति कर्णम् ७८.
आग्नेयमष्टाकपालम् १०.
आग्नेयीं कृष्णग्रीवी १३६.
आ चाग्ने देवान् वह ११९.
आजुह्वानः २९.
आत्मानं ते मनसा १४३.
आदित्यः प्रायणीयः १४४.
आदित्यग्रहः १४.
आदित्याञ्छ्मश्रुभिः १०७.
आदित्या वै देवतया विट् १४४.
आ नो मित्रावरुणा १५.
आभुरस्य निषङ्गथिः ९३.
आभ्यामेवैनम् २२.
आयुरसि ७७.
आवदधि देवाः १४६.
आ वायो भूष १५.
आशुः शिशानो वृषभः ८६.
आशुः सप्तिः ६२.
आशूनां व्रीहीणाम् २७.
आ सवꣳसवितुर्यथा १४७.
आसीनाय स्वाहा ८.
आस्त इव हीयम् ८.
आहिताग्नेराशीः ५२.

इडे रन्तेऽदिते सरस्वति ३३.
इत्याह ११.
इत्याहात्र वै १३३.
इदं देवाः शृणुत ११२.
इदं द्यावापृथिवी १५.
इदं वामास्ये हविः प्रिय० १३, १२५.
इदमुत्तरात् सुवस्तस्य १४०.
इध्मो भिनत्त्यैवैनम् ६९.
इन्द्रवायू हि सयुजौ १५, ५२.
इन्द्राग्नी अपागूहताम् १५, ५२.
इन्द्राग्नी रोचना दिवः १५.
इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम् १४, ५१.
इन्द्रावरुणयोः १४.
इन्द्राविष्णू १४.
इन्द्राविष्णू दꣳहिताः १५.
इन्द्रियकामः ४९.
इन्द्रो दधीचो अस्थभिः ७, २२, ७२.
इन्द्रो निधनम् ७५.
इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन ३१.
इन्धान एनं जरते ३७.
इयं यका शकुन्तिका २०.
इषमूर्जम् ७, २१.
इषवः शर्म यꣳसन् ६४.
इषे त्वोर्जे त्वा २१.

ईङ्काराय स्वाहा १७.
ईड्यश्चासि वन्द्यश्च वाजिन् ३६.
ईश्वरो वा एषोऽण्डो भवितोः ३२ (f.n.).
ईश्वरो वेपनो भवितोः ३२.

उक्थउक्थे नीथेनीथे ५३.
उक्थोऽथ १२.
उखाꣳसहस्रतमीम् १४०.
उत ब्रुवन्तु जन्तवः ६६.
उत्क्रामते ४९.
उत्तमम् १३९.
उत्तमेन पविनेन्द्राय ९९.
उदयाꣳ अजस्रम् १४९.
उदानिषुर्महीरिति तस्मादुद० ७२.
उदारिथ ३१.
उदेनमुत्तरां नय १३९.
उद्गीथा उद्गीथ एव ५३.
उद्गृह्णते स्वाहा २४.

उद्रो दत्तोदधिं भिन्त २३.
उद्रो मद्गुः ७१.
उन्नत ऋषभो वामनः ५४.
उपनद्धः ४२.
उप स्वैनमरमतिर्वसूयुः ९२.
उपहत्नुमुग्रम् ८०.
उपान्ते तस्य व्यतिषजेत् ५७.
उपायवः ६२.
उभयतोमुखम् ५६.
उभा वामिन्द्राग्नी १५.
उरु पृथु प्रथमानं पृथिव्याम् ६५.
उरोर्वरीयो वरिवसो अस्तु ६५.
उर्वी गम्भीरा सुमतिः ९०.
उलूकः ९०.
उल्वं गर्भो जरायु ९४.
उशना काव्योऽसुराणाम् १०६.
उशिजो वि वव्रुः ७४.
उषसे स्वाहा १०५.
उस्रासि मम भोगाय भव ७१.

ऊर्मिर्द्रप्सः ९०.

ऋक्षम् ८३.
ऋजीषमभिषुण्वन्ति ८९.
ऋतस्य पन्थाम् ९.
ऋतुर् ऋतुरस्मै ६६.
ऋतूनां प्रीणामीत्याह २७.
ऋषयो ह्येतमस्तुवन् ११६.

एक इद्राजा जगतो बभूव ३०.
एकयाऽऽयुरूनः ७७.
एकादश च मे त्रयोदश च मे ४१.
एकादशभ्यः स्वाहा २८.
एकैकया १४.
एताश्चेद्वा अस्य देवता ११४.
एतावद्वै संवत्सरस्य ब्राह्मणम् १४१.
एतेन जहि १११.
एनं पवयति २३.
एना वो अग्निं नमसा १४९.
एनो मा नि गाम् १५०.
एभिरेवैनं लोकैः २२.
एवा ऊमाः ६९.
एष वा अरत्निः ८७.
एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः ५२.
एष वै पशूनामनुपजीवनीयः ५५.
एष वै वनस्पतीनामपशव्यः ५५.
एष वो भरता राजा ८५.
एष ह वै कुणपमत्ति ८६.
एषां लोकानाम् २३.
एषा सा त्वयि २२.
एष्वमृतम् २३.

ऐतुम् ४३.
ऐन्द्रं चरुम् ६३.
ऐन्द्रमेक(?कादश)कपालम् १०.

ओतुर्नक्षत्राणाम् ३२.
ओषधयोऽसत्पुरुषः १४९.

औपोदितिमुवाच ३१.

कण्डूयमानाय स्वाहा १२१.
कण्वा अभि प्र गायत ३१.
कन्येव तुन्ना ९६.
कर्कन्धुरोहितः ३९.
कर्णं प्रियम् ७८.

कर्तव्यमिति २९.
कर्मणे वां देवेभ्यः १००, १४३.
कल्पाञ्जुहोति ३५.
कविं कवीनाम् ९९.
कस्य वाह देवा यज्ञ० ११७.
काद्रवेयः १०.
कार्षिरसीत्याह ९७.
कार्ष्णी उपानहौ १३६.
काष्ठां गच्छत ५३.
किमपरोऽभ्युद्भ्रियेतेति १२७.
कुटरुर्दात्यौहः ९३.
कुमारा विशिखा इव ८६.
कुह्वा वाचं दधाति २६.
कुह्वै चरुम् २६.
कूष्याभ्यः स्वाहा ३६, १४४.
कूल्याभ्यः स्वाहा ३६, १४४.
कृकवाकुः सावित्रः ६३.
कृत्तिका नक्षत्रम् ८४, ८६.
कृशानुः परिषद्यः ८८.
कृष्णग्रीवीम् १३८.
कृष्णा भवति ७८.
केन मोपैष्यसीति १४६.
को हि तद्वेद १४९.
क्रतुना पर्यभूषत् ६७.
क्रोशाति गर्दा कन्येव तुन्ना ९६.
क्षत्तुर्गृहे ७५.
क्षत्राणां क्षत्रपतिरसि १०२.
क्षये पाथा ३४.
क्षीरे भवति ८९.
क्षेत्रस्य पतिना वयम् ९१, १०१.

गर्भेणाविज्ञातेन ८७.
गवयः शार्दूलाय राज्ञे ९४.
गवे २१.
गवेऽश्वाय १२.
गां वाव १५०.
गायत्री १३८.
गा वेदयतीन्द्राय० १५०.
गिरयश्च मे ९९.
गोधूमाश्च मे १०६.
गोपाय नः स्वस्तये १२२.
गोपीथाय यदि नश्येत् ५३.
गोमाꣳ अग्नेः २७.
गौरः पुरुषराजाय मर्कटः ९३.
ग्रहꣳ सहोर्जा गृह्णामि ३५.
ग्रामकामः ४९.
ग्रामण्यो गृहे २६.
ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष २३.

घृतम् ८३.
घृतेनाहुत ६३.

चतसृभिः सं भरति २८.
चतस्रः २८.
चतस्रो धेनूर्दद्यात् २०.
चतुः सम्पद्यते २१.
चतुःस्तनां करोति ५५.
चतुरः पदः प्रतिदधत् २०, २३.
चतुरो मासो दीक्षितः २३.
चतुश्चत्वारिꣳशः स्तोम १४०.
चतुष्कपाला भवन्ति ३८.
चमसाश्च मे ८५.
चर्मावभिन्दन्ति १००.
चात्वालात् ६८.
चित्तꣳ संतानेन १७.
चित्पतिस्त्वा पुनातु ४०, ५८.

चित्रया यजेत पशुकामः १०१.

छागोऽसि मम भोगाय भव १०८.
छादिर्हविर्धानयोः ७६.
छिद्रा गात्राण्यसिना १४९.
छिनत्ति सा न १२६.
छिनत्तीति होवाच २५, १२६.

जज्ञिबीजम् ११.
जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रे ७, २८.
जरदष्टिर्यथाऽसत् १४९.
जागरिष्यते स्वाहा २४.
जाग्रते स्वाहा २४, २६, २९, १२१.
जाय एहि सुवो ११७.
जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेतु ६६.
जुहवानी३ मा हौषा३मिति १०.
जुहुयात् २९.
जुहूः ७३.
ज्येष्ठश्च मन्त्रः ३५.

तं देवा अन्वायन् १४६.
तं नेमिमृभवो यथा ९०, १४७.
तं मत्स्यः प्राब्रवीत् ८८.
तं लोकं पृण्योपैत् १४६.
तं वः सुप्रीतं सुभृतमकर्म देवेषु नः ५४.
तज्जयानां जयत्वम् ३४.
ततास्ततामहाः ८४.
ततो गर्मुदुदतिष्ठत् ६७.
ततो देवा अभवन् पराऽसुराः १२३.
तत्सर्पिरभवत् ७६.
तत् स्वकृतमिरिणमभवत् ७३.
तदेभ्योऽब्रवीत् २२.
तदेषां वृङ्क्ते २२.
तद्गर्दभे न्यम्राट् ८६.
तद्ध्नो दधित्वम् ४.
तनूनपात् १४, ५०.
तनूनप्त्रे ५०.
तन्तुं तन्वम् ३२.
तन्नेवाशितं नेवानशितम् ३५.
तन्नौ सह १३.
तन्यत् रोचनस्थाः ८७–८८.
तमिन्द्रोऽन्वविन्दत् १२७.
तरणिर्विश्वदर्शतः ७६.
तरति तरति ब्रह्महत्याम् ७.
तवाहं नाम ९.
तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः ७१.
तस्माज्जगती छन्दसां १३९.
तस्माज्जयाः प्राजापत्याः ३४.
तस्मात् स्वपन्तं प्राणा न जहति ८.
तस्मादग्निचिन्नाभि० ४३.
तस्मादद्यमानाः पीयमानाः १९.
तस्मादश्वतरो न प्रजायते १४०.
तस्मादश्वाद्गर्दभोऽ० १३९.
तस्मादेको द्वे जाये० १२४.
तस्माद्गायते न देवम् ३६.
तस्माद् बर्हिषि न देयम् ७६.
तस्माद्यूथे यूथर्षभः ८६.
तस्मान्निर्यासस्य नाऽऽश्यम् १४४.
तस्मान्नैका द्वौ पती १२४.
तस्मै देवाः २१.
तां मात्रामाप्नोति १०१.
ताः शर्करा अभवन् ८८.
ताता पिण्डानाम् १४.
ताम्रो अरुणः ७१.
तावैतां पूर्वेणाह्नाऽगच्छता० १२३.
तिग्ममायुधम् ६९.

तिरश्ची भवति ४४.
तिसृभिरस्तुवत २८.
तिस्रः पुर आसन् १४१.
तिस्रः श्येनीः परमेष्ठिने १३८.
तिस्रस्तिस्रो रात्रयः २०.
तिस्रो रात्रीः क्रीतः २०.
तीक्ष्णेषवे च ७९.
तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम ९.
ते ते वाचꣳसुवन्ताम् १५०.
तेऽब्रुवन् १२, २५.
ते वाशीमन्त इष्मिणः ९७.
तौ यमोभ्यागच्छत् १२७.
त्रपुश्च मे ६३, ७७.
त्रयः २८.
त्रिचक्रेण सꣳसदमिच्छमानौ ५८.
त्रिभिः २८.
त्रिभिश्च शतैः सहोदैत् १४६.
त्रिभ्यः २८.
त्रिवत्या परि दधाति २७.
त्वं च सोम नो वशो ११४.
त्वक् ७३.
त्वमग्ने १५.
त्वमग्ने द्युभिः २८.
त्वमाशुशुक्षणिः ७६.
त्वया सह द्रविणम् २२.
त्वष्टा हतपुत्रः ७५.
त्वाष्ट्रौ लोमशौ सक्थौ ५८.

दक्षिणा पितरः १४१.
दक्षिणायां दिशि १४१.
ददातु वीरम् २९, १२०.
दधꣳश्चरुम् ६.
दधात्यग्नीषोमीयम् १२.
दधानो नर्या पुरूणि २९.
दध्नाऽऽतनक्ति ४.
दध्यङ्ङाथर्वणः ४४.
दरिद्रं नीललोहितम् १२१.
दर्विहोमं करोति ९१.
दशकपालः ४१.
दशभिर्वत्सतरैः १४०.
दशसु मासूत्तिष्ठन् १३२.
दशाक्षरा ३८.
दहति पुण्यसमं भवति ४७.
दाक्षिणानि होतुमेति ३२.
दा नो अग्ने शतिनो १४३.
दारूणि दध्मसि ६२.
दिक्वृध्नुवन्ति ११.
दित्यौही, पष्ठयौही, तर्यौही १३८.
दिवस्परि २४.
दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा २४.
दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति १०५.
दिव्यन्तरिक्षे २४.
दीर्घप्रयज्युम् ७९.
देवद्रीचा मनसा दीध्यानः २९, ४४, १२१.
देवमनुष्याः १४५.
देवयजनमध्यवसाय ५०.
देवयज्यायै ह्यैनं जुषते ११६.
देवयानाः पन्थानः ९.
देवयानेन पथा ९.
देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् २८.
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ५३.
देवानाम् २७.
देवा मनुष्याः १४५.
देवासुराः संयत्ता आसन् १४२.
देवा ह्येतमैन्धत ११६.

देवेभ्यो भागधा असत् १४९.
देहि मे ददामि ते १२६.
दोः पूर्वार्धस्य ७४.
दोग्ध्री धेनुः १३६.
द्यावा नः पृथिवी ७०.
द्यावापृथिवी ५२.
द्यावापृथिवी स्ताम् १५.
द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः १०१.
द्रविणꣳ सप्तदशस्तोमः ७३.
द्रोणे वान्नं ध्रियते ७८.
द्विनाम्नी दीक्षा ५८.
द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी ५७.
द्विस्तनां करोति ५५.

धनम् ७५.
धनुः शत्रोरपकारम् ७७.
धन्वना गाः ३१.
धरुण एकविंशः ८२.
धा असि स्वधा असि १५०.
धानाः करम्भः ७८.
धिया धिया त्वा २१.
धीरा देवेषु सुम्नया ७१.
धूम्ररोहितः ... अरुणबभ्रुः ३९.

नखनिर्भिन्नम् ४२.
नदीनां सर्वासाम् २७.
नन्दथुना कामम् १४७.
नभन्तामन्यके समे ४८.
नमः शम्भवे च ४९.
नमः शिवाय च ३०.
न यजुः कर्तव्यम् १३२, १४४.
नराशंसः १४, ५०.
नवनीतेनाभ्यङ्क्ते ४२.
नवभिः पवयति २८.
नवारत्निम् ४०.
नसोः प्राणः २३.
न हि स्वः स्वꣳ हिनस्ति १४३.
न ह्यन्यः कामम् १३३.
न ह्यस्या अपरं चन १४२.
न ह्यासामिष० ११६, १४२.
नानसे यातवै ३४.
नान्तमा वहन्तीरतीयात् १५०.
नाभिः पृथिव्यामधि योनिः ९७.
नाऽऽश्यं काममन्यस्य वार्यम् ३६, १३२.
नासोमयाज सं नयेत् ३९.
नि मे धेहि १२६.
निर्ह्यग्निः शीतेन वायति ११६.
निहाकायै स्वाहा ८१.
नीचा तं धक्षि २२.
नीविरोषधीवाम् ९८.
नृचक्षा ईधे दिवो अग्न १०५.
नेदेष त्वदपचेतयातै ११४.
नेष्टा पत्नियाम् ७५.
नोक्थ्ये १२.
न्यङ्ङग्निः ४४.
न्यञ्चं चिनुयात् ४४.

पचताश्च मे ८५.
पञ्चभिः पवयति २८.
पञ्चभ्यः स्वाहा २८.
पञ्चाक्षरा ३८.
पञ्चानां त्वा वातानाम् २८.
पञ्चारत्निम् ४०.
पञ्चाहो भवति १४२.
पथस्पथः परिपतिम् ९.
पथिभिर्देवयानैः ८८.

पराञ्चश्चार्वाञ्चश्च भान्ति ४३.
परिदध्यात् २९.
परुषः परुषः परि १४, ७७.
पर्ण न वेः ७८, ९८.
पर्यावर्तन्ते १२६.
पर्वभ्यः स्वाहा ९६.
पर्शुर्वेदिः परशुर्नः स्वस्ति ६५.
पशवो वै रयिः ९९.
पशुकामः ४९.
पस्त्यासु चक्रे १४४.
पात्रे चतुः स्रक्तौ १०१.
पाप्मानमपि दहति १००, १४३.
पायुस्त आप्यायताम् ६२.
पावकवर्चाः शुक्रवर्चाः १०४.
पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिम् ११०.
पिता पुत्रः पौत्रः १०१.
पिता पुत्रेभ्यो यथा १०१.
पिता माता च दधतुः ७५.
पितृमन्तम् पैतृमत्यम् २६.
पिनाकं बिभ्रदागहि ८८.
पिपृतां नो भरीमभिः १००.
पीवर्यस्य जाया पीवानः पुत्राः ९६.
पुꣳसः पुत्रान् २४.
पुञ्जिकस्थला च कृतस्थला चाप्सरसौ १०५.
पुनरा मदैतोः ३२.
पुनरुत्सृष्टोंऽनड्वान् ५४.
पुनरुत्स्यूतं वासः ५४.
पुरा जीवग्रभो यथा १४७.
पुरीषम् ८८.
पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा १०४.
पुरोनुवाक्यानामनूच्य १४५.
पूष्णा सयुजा सह ४.
पृदाकुः प्राची नामासि ८३.
पृश्निरक्रमीत् १३४.
पृश्निसक्थमालभेत ५७.
पृषतो वैश्वदेवः ६४, ८५.
पोषयित्नु ८०.
प्रचेताः ४६.
प्रजापतिं त्वोवेद १५१.
प्रजापतिः ३९.
प्रजापतिरधिपतिरासीत् १४६.
प्रजापतिर्वै कः १४९.
प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् ८७.
प्रणीर्ह्येष यज्ञानाम् ४९.
प्रतरां न आयुः १३९.
प्रतिश्रुत्कायै वाहसः ८५.
प्रत्यञ्चः ४४.
प्रत्यञ्चावावृत्य जुहुतः ४३.
प्रभोत्स्यते स्वाहा २४.
प्रमुञ्चमानाः १९.
प्रवदितोः ३२, ४३.
प्रशास्त्रोः प्रशिषा ७५.
प्राङ् प्राद्रवत् ४३.
प्राच्यां दिशि २१.
प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यामि ४३.
प्राणतीरपानतीः पश्यन्तीः १३६.
प्राणथेन १४७.
प्राणते स्वाहा १४८.
प्रार्पयतु १३.
प्रास्याग्नावादित्यं जुहोति १४६.
प्रियैयैवैनौ तनुवा सꣳशास्ति २३.

बधान देव सवितः १२५.
बभ्रुकर्णीम् १३८.
बम्बाविश्वबयसौ १४, ५०.
बहिःप्राणो वै मनुष्य० ११२.
बहुर्वै भवतो भ्रातृव्यो भवति ६५.

बह्वीभिः श्रीणीयात् १३७.
बाधमाना ७.
बिभर्ष्यस्तवे ३०, १४७.
बिभ्रती जरामजरे २५, २९, १३७.
बुध्नाद्यो अग्रम् ७८.
बृहता साम्ना २६, १३४.
बृहद्भिर्भानुभिः ८०.
बृहस्पतिः १४, ५०.
बृहस्पतिरुद्गाता ४३.
बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत् १२३, १२४.
ब्रह्मचर्यं वसन्तं निरभजत् १४८.
ब्रह्मणे शार्ङ्गः ६८.
ब्रह्मण्वतः २७.
ब्रह्मन् प्र स्थास्याम १३३.
ब्रह्ममुखा एव तत् ५५.
ब्रह्मवादिनो वदन्ति ४८.
ब्राह्मणा ऋतायवः १४१.

भक्षेहि माऽऽविश १४६.
भवन्तीः पश्यन्तीः १४७.
भवन्तीर्न प्राजायन्त ७.
भागं देवेभ्यो १४६.
भागं निर्वपामि १७.
भुज्युः सुपर्णः ७९.
भुवनपतये स्वाहा ४०.
भुवनम् ७४.
भुवनानि जुह्वत २९.
भूपतये ४०.
भूमिर्भूम्ना ९०.
भृगूणामङ्गिरसाम् ६५.
भ्रातृव्यपराणुत्यै ४२.
भ्रातृव्याभिभूत्यै ४२.

मघवा सूरिरस्तु ९२.
मज्जन्वते स्वाहा २७.
मतिश्च मे ४७.
मद्गुः प्लवः ६३.
मधु चारु गव्यम् ६२.
मधुश्च माधवश्च ६४.
मनश्च शक्वरीश्च १०३.
मनुः पृथिव्याः ६३.
मनुर्ह्येतमुत्तरो देवेभ्य ऐन्ध ११६.
मनुष्यलोके १४५.
मन्ये भेजानः २०.
ममत्तु नः ३०, १२१.
मम नाम प्रथमम् ९.
ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु ५३.
मयुः प्राजापत्यः ६३.
मयूरः श्येनस्ते गन्धर्वाणाम् ९४.
मरुतां पितः ३३.
मरुतो देवता ६७.
मरुतो यस्य हि क्षये ११६.
मरुत्वतीया गृह्णन्ते १०.
मरुत्वाꣳइन्द्र २७.
मसुराश्च मे ६५, १०६.
मस्तु पितृणाम् ३२.
महतां गर्गराणाम् २६.
महित्वनाऽऽनाकं १२३.
महिषो मृगाणाम् ६६.
महे रणाय चक्षसे ३५.
माꣳसाय स्वाहा ८२.
मा आविश=माविश १२.
मा ते गृध्नुरविशस्ता० १४९.
मा नः समस्य ४८.
मा प्रहारावमन्तः स्वः १४३.
मा मा हिꣳसीः १३, १४९.

मा मेऽवाङ् नाभि० १५०.
मार्जालीयः ६८.
मा वः स्तेन ईशत ७२.
मासि मासि पृष्ठानि २३.
मामूत्तिष्ठन् १२.
माहिनं दत्रमस्ति ७३.
मित्रं देवा अब्रुवन् १०१.
मित्रावरुणा शरदा १५.
मित्रावरुणौ १४.
मित्रेणाग्ने ३३.
मिथुनं मध्यतः ८१.
मुखतो नयन्ति १४०.
मुद्गाश्च मे ६८.
मृगो न भीमः ६९.
मृत्युर्गन्धर्वः ७९.
मृद्वीं कृत्वा १३७.

यः प्राशित्रं प्राश्नाति ५३, १०२.
यः संग्रामं जिगीषति १२१.
य एनयोरनुलोमं च २३.
य एवं विद्वानग्निं चिनुते १२४.
य एषां भृत्यामृणधत् ३१.
यच्च पपौ यच्च घासिम् ९८, ११५.
यच्छकृत् करोति ९१.
यच्छन्दोमा भवन्ति १०२.
यजतेऽप्यन्यम् २५.
यजत्रं जेतारम् ८४.
यजमानो वा अग्ने० ९१.
यज्ञं वै देवा अदुह्वन् १२४.
यज्ञमभ्यारोहति १२७.
यज्ञो वा वै यज्ञपतिं ११९.
यतरान् वा इयम् १४०.
यत् करीराणि भवन्ति ८९.
यत्कर्णगृहीता ४९.
यत्कामास्ते जुहुमः १२४.
यत् पदिबद्धाऽनुस्तरणी ४९.
यत् पार्थुरश्मं ब्रह्मसामं भवति ७.
यत् प्रस्तरं योयुप्यन्ते १२१.
यत् संयानीरुपदधाति १३८.
यत्सादयति १२१.
यत् सोमपानमासीत् १४६.
यथाऽक्षन्नापन्नम् १४१.
यथाक्षोऽनुपाक्तः ८२.
यथा जायामानीय ९५.
यथा बन्धान्मुमुचाना ११६.
यथा वै पुत्रः १४६.
यथा वै पुत्रो जातो ११६.
यथा वै समृतसोमाः १४६.
यदक्षसङ्गं वृश्चेत् ११५.
यदग्नीषोमीयं पशुमालभते ११३.
यदतिग्राह्याश्चक्रे पृष्ठानि १४४.
यदयातं वहतुम् ६७.
यदरण्योः समारुणे नश्येत् ७६.
यदश्वशीयत १०८.
यदाग्नेयोऽष्टाकपालो० ११३.
यदि कामयेत १२१.
यदि वा तावत् प्रवणम् ५६.
यदिष्टकाभिरग्निं चिनोति ८७.
यदि सोमौ सꣳसुतौ ११३.
यदुक्थ्ये गृह्णीयात् ५.
यदेकस्मिन् यूपे ८०.
यदैन्द्रवायवः श्वो गृह्यते १२२.
यदैषां प्रमीयेत १२२.
यद्दक्षिणत उपशय उपशये १४२.
यद्धि मनसा ध्यायति १२६.
यद् ब्राह्मणं वसत्या अपरुन्ध्यात् ९१.
यद्यग्निष्टोमो जुहोति ११३.

यद्यजुषा मिमीते २९.
यद्येकं कपालं नश्येदेको ११४.
यद्रियङ् वायुर्वाति ४४.
यद् वस्ते ८.
यद् वत्सानपाकरोति १२७.
यद्विष्वञ्चं वियुयात् ५.
यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि १०२.
यन्नवमेत्तन्नवनीतम् ४२.
यन्नाकसद उपदधाति १२०.
यन्मृच्चाऽऽपश्चाग्ने० ५५.
यमप्रवानो भृगवो विरुरुचः ६५.
यया रज्ज्वोत्तमाम् ६४.
ययुर्नामासि ६४.
यवागू राजन्यस्य ८३.
यस्मै करोति ब्राह्मणः २२, १२४.
यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् ९१, १००.
यस्मै वीर्येण १२१.
याः सेना अभीत्वरीः ७८.
याज्यानुवाक्ये भवतः १४५.
या ते अग्ने यज्ञिया तनूः ९–१०.
या दतो धावते २३.
यान्येव पुरस्ता० १४२.
याभिर्ददासि २९.
यामो हि स तेषाम् ३५.
यावदेवास्ति ११६.
यास्ते राके सुमतयः ४७.
युञ्जानः प्रथमं मनः ८, १९.
यूयं वृष्टिम् ९, ४७.
यो अर्वन्तं जिघाꣳसति १२१.
यो ज्योगपरुद्धः ४२.
यो नो अरातिꣳसमिधानं चक्रे १४४.
यो वै देवान् देवयशसे १२४.
यो वै पवमानानामन्वारोहान् १२४.
यौ विश्वस्य परिभू २९.

रक्षसे हन्तवा उ ३४.
रक्षसा दह १४८.
रक्षाꣳस्यजिघाꣳसन् १४८.
रजतꣳहिरण्यम् ८५.
रथमुख ओजस्कामस्य ५५.
रन्तिरसि रमतिरसि ९२.
रशना विश्वेषां देवानाम् ७४.
रश्मिरसि क्षयाय त्वा ९०.
राजसु राजयति २२.
राज्ञा सोमेन २२.
राज्याय सन्तꣳराज्यं १४४.
रातिं भृगूणाम् ४७, ६५.
रात्रिं प्राविशन् ९२.
रायस्पोषेण २४.
राष्ट्रकामाय होतव्या १०१.
रासभो वां कनिक्रदत् ८६.
रास्व रत्नानि दाशुषे ७९.
रिक्ताय स्वाहा ३५.
रुक्मम् ६९.
रुद्रावसृष्टासि युवा नाम ३१.
रेतो वा इन्दुः ६३.
रोहिणी नक्षत्रम् १३८.
रोहिणी भवति १३८.
रोहिताञ्जिः ९९.
रोहितो धूम्ररोहितः ८४.
रोहित् कुण्डृणाची ६७.

लोकानाम् २७.
लोहितो यो वा ब्रध्नना० ८४.

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णम् २५.
वङ्क्रीरश्वस्य ९२.

वज्र्यतुभिः प्रभुः १३२.
वत्सं चोपावसृजत्युखां चाधि० ११९.
वत्सो जरायु ६२.
वनस्पतिः १४, ५०.
वयं यथायथम् ९.
वयुनानि विद्वान् ८२.
वयोभिरेवायानव रुन्धे १४९.
वयो वा अग्निः १०३.
वरुण मित्र गर्तम् ८३.
वरुणो वै ८१.
वरेण्यं भर्गः ८४.
वर्त्तिका नीलङ्गोः ८६.
वसन्तमृतूनां प्रीणामि १४८.
वसुमान् २७.
वसोर्धारां जुहोति ३५.
वाक्पतिस्त्वा पुनातु ४०.
वाचि स्वाहा वा ते धाः १५०.
वतो देवता ८३.
वायवः स्थोपायवः स्थ १३.
वायव्यꣳश्वेतमालभेत ११०, १४५.
वायुमती श्वेतवती २६.
वायुर्वै ६२.
वायोः सवितुः १५.
वायो वीहि स्तोकानाम् १५, ३२.
वास्तु वा एतद्यज्ञस्य ६६.
विकर्याभ्यः स्वाहा ३६, १४४.
विक्रम्य हीन्द्रो वृत्रमहन् ११६.
विजयमुपयन्तः ३४, ५३.
वित्ता ह्येनानावत् १४६.
विधूताय स्वाहा ४२.
विधून्वानाय स्वाहा १९.
विध्य रक्षसः १४८.
विप्रो दूतः परिष्कृतः ७२.
विराजं नेद्विच्छिनदानीति ११४.
विराड्विराजा ४९.
विवाहमाप्नोति १७.
विश्वजनस्य छाया ४५, ९५.
विश्वजिद्भवति ४८.
विश्वधाया असि ४५, १०४.
विश्वभोजसा १०५.
विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः ४५.
विश्ववेदाः देवः १०५.
विश्वानि देवो जनिमा १००.
विश्वामित्र ऋषिः ५५.
विश्वामित्रजमदग्नी १४, ५२.
विश्वायुरसि ७७.
विश्वाऽहाऽदस्तम् १४८.
विश्वाहा वयꣳसुमनस्यमानाः १४८.
विश्वाहा शर्म यच्छतु १४८.
विषम आलभेत विषमा ४७.
विषूच एवास्मात् ४४.
विष्णुः पर्वतानाम् ८५.
वीक्षिताय स्वाहा ४२.
वीतय ऋतं सत्यम् ४७.
वीरः शतमन्युरिन्द्रः ४७.
वीर्यं वृङ्क्ते ४७.
वीर्यस्यानुप्रदाता ४७.
वृजिन दोहसे गिरा ७२.
वृद्धवयाः सुवीरः ४६.
वृष्णिः ९०.
वेणुर्वैणवी भवति ३६, ८१.
वेदिं वर्णेन सीदतु ७८, ९६.
वेदोऽसि वित्तिरसि १६.
वैश्वदेवाग्निमारुते १४.
वैश्वदेवीम् १३६.

शकुनिः पिप्पका ८१.

शचीपतिः १४.
शण्डामर्कौ १४, ५०.
शतायुः पुरुषः १४.
शयानाय स्वाहा ८.
शरद् ६८.
शरीरं वा एतद्यजमानः ८९.
शर्म मे यच्छ १००, १४३.
शश्वत्तमꣳहवमानाय १३९.
शस्त्रस्य शस्त्रमसि १०१.
शाक्ररैवते १४.
शाखाभ्यः स्वाहा १०७.
शारिः श्येता पुरुषवाक् ९८.
शिक्यमभ्युपदधाति ९६.
शिखामनु प्रवपन्त १०७.
शितिककुत् ४८.
शितिपाच्छित्योष्ठः ४८.
शितिपृष्ठाय ४८.
शितिभसदे स्वाहा ४८.
शितिभ्रुः ४८.
शित्यꣳसाय ४८.
शिपिविष्ट आसादितः ५३, ५४.
शुकबभ्रुः ३९.
शुक्रामन्थिनौ १४, ५२.
शुचिं नु स्तोमम् ९७.
शुनःशेपम् १४, ५०.
शुन्ध्यूरसि मार्जालीयः ७९.
शुष्कस्य चार्द्रस्य च ३५.
शृङ्गाणि नो जायन्त ६८.
शृण्वते स्वाहा १४८.
श्यामो भवति ६९.
श्येतः श्येताक्षः ८४.
श्येनो वै वयसां पतिष्ठः ७२.
श्रियै गत्वा २१.
श्वो यज्ञे प्रयोक्तासे ८, ११३.

षट् पुरीषाणि ८८.
षडहो भवति १४२.
षड्भिः २८.
षड्भिर्दीक्षयति २८.
षडभ्यः स्वाहा २८.
षष्टिश्चाक्षराणि ८३.
षोडशः स्तोमः १४०.

सं त्वमग्ने ३३.
सं प्रच्यवध्वमनु संप्रयातम् १२७.
संवत्सरो वा अब्दः ९५.
सं वरत्रा दधातन ८४.
सꣳश्लिष्टा अङ्गुलयो ८८.
सꣳहितासि विश्वरूपाः ५४.
स एवास्मा अन्नं प्र यच्छति २२.
स एवास्मिन् तेजो दधाति २२.
सञ्जिहानाय १९, ४९.
स तपोऽतप्यत १०३.
सत्यायुः १४.
सत्यौजाः १४.
सद्म पार्थिवं च रजः १४३.
स नः पितेव सूनवे ८०.
सनिकामः ९९.
सन्तरां मेखलाꣳ समायच्छते १३९.
सप्त त्वा हरितो रथे १११.
सप्तभिर्धूपयति २८.
सप्तभ्यः स्वाहा २८.
सप्तानां गिरीणाम् २८.
सभेयो युवा ९.
समधुपर्कस्य सस्यं भवति ९५.

समन्तं पर्यवद्यति समन्त० ५७.
समानयत उपभृतः १२६.
समाभ्यः स्वाहा ४८.
समास्त्वाग्ने ३८.
समीच एवास्मै ४४.
समुद्र उदरमन्तरिक्षम् १०६.
समुद्रो बन्धुः ६३.
सम्राडसि कृशानुः ८८.
स रसमह वसन्ताय प्रायच्छत् ११७.
सर्वं पाप्मानं तरति ११०.
सर्वतः परिहारमाश्विनम् १४०.
सर्वस्तोमः ३०.
सर्वेभ्यो वै २९.
सर्वे वा अन्ये यूपाः २९.
सस्नितमं पप्रितमम् ११.
सहस्रं परस्तादेतम् ८३.
सहस्राक्षः ४७.
सह स्वस्राम्बिकया ७५.
सांविद्येन १४४.
सा जरती मूर्खा १०७.
सानुरेजत स्वने वः ६२.
सा नो देवी सुहवा ४.
सामन्वन्तं करोति २७.
सा सोमं चाहरत् १२६.
सिञ्चामहा अवटम् ९३.
सिन्धुः ६३.
सुकृतो ब्रूतात् ५४.
सुक्रतुः ४६.
सुगृहपतिरहं त्वया ३९.
सुत्रामा ४३.
सुत्रामाणं पृथिवीं... ४६, १०३, १४३.
सुदानवः ८०.
सुदृशीको अस्मे ४६.
सुपर्णोऽसि गरुत्मान् ६७.
सुपिप्पला ओषधयः ५६.
सुप्रतीकः ४६.
सुप्रतूर्तिः ४६.
सुबाहुरुत शक्त्या ४७.
सुभगा ४६.
सुमना उपागहि ४६.
सुमित्रः सोम नो भव १३, ५५.
सुवर्चा वर्चसा ४६.
सुवर्णा देवौ पश्यन्तौ ४६.
सुविते मा धाः १५०.
सुविदत्रान् ८५.
सुवीरासो अदाभ्यम् ४७.
सुवीर्यस्य पतयः स्याम ४७.
सुशर्मासि १४३.
सुश्चन्द्र दस्म विश्पते ६९.
सुषारथिः ९३.
सुषेणश्चान्त्यमित्रश्च ४६.
सुष्टरीमा जुषाणा ४६, १००.
सुहिरण्ये ४७.
सुहोता सूद्गाता ३९.
सूक्तं च मे सुकृतं च मे ५३.
सूचीभिः शिम्यन्तु त्वा ९४.
सून्नियमिव १२.
सूयते वा एषोऽग्नीनां १२२.
सूर्यः ३६.
सूर्य एतशेन ८७.
सूर्यस्य त्वा चक्षुषा ७७.
सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ४३.
सूषा ४६.
सृजतु जीवातवे ६७.
सेतुनातियन्त्यन्यम् ३२.
सेनान्ये दिशां च २६.

सेनान्यो गृहे २६.
सैनमीश्वरा प्रदेहः ३२.
सैनाऽनीकेन सुविदत्रो अस्मे १४९.
सोऽब्रवीत् १२, २५.
सोमꣳ सुषुतम् ५४.
सोमक्रयण एवाहम् ५०.
सोम देव ते मतिविदः १३.
सोमपीथः समृद्ध्यै ५३.
सोमारुद्रौ ५२.
सोमापूषभ्याम् ५२.
सोमापूषणावेव ५२, १४७.
सोमविक्रयिणमर्पयति ४८.
सोऽस्मात् सृष्टः २२.
सौपर्णेयाः १०.
सौरी बलाका ८८.
स्तनयित्नुः ८०.
स्नावभ्यः स्वाहा ९६.
स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावा ९५.
स्रुक् ७३.
स्रुवः ७३.
स्व एवैनान् २३.
स्वपते स्वाहा २४.
स्वरुं यूपस्य ६३.
स्वश्वास्त्वा सुरथा ४६.
स्वस्त्या छर्दिषा ७६.
स्वादोः स्वादीयः ६२.
स्वाद्वीं त्वा स्वादुना १३७.
स्वान भ्राजाङ्घारे ३३.
स्वे गये जागृह्यप्रयुच्छन् ३५.

हनू अधिषवणे ६३.
हरिणो मारुतः ७२.
हर्यतं वृषणा ८५.
हर्यश्वाद्रिः ९२.
हव्यं वक्ष्यामः १३४.
हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा ६५.
हस्तो नक्षत्रम् ८३.
हीयत एव १२२.
हृदयस्याग्रेऽवद्यति ९५.
हृदे त्वा २३.
होता ४३.
होत्रे ददाति ७५.

तैत्तिरीयब्राह्मण

अग्नये त्वा १३.
अग्निभ्यां प्राचश्च प्रतीचश्च ४४.
अग्निहोत्रस्य वै स्थाणुरसि ८१.
अङ्गारा भवन्ति ८६.
अतिह्रस्वमतिदीर्घम् ३९.
अथ के द्वे आहुती १३२.
अध स्विदासीऽत् १४६.
अनन्ता वै वेदाः १६.
अन्तेनैवान्तम् ५७.
अन्तो वा एषः ५७, ८३, १४७.
अन्धो जागृविः ९१.
अन्नस्य वा एतच्छमलम् ७१.
अन्यतरान् वा एषः १४०.
अपां फेनेन शिर उदवर्तयत् ७८.
अपाञ्चौ त उभौ बाहू ४३.
अभूद्वा इदमिति ४.

अम्भः किमासीद् ८९–९०.
अरङ्गमाय जग्मवे ११.
अरण्यानीमशꣳसिषम् १३८.
अररुर्वै नामासुरः ९३.
अराध्यै दिधिषूपतिम् ४०.
अर्चिः शोचिः ७६.
अर्जुनाय स्वाहा ८२.
अर्धमासाः १४.
असतो वा एष संभूतः १४८.
असवे स्वाहा वसवे स्वाहा ६३.
असावेहि १५, १४४.
अस्थ्येव तद्रेतसि दधाति ८७.
अस्मै वै लोकाय २२.
अस्याः पृथिव्या अध्यक्षम् ४७.
अहं भुवनपतिः ४०.
अहिः शयत उपपृक् ९९.

आ नो नियुद्भिः १३६.
आन्त्राणि स्थाली मधु १०१.
आपो वै दर्भाः ८७.
आ रोदसी वरुणानी शृणोतु १३८.
आशिता अभवन् ३५.
आशिता भवन्ति ३५.

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु १२५.
इदं हविः ७६.
इदावत्सरः इद्वत्सरः ८३.
इन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट् १३८.
इन्द्रो देवाञ्छम्बरहत्य आवत् १४६.
इन्द्रो नृभिरजनत् २८.
इन्धानो अक्तः ३७.
इयं वै पृश्निः ९१.

उग्रो यः शम्बः ९४.
उत्तरां देवयज्यामाशास्ते १३९.
उत्तरावतीं वै देवाः ३४, १२४.
उदीची दिक् ४४.
उर्वी चासि वस्वी चासि ११९.
उर्वी पृथ्वी बहुले १३७.
उषा वा अकामयत १०५.

ऊरू विशाखे ६५.

ऋचः सामानि यजूंषि ७७.
ऋध्नोत्येनेन २३.

एते वै सर्वेऽयाः ३५.

ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं० ४१.

ओदनमुद् ब्रुवते ७४.

औद्भिद्यमेव तत् ३१, १४४.

कामाय स्वाहा ३५.
कार्यं यजुः २९.
केतुं कृण्वन्नकेतवे ६६.
क्राथयेदिव ११८.
क्व स्थ। क्व वः सदस्यः १३४.

गात्रंगात्रमस्यानूनं कृणुतात् १०१.
गामालभते १५०.
गावो न वज्रिन् १४३.
गृहमेधीयं चरुं निरवपन् १०.
ग्रन्थिं विस्रꣳसयति ९९.

घर्मो वा एषोऽशान्तः ६९.
घृतप्रुषस्त्वा सरितो वहन्ति ६७.

चतुर्धुवायाम् २१.
चत्वार ऋत्विजः ६, २०.

जातवेदाः १०४.
जामिं मा हिꣳसीः ९८.
जुष्टो दमूना अतिथि० ३६.

तं वागभ्यवदज्जुहुधीति १११, १४७.
ततो देवा अभवन् १२४.
तदस्य समञ्चनं च ४४.
तद्विचिकित्सायै जन्म १२१.
तस्मात् तेपानात् २०.
तस्माद्वाजपेययाज्या० १०.
तस्मान्मधुषा न प्रचरन्ति ७७.
तस्य ग्रावाणो दन्ताः ८३.
तिरःपवित्रमतिनीताः ५३.
तूर्णिर्हव्यवाट् ९१.
तेऽदक्षन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य ७३.
त्रयाणां त्रयाणाꣳसह २८.
त्रय्यः सूच्यो भवन्ति १३६.
त्रिꣳशदस्या जघनं योजनानि १०८.
त्वमपो अजनयस्त्वं गाः १५०.
त्वयैनानाख्यातार इति ११३.
त्वष्टः समिधां पते ३३.

दधनत् ३०.
दध्याशयति ११.
दर्भस्तम्बमुद्ग्रथ्य ९४.
दशहोता चतुर्होता। पञ्च० ४१.
दिदृक्षेण्यो दर्शनीयो ३७.
दिवो रुक्म उरुचक्षा १०५.
दिशोऽनुन्मदितोः ३२.
दूतान् प्रहिणोति ८४.
देवं मर्तास ईळते ८३,
देवाः पितरः पितरो देवाः ३२.
देवीं वाचमजनयन्त १५१, १५२.
द्रव्यो वा ओषधयः १३६.
द्विपादो ये चतुष्पदः ५७.
द्विर्जुहोति ३०.

धूमः ६९.
धेनुर्वागस्मान् ८०.
धेन्वामेव पयो दधाति २७.

न वा एतदयो न हिरण्यम् १०३.
न हि स्पशमविदन् १४२.
नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः १३.
नृवदमृत नृणाम् २९.
नेदेनं देवा अहनन्निति ११४.
नेदेनमसुरा बलीयाꣳ ११४.

पचन् पक्तीः ४७.
पञ्चारत्निम् ४०.
पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिः ९२.
पयोऽसि १०३.
परमेष्ठी वा एषः ८८.
पराचा स्तुवन्ति ४४.
पर्जन्याय प्र गायत ८४.
पार्श्वतः श्रोणितः १४०.
पितृणाꣳह्येतर्हि २७.
पिबन्तु मदन्तु वियन्तु १११.
पीयूषस्येह तृप्णुहि ९३.
पुꣳसे पुत्राय २४.
पुण्यꣳश्लोकं यजमानाय २४, १३६.
पुनन्तु मा देवजनाः १११.
पुरस्तात् तिर्यञ्चं धारयति ४३.
पूष्णो रेवती ४.
पौर्णमास्यष्टका ८७,

प्रथमेन वा एषः १०८.
प्रवसथमेष्यन् ५३.
प्रवेधसे कवये मेध्याय १०४.
प्रातर्यष्टास्महे ८, ११३.
प्रेव चलेत् ११९.

बहुग्वै बह्वश्वायै ५६.
बहुहस्तिकायै ५६.
ब्रध्नस्य विष्टपम् ७८.
ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते १००.
ब्रह्म ब्रह्माऽभवत् स्वयम् १४१.
ब्रह्मा होताऽध्वर्युरग्नीत् १००, १४१.

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य ६७.
भसद् ६८.
भीष्मो हि देवः ६९.
भूरीणि वृत्वा ९२.
भृमिं धमन्त उप गा ९७.

मण्टयेदिव ११८.
मनस्तनूषु बिभ्रतः २५, २९.
मन्युर्भगो मन्युरेवास देवः ७९.
महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति २६.
मिमाना यज्ञम् १९.
मुखं विमृष्टे १०७.
मोदः प्रमोद आनन्दः १७, ५३.

यः पोता स पुनातु मां ७५.
य आर्जि धावन्ति ९८.
य उ चैनदेवं वेद १४९.
य एवं विद्वान् विचिकित्सति १२१.
यज्जुह्वां गृह्णाति २६.
यज्ञमुखेयज्ञमुखे होतव्याः ५५.
यज्ञियस्य कर्मणः ५३.
यतः कुतः ३०.
यत् पुण्यं नक्षत्रम् १०६.
यत् प्रतिगृह्णीयात् ५.
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते ११४.
यत् सुरा ७१.
यथर्षभाय वाशितान्या० १२२.
यथातिथये प्रद्रुताय ८८.
यदन्वञ्चं धारयेत् ४३.
यदप्रथयत् ४.
यदशनिहतस्य ३८, ४२.
यदावसथेऽन्नꣳ हरन्ति ५३.
यदाहवनीये जुह्वति २९.
यदि जाग्रद्यदि स्वप्ने ७८, १२१.
यदितइतो लोमानि १०७.
यद् ब्राह्मणं वसत्या ९१.
यद्यन्ते स्यात् ११३.
यवाग्वा ग्रामकामस्य २६.
यश्चावमो यश्च परमः १०८.
यस्मिन् वृत्रं वृत्रतूर्ये ३०.
यां कामयेत दुहितरम् ७५.
यावद्वा अग्नेर्दहतो ११६.
युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे १०१.
ये अग्निदग्धाः ५४.
यो गोपायति तꣳहुवे १२२.
यो वा बुभूषेत् १२१.
योषा जारमिव प्रियम् ८२.
योषित्येव रूपं दधाति ६७.

रमतिः पनिष्ठा ९२.
राजन्तमग्निं यजतम् ८५.
राष्ट्री देवानाम् १३६.
रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तम् ८५.
रेतो मूत्रं विजहाति १०१.

वग्नुनेन्द्रꣳ ह्वयत ८०.
वज्रो वै स्फ्यः ७२.
वध्वा यादमानः २६.
वनिष्ठुमस्य मा राविष्ट ८८.
वयोधसम् १०४.
वरुणगृहीतं वा एतत् ३८, ४२.
वसवो वा अकामयन्त ६३.
वसूनां त्वाधीतेन २७.
वस्तिर्न शेपो हरसा १०२.
वस्तोर्वृतम् ६६.
वस्वी चासि १३७.
वाचीमा विश्वा भुवना० ३६.
वायसं देवतानाम् ८५.
विजहन् विश्वा भूतानि २९.
वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ११७.
विदथेषु कारू ६२.
विद्या वै धिषणा ३१, ७५.
विश्वस्य जनयित्री २६, १३६.
विश्वस्य भर्त्री २६, १३६.
विश्वे देवाः शृणुतेमꣳ ११२.
विश्वे देवा अजहुर्ये ९९.
विश्वो विहाया अरतिः ९१, १०४.
विष्णवाशानां पते ३३.
विष्णुर्वा अकामयत ८१.
विष्वञ्चमेवास्मात् ४४.
वीणास्मै वाद्यते ७९.
वीव नृत्येत् ११९.
वृजिनमनृतम् ७२.
वेदा वा एते १६, ३५.
वेदेन वेदिं विविदुः १६.
वैश्वदेवी पुनती देव्यागात् २४, १३६.
वश्वदेव्यामिक्षा भवति १३४.
व्यन्तात् करोति ५७.

शचीपतिः ५०.
शुकेषु मे हरिमाणम् १००.
शूर्पेण जुहोति ८०.
शृङ्गाणीवेत् ६८.
शृङ्गायेतेव ११८, ११९.
श्रवोभिश्च श्रवस्यस्तरुत्रः १०२.

षड्विꣳशतिरस्य वङ्क्रयः ४१, ९२.

संतत्यै त्वा यज्ञ० १४६.
संमुखानेव पशूनुपह्वयते ५५, ५६.
स निरुध्या नहुषो ९३.
सरस्वती वयति पेशो ३५.
सर्वान् वै २९.
सर्वायुः ३०.
सलिलꣳ सर्वमा इदम् १५०.
स सूर आ जनयन् ७१.
साब्रवीत् बृहती २६.
सिꣳहे व्याघ्र उत १०८.
सूदं गृहेभ्यो रसमाभरामि ३५.
सूरो दुहिता ७१.
सोम वीरुधां पते ३३.
सोमस्य ह्येतद् दात्रम् १०२.
स्त्री सुरा १०१.
स्वसरस्य धेनाः ७८.
स्वेन भामेन तविषो ६६.

हथो वृत्राण्यप्रति ११६.
हस्ते दधानः १९.
हिनस्ति वै संध्यधीतम् १२१.
होतृषदना हरितः ८४.
ह्रीका हि पितरः ८१.

तैत्तिरीय-आरण्यक

अक्षरे परमे ८३.
अग्निः शान्तिर्वायुः ३५.
अच्छिद्रया जुह्वा २६.
अजिनं वासो वा ७२–७३.
अजो ह्येको जुषमाणो० १२४.
अणोरणीयान् १६.
अतः समुद्रा गिरयश्च ९९.
अधीयन्तोऽवेक्षन्ते ८.
अधीयीतैव स्वाध्यायम् ८.
अप्सु ह्ययम् ३३.
असृङ्मुखो रुधिरेणाव्यक्तः ५५.
अस्थ्यस्थ्ना सं भविष्यामः ४.
अस्माभिर्दत्तम् ९.
अस्माल्लोकात् २२.

आपो ह यद् बृहती० १४६.
आ मन्द्रैरिन्द्र ... १२७.
आयुर्धास्तनूधाः पयोधाः १०४.

इमं मे गङ्गे १३, ३३, १३३.
इयानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ८.

उद्धरते वधते सव्यमिति ९५.

एणीर्धाना हरिणीः १३८.
एताꣳ स्थूणां पितरः ७९.
एत्य प्रेत्य विक्षिपः ५३.

कपिर्बभस्ति तेजनम् ९९.
कावूरू पादावुच्येते १२.
कीर्तिरस्य पूर्वागच्छति ९६.
कुर्वाणा चीरमात्मनः १९.
कृत्स्नं तद्दतुलक्षणम् ७९.
कृमीणाꣳ राजा ९७.

गातुं यज्ञाय ६६.
गृध्रः सुपर्णः कुणपं निषेवसे ७१.
ग्रीष्म इध्मः ७०.

घृणिः सूर्यः ९१.

छृन्धि वाचम् १४७.
छृन्धि हविः १४७.
छृन्ध्यूर्जम् १४७.

जजनदिन्द्रम् ३०.
जहात्येनाम् भुक्तभोगामजोऽन्यः २९, १२०.

तेजसा वर्चसा १०३.
तेन देवा अजयन्त १४७.
त्वाष्ट्रीं मायां वैश्रवणः ९५.

दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ कृत्वा ९८.

धीरा इच्छेकुः ७१.

न बिभेति कुतश्चनेति १४०.
नमो गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च ९७.
न हि प्र वेद सुकृतस्य १४२.
नावेव सिन्धुम् ६३.
निहितं गुहायां परमे व्योमन् ३५.

पर्जन्याय प्र गायत ८४.
पादोऽस्य विश्वा भूतानि ३५.
पुरुषो वै ९२.
प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठन्ति ५६.

भूर्भुवः स्वः १४३.

मा मा हिꣳसीः १३.

य आण्डकोशे भुवनं बिभर्ति ३०.
यजमानाय वार्यम् ३६.
यतो वाचो निवर्तन्ते १४०.
यत् पुरुषं व्यदधुः १४७.
यद्दचोऽधीते ८.
याहि मयूररोमभिः १११.
ये नखाः । ते वैखानसाः १०७.

विश्वतश्चक्षुः १४०.
विश्वावसुꣳ सोमगन्धर्वम् ४५.
विष्णुमुखा वै देवाः ५५.

शम इत्यरण्ये मुनयः ९७.

शमेन शान्ताः ३५.

सं कुसुको विकुसुको ५३.
संध्यायां गायत्रिया ९६.
सं बाहुभ्यां नमति ८४.
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म १००.
सध्रीचीः ४४.
सर्वतनुम् २९.
सहस्रशीर्षा पुरुषः ३८.
स हीमाः प्रजा गोपायति १२१–१२२.
सूर्याचन्द्रमसौ धाता १५.
सोमो भूत्वा सुत्यामेति ३१.

हरिꣳ हरन्तम् ९६.
हꣳसः शुचिषत् ८२.
हिरण्याक्षो अयोमुखः ५५.
होतव्यमग्निहोत्राऽन्न होतव्याऽमिति १०.

एकाग्निकाण्ड

अजरासस्ते सख्ये स्याम ४६.
अभ्वनः पारमशीय ९६.
अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तीश्च १०३.

उष्णेन वायवुदकेनेहि ७७.

दशमास्यः ४१.

ननान्दरि सम्राज्ञी भव ७६.

परिददाम्यसौ १५, १४४.

परिधातवा उ ४३.

मह्यं त्वादुगार्हपत्याय देवाः ९.

यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनाम् ११४.

लोमभ्यस्ते नखेभ्यः १०७.

सम्राज्ञी अधि देवृषु ७६.

(सम्राज्ञी) श्वशुरे भव ६५.

ऋग्वेद

अक्षैर्मा दीव्यः ८२.
अभीधात्तपसः १२.
अर्यः पुष्टेषु मत्सखा १६.

उत्तरामुत्तराꣳ समाम् १३९.
उदनि क्षियन्तम् २३.

ऋक्षो न वो मरुतः ८३.
ऋषिर्हि पूर्वजा असि ९७.

कुवित्सोमस्यापामिति ११४.

गवां गोत्रमुदसृजो ११८.

घृतं मे चक्षुरमृतं १४२.

चित्र इद् राजा० २०.

जन्युः पतिः ७९.

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्य० १२४.
त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता ५८.*
त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः ३६.

दिवोदासाय रन्धयः ५८.‡
देवीं वाचमजनयन्त० १५२.

नृभिर्धूतो विचक्षणः २८.

नृभ्यो नारिभ्यो गवे २८–२९.

पक्षेभिरपिकक्षेभिः ८२.
परातरं सुनिर्ऋति० १३९.
प्रतीचो बाहून् प्रति २२.
प्र स्वाद्मानो रसानाम् १००, १४३.

मरुद्वृधः ५८.

यजाम देवान् यदि शक्नवाम ११७.
यत्रा कृपीटमनु तद्दहन्ति १०३.
यदङ्ग दाशुषे त्वमग्ने ११५.
या सुजूर्णिः ९०.
योषा जारमिव प्रियम् ८२.

रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ १३८.
रायो दानाय चोदय २४.

वत्सं जातं न धेनवः ८२.
वसेव श्मश्रु वपसि १०७.
विश्वानि चक्रये ११.
वृश्चिकस्यारसं विषम् ७२.

सक्तुमिव तितउना ३२, १०८, १५१, १५२.

---

* R.V. 1. 118. 2 reads : त्रिचक्रेण सुवृता रथेन ।

‡ This is another illustration. I have not been able to trace it.

B. GRAMMATICAL

[N. B. — Numbers of pages in black type point to the *sūtra*-s used as text]

पाणिनिसूत्रs

अग्नेर्ढक् १०.
अङ्गाप्रातिलोम्ये ११५.
अचः कर्तृयकि १२२.
अचश्च १०.
अचि र ऋतः २०.
अजेर्व्यघञपोः ३७, ७१.
अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् २२.
अत इञ् ३१.
अत उपधायाः ६२.
अतिशायने तमबिष्ठनौ ५९, ७५.
अतो गुणे ८, ६०.
अतो येयः १२०.
अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ४३.
अनुदात्तं च १४, ६१.
अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ३, ४, ५, ११, १३, १७, १८, २३, २५, ५८, १२२, १२५, १३०, १३४, १४५.
अनुदात्तं सर्वमपादादौ ५, १३, ५८, ११०, १२४.
अनुदात्तस्य च० ४, १३४.
अनुदात्तादेरञ् १३७.
अनुदात्ते च २९, ३०, १२०.
अनुदात्तौ सुप्पितौ २, ३, ४, २०, २१, ५९, १२२.
अनुनासिकस्य क्विझलोः १०१.
अनेकाल् शित् सर्वस्य २२.
अनो नुट् २७.
अन्तः ४५.
अन्तः ५२.
अन्तश्च ५७.
अन्तश्च तवै युगपत् ३४.
अन्तादिवच्च ८.
अन्तोऽवत्याः ३४.
अन्येषामपि दृश्यते ५०.
अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु १४७.
अप्रत्ययात् १२१.
अभ्यस्तानामादिः १९, २६, २९, ३०, ४९, ११३, ११६, १२०, १२१, १२२.
अमु च च्छन्दसि १३९.
अयामन्ता० ८०.
अर्यः स्वामिवैश्ययोः १६.
अर्हे कृत्यतृचश्च १४५.
अलोऽन्त्यस्य ६०, ६४.
अल्लोपोऽनः ४, ६१.
अव्ययादाप्सुपः १२५.
अष्टनो दीर्घात् २४.
असंयोगाल्लिट् कित् ११५.
अस्तिसिचोऽपृक्ते १५०.
अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णा० ४, १४१.
अहः सर्वैकदेशसंख्या० १४२.
अहेति विनियोगे च ११७.
अह्नष्टखोरेव ९.
अह्नोऽह्न एतेभ्यः १४२.
आच्छीनद्योर्नुम् ८, २५.

आङजादीनाम् ११६.
आङुत्तमस्य पिच्च ११, ११४, ११७.
आत औ णलः ११५.
आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च १४३.
आतो युक् चिण्कृतोः २७.
आतो लोप इटि च ११, ६४, ७५, ११५.
आत्मनेपदेष्वनतः ११६.
आदृगमहनजनः० ११.
आदेच उपदेशेऽशिति ६४.
आद्यन्तवदेकस्मिन् ३.
आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि ४६.
आद्युदात्तश्च २, ९, १८.
आने मुक् ७.
आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ३२, ११२.
आमन्त्रितस्य च १५, ३२, ५९.
आयनेयीनीयियः० ९, ११६.
आशितः कर्ता ३५.
आ सर्वनाम्नः ४४, ६०.

इगन्तकालकपालभगालं० ४०.
इङ्धार्योः शत्र० ८.
इण् कोः ८३.
इणो गा लुङि १५०.
इतश्च १४९.
इनण्यनपत्ये ६१.
इदमोऽन्वादेशेऽशनु० २२, २३, १५२.
इन्द्रवरुण ... मनुक् १३८.
इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्ट० ५०.
इसमन्त्रन्क्विषु च ७६.

ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ३६.
ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ३२.

उगितश्च ५९, ६०, १३६, १३८.
उञ्छादीनां च १६.
उणादयो बहुलम् ४०, ७१.
उत्तरपदादिः ४६.
उत्तराधरदक्षिणादातिः १४०.
उदात्तयणो हल्पूर्वात् २०, २५, २६, २७, ५६, ६०, १३६, १३७.
उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ११, १३१, १३२.
उदात्तस्वरितयोर्यणः० ११, २०, ४४, ५७, १३३, १४४, १४६.
उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ५, ९, १२, ४३, ५८, ५९, १३०, १३२, १३३, १३४, १३५, १३८.
उपधायां च ९६.
उपधायाश्च ९६.
उपशय एरच् १४२.
उपसर्गे च संज्ञायाम् ३९.
उपोत्तमं रिति ३७, ६८.
उभादुदात्तो नित्यम् १३७.
उभे अभ्यस्तम् २९.
उभे वनस्पत्यादिषु० १४, ५०.

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः १०.
ऊडिदम्पदाद्य० २२, २८, ६०.
ऊतियूतिजूतिसाति० ६०.

ऋदुशनस्पुरुदंशो० १०६.
ऋदोरप् ४२, ५३.
ऋन्नेभ्यो ङीप् १३६.
ऋहलोर्ण्यत् १४४.

एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ १२९.

एकादेश उदात्तेनोदात्तः **१२**, २५, ४०, ४३.
एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् **१२४.**
एङः पदान्तादति २५.
एतदोऽन् १५१.
एत्येधत्यूठ्सु १३९.
एरच् ३४.
एरनेकाचः २६.

औतोऽम्शसोः १५०.

ककुदस्यावस्थायां लोपः ४८.
कण्ड्वादिभ्यो यक् १२१.
कपि पूर्वम् **५६.**
कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ११९.
कर्तृकरणे कृता बहुलम् ३८.
कर्मणीनिर्विक्रियः ४८.
कर्मण्यधिकरणे च ४१.
कर्मधारयेऽनिष्ठा **४२.**
कर्षात्वतो घञोऽन्तः १७, ३५, ५९.
किंयत्तदोर्निर्धारणे० १४०.
किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः १४०.
कितः **१०.**
किमेत्तिङव्ययघादाम्व० **१३९.**
कुगतिप्रादयः ५४.
कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूत० **४१.**
कूलतीरतूलमूल० **४७.**
कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च **५५.**
क्रत्वादयश्च **४६.**
क्र्यादिभ्यः श्ना १२०.
क्षयो निवासे **३४,** ५३.

गतिकारकोपपदात् कृत् ६, ७, १७, ४१, ४२, **४८,** ५०, ५३, ५४, ५८, ५९, ६०–६१, १०४, १४८.
गतिरनन्तरः **४२,** ४३, ५३, ५४, १२७, १५२.
गतिर्गतौ ११९, **१२६,** १२७, १४६.
गत्यर्थलोटा लृण् न चेत्० **११७.**
गमहनजनखनघसां० ११, ८९.
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च १४४.
गुपूधूपविच्छिपणि० १२२.
गेहे कः ४०.
ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टि० १०५.

घुमास्था० ७१.

ङयि च ९.
ङिच्च ४.
ङ्याश्छन्दसि बहुलम् **२८.**

चङ्यन्यतरस्याम् **३७.**
चजोः कु घिण्ण्यतोः ९३, १४५.
चतुरः शसि **२०,** २१.
चतुरनडुहोरामुदात्तः **६.**
चनचिदिवगोत्रादि० **११८.**
चवायोगे प्रथमा **११९,** १२६.
चादिलोपे विभाषा ११४, **१२३,** १५१.
चादिषु च **११९.**
चाहलोप एवेत्यवधारणम् **१२३.**
चितः ३, १८, **१९,** २१, १२१, १४७.
चौ ५५.

छन्दसि सहः १३९.
छन्दस्यपि दृश्यते ७.
छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ७६.

जक्षित्यादयः षट् २६, २९, १२१.

जनसनखनां सञ्झलोः ९५.
जनिवध्योश्च ६२.
जयः करणम् **३४,** ५३.
°जिनीराजामुपसर्गे क्विप् ४८. (see पा. ३.२.६१)
जुष्टार्पिते च च्छन्दसि **३५.**
ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ३२, ६९, ९०.

झलां जश् जशि ६४.
झल्युपोत्तमम् २४, **२८.**

ञ्नित्यादिर्नित्यम् ६, १७, १८, **३१.**

टिड्ढाणञ्० ३, **१३६,** १३७.

ढश्छन्दसि ९.

णेरनिटि ३०, ८०, ९६, १४३.

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया० **१७, ३८,** ४२, ४८, ४९.
तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ६.
तदधीते तद्वेद ६१.
तद्धितार्थोत्तरपदे ४४.
तवै चान्तश्च युगपत् **४३.**
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १२७.
तस्य परमाम्रेडितम् **१३,** १४३.
तस्य पूरणे डट् १४०.
तस्य विकारः १३७.
तादौ च निति कृत्यतौ **३२, ४२.**
तासस्त्योर्लोपः ११९.
तास्यनुदात्तेन्ङिददु० **७,** १२२.
तिङ्तिङः ५, **१३,** २५, ५८, ५९, **११०,** १२४, १३०, १४२, १४३, १४९, १५२.
तिङि चोदात्तवति ११९, **१२७,** १४६.
तिङ्शित्सार्वधातुकम् ७७.
तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ३२, १०१, १३६.
तित् स्वरितम् २, **१०,** २९, ३६, ४७, १३२.
तिसृभ्यो जसः **२०.**
तुदादिभ्यः शः ११५, ११६, ११९.
तु पश्य पश्यताहैः० **११७.**
तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां० १९, ३२.
तृतीया कर्मणि **४२,** ५४.
ते प्राग्धातोः ४३.
तेमयावेकवचनस्य **१३.**
त्यदादीनामः ६०.
त्रिचतुरोः स्त्रियां० २०.
त्रेस्त्रयः ४१.
त्वामौ द्वितीयायाः **१३,** ५८, १४९.

थाथघञ्क्ताज० १७, ३५, **५२,** १४७.

दक्षिणादाच् १४१.
दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् १४०.
दिक्संख्ये संज्ञायाम् ४१.
दित्यदित्यादित्य० १४४.
दिवो झल् **२८.**
दिवो द्यावा ५२.
दृग्दृशवतुषु ६०.
देवताद्वन्द्वे च **१४, ५१.**
देवब्रह्मणोरनुदात्तः १३१.
देवात्तल् ६०.
द्यावापृथिवीशुनासीर० १०.
द्विगोर्यप् ४१.

एकादेश उदात्तेनोदात्तः **१२**, २५, ४०, ४३.
एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् **१२४**.
एङः पदान्तादति २५.
एतदोऽन् १५१.
एत्येधत्यूठ्सु १३९.
एरच् ३४.
एरनेकाचः २६.

औतोऽम्शसोः १५०.

ककुदस्यावस्थायां लोपः ४८.
कण्ड्वादिभ्यो यक् १२१.
कपि पूर्वम् **५६**.
कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ११९.
कर्तृकरणे कृता बहुलम् ३८.
कर्मणीनिर्विक्रियः ४८.
कर्मण्यधिकरणे च ४१.
कर्मधारयेऽनिष्ठा **४२**.
कर्षात्वतो घञोऽन्त० **१७**, ३५, ५९.
किंयत्तदोर्निर्धारणे० १४०.
किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः १४०.
कितः **१०**.
किमेत्तिङव्ययघादाम्व० **१३९**.
कुगतिप्रादयः ५४.
कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूत० **४१**.
कूलतीरतूलमूल० **४७**.
कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च **५५**.
क्रत्वादयश्च **४६**.
क्र्यादिभ्यः श्ना १२०.
क्षयो निवासे **३४**, ५३.

गतिकारकोपपदात् कृत् ६, ७, १७, ४१, ४२, **४८**, ५०, ५३, ५४, ५८, ५९, ६०–६१, १०४, १४८.
गतिरनन्तरः **४२**, ४३, ५३, ५४, १२७, १५२.
गतिर्गतौ ११९, **१२६**, १२७, १४६.
गत्यर्थलोटा लृण् न चेत्० **११७**.
गमहनजनखनघसां० ११, ८९.
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च १४४.
गुपूधूपविच्छिपणि० १२२.
गेहे कः ४०.
ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टि० १०५.

घुमास्था० ७१.

ङयि च ९.
ङिच्च ४.
ङ्याश्छन्दसि बहुलम् **२८**.

चङ्यन्यतरस्याम् **३७**.
चजोः कु घिण्ण्यतोः ९३, १४५.
चतुरः शसि **२०**, २१.
चतुरनडुहोरामुदात्तः **६**.
चनचिदिवगोत्रादि० **११८**.
चवायोगे प्रथमा **११९**, १२६.
चादिलोपे विभाषा ११४, **१२३**, १५१.
चादिषु च **११९**.
चाहलोप एवेत्यवधारणम् **१२३**.
चितः ३, १८, १९, २१, १२१, १४७.
चौ ५५.

छन्दसि सहः १३९.
छन्दस्यपि दृश्यते ७.
छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ७६.

जक्षित्यादयः षट् २६, २९, १२१, जनसनखनां सञ्झलोः ९५.
जनिवध्योश्च ६२.
जयः करणम् **३४**, ५३.
°जिनीराजामुपसर्गे क्विप् ४८. (see पा. ३.२.६१)
जुष्टार्पिते च च्छन्दसि **३५**.
ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ३२, ६९, ९०.

झलां जश् जशि ६४.
झल्युपोत्तमम् २४, **२८**.

ञ्नित्यादिर्नित्यम् ६, १७, १८, **३१**.

टिड्ढाणञ्० ३, **१३६**, १३७.

ढश्छन्दसि ९.

णेरनिटि ३०, ८०, ९६, १४३.

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया० **१७**, **३८**, ४२, ४८, ४९.
तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ६.
तदधीते तद्वेद ६१.
तद्धितार्थोत्तरपदे ४४.
तवै चान्तश्च युगपत् **४३**.
तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १२७.
तस्य परमाम्रेडितम् **१३**, १४३.
तस्य पूरणे डट् १४०.
तस्य विकारः १३७.
तादौ च निति कृत्यतौ **३२**, **४२**.
तासस्त्योर्लोपः ११९.
तास्यनुदात्तेन्ङिददु० **७**, १२२.
तिङ्तिङः ५, **१३**, २५, ५८, ५९, **११०**, १२४, १३०, १४२, १४३, १४९, १५२.
तिङि चोदात्तवति ११९, **१२७**, १४६.
तिङ्शित्सार्वधातुकम् ७७.
तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ३२, १०१, १३६.
तित् स्वरितम् २, **१०**, **२९**, ३६, ४७, १३२.
तिसृभ्यो जसः **२०**.
तुदादिभ्यः शः ११५, ११६, ११९.
तु पश्य पश्यताहैः० **११७**.
तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां० १९, ३२.
तृतीया कर्मणि **४२**, ५४.
ते प्राग्धातोः ४३.
तेमयावेकवचनस्य **१३**.
त्यदादीनामः ६०.
त्रिचतुरोः स्त्रियां० २०.
त्रेस्त्रयः ४१.
त्वामौ द्वितीयायाः **१३**, ५८, १४९.

थाथघञ्क्ताज० १७, ३५, **५२**, १४७.

दक्षिणादाच् १४१.
दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् १४०.
दिक्संख्ये संज्ञायाम् ४१.
दित्यदित्यादित्य० १४४.
दिवो झल् **२८**.
दिवो द्यावा ५२.
दृग्दृशवतुषु ६०.
देवताद्वन्द्वे च **१४**, **५१**.
देवब्रह्मणोरनुदात्तः १३१.
देवात्तल् ६०.
द्यावापृथिवीशुनासीर० १०.
द्विगोर्यप् ४१.

द्विगोर्लुगनपत्ये ४१.
द्वितीया टौ० २३, १४९.
द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् २१.
द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु० ५७.
द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ५७.

धातोः ३, ६, ७, १८.

न गोश्वन् साववर्ण० २१, २८, ६१.
न ङिसंबुद्ध्योः ६–७, १४१.
नञो जरमरमित्रमृताः ४६.
नञ्सुभ्याम् ४०, ४२, ४६, ५६, ५९, ६१.
नडादिभ्यः फक् ११.
न निविभ्याम् ५७.
नन्दिग्रहिपचादिभ्यो० ३.
न पदान्त० २१, १३३.
न भूवाक्चिद्दिधिषु ४०.
नभ्राण्नपात्० ५०.
नमस्पुरसोर्गत्योः ६१.
न माङ्योगे १४९.
न लुट् ११३.
न संख्यादेः समाहारः १४२.
न संयोगाद्वमन्तात् ६१.
न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य० १२९.
नस्तद्धिते ६१.
नामन्त्रिते समानाधि० ३२–३३, १५०.
नामन्यतरस्याम् २७.
नाव्ययदिक्छब्दगोमहत्० ५६.
नासिकोदरोष्ठजङ्घा० १३८.
नित्यं मन्त्रे ३६.
नित्यं शतादिमासार्धमासंवत्सराच्च १४०.
नित्यवीप्सयोः १३, ६१.
निपातैर्यद्यदिहन्त० ६, ११३.
निष्ठा च द्व्यजनात् ३६.
नृ चान्यतरस्याम् २८.
नेड्वशि कृति १००.
नोङ्धात्वोः २६.
नोत्तरपदेऽनुदात्ता० १५, ५२, १४७.
न्यङ्क्वादीनां च ६४, ६५.
न्यधी च ४४.

पञ्चम्यास्तसिल् १४०.
पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यत् १४४.
पत्यावैश्वर्ये ३९, ६०.
पथिमथोः सर्व० ९.
पदस्य १३, ११०, १११, १२४.
पदात् १३, ११०, १११, १२४.
पदादि० (= पद्दन्नोमासह्दन्निश०) १४२.
परश्च २.
परादिश्छन्दसि बहुलम् ४०, ५२, ५७, ९२, १४७, १४८.
पात्रेसमितादयश्च
पादः पत् ५७.
पादस्य पदाज्याति० ९८.
पादोऽन्यतरस्याम् ५७.
पिता मात्रा ५१.
°पिबजिघ्रधमतिष्ठ १२०.
पुरः पूर्वापराधराणामसि० १४१.
पूङ्यजोः शानन् ६०.
पूर्वत्रासिद्धम् ५, १२, २५, १३२.
प्रकारवचने थाल् १४६.
प्रकृत्या भगालम् ४८.
प्रत्ययः २.
°प्रत्ययात्पूर्वं पिति ७३ (see पा. ६.१. १९२).
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६०.
प्रनिरन्तःशरेक्षु० ५६.

प्रवृद्धादीनां च ५४.
प्रशस्यस्य श्रः ५९.
प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ४१.

बहुलं छन्दसि ३०, १५०.
बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि १४३.
बहुवचनस्य वस्नसौ १३, ५९, १२५.
बहुव्रीहौ प्रकृत्या० १४, ३८, ४६.
बहुव्रीहौ विश्व० ४५, ४६, ५०, १०५, १५२.
बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः० ४७.
बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ५६.
ब्राह्मोऽजातौ १४१.

भजो ण्विः १३९.
भवे छन्दसि ३६.
भीह्रीभृहुमदजनधन० ११, ३०, ११३, १२१, १४७.
भ्रातुर्व्यच्च ४२.

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् ३४.
मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च १४५.
मन्त्रे घसह्वर० १४९.
मन्त्रे वृषेषपचमनविद० ३१, ४७.
मादुपधायाश्च मतोर्वो० ५९.
मिदचोऽन्त्यात् परः ६.
मुखं स्वाङ्गम् ५५.
मेर्निः ११.

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च १४५.
यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु १२९.
यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ १०.
यतोऽनावः १६, ३६, ४७, १४४.
यत्तदेतेभ्यः परिणामे वतुप् ६०.
यद्धितुपरं छन्दसि ११८.
यद्वृत्तान्नित्यम् ८, १२४, १४२, १४७.
ययतोश्चातदर्थे ५५.
यस्येति च ४, १३७.
यावद्यथाभ्याम् ११६, १२२, १४९.
यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो० ५, ११३, १२०.
युक्तारोह्यादयश्च ४४.
युवावौ द्विवचने १४६.
युष्मदस्मदोर्ङसि ९.
युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी० १३.
युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे० १९.
ये विभाषा ९५.

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वे ४१.
राजाहःसखिभ्यष्टच् ३९, १४२.
रात् सस्य २१.
राल्लोपः ४९, ८३.
रिक्ते विभाषा ३५.

लिति ३०, ५०, ६०, १४०, १५१.
लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ४.
लेटोऽडाटौ ११४, १४९.
लोट् च ११७.
लोपः पिबते० १२०.
लोपस्त आत्मनेपदेषु १२०, १४२.
लोपो व्योर्वलि ९१.

वचिस्वपि० ७०.
वचोऽशब्दसंज्ञायाम् १४५.
वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे १४०.
वनं समासे ५६.
वनो र च ९६.
वर्णादनुदात्तात् तोपधात् तो नः १३८.
वर्णो वर्णेन ३९.

वर्णो वर्णेष्वनेते **३९.**
वर्षाल्लुक् च ४१.
वहश्च १३९.
वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः १०, १९.
वा बहूनाम् १४०.
वा भुवनम् **४०.**
वाहः **१३९.**
वाह ऊट् १३९.
विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् **१४०.**
विचार्यमाणानाम् **१०,** १२६.
विप्रतिषेधे परं कार्यम् ८, १७, २१, २४.
विभाषा ङिश्योः ६.
विभाषा छन्दसि २, **५४.**
विभाषा वेण्विन्धानयोः **३६.**
विष्वग्देवयोश्च टेर० ४४.
वीरवीर्यौ च **४७.**
वृषादीनां च **३४,** ५३.
वै वावेति च च्छन्दसि **१२४.**
वोतो गुणवचनात् ६०, १३७.
व्यत्ययो बहुलम् १४५, १४७.
व्यन् सपत्ने ४२.
व्रश्चभ्रस्जसृजमृज० ८३.

शतुरनुमो नद्यजादी **२४,** १३४, १४८.
शप्श्यनोर्नित्यम् २५.
शमिधातोः संज्ञायाम् ४९.
शासिवसिघसीनां च ७१, ८९.
शितेर्नित्याबह्व० **४८.**
शीङः सार्वधातुके गुणः १४२.
शुष्कधृष्टौ ३५.
श्नसोरल्लोपः १४३.
श्रुवः शृ च

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः २४, **२८.**
षढोः कः सि ८३.
षिद्गौरादिभ्यश्च ५२, ७०, ७४, १३६.

संयोगान्तस्य लोपः १२५.
संस्कृतं भक्षाः ४१.
सक्थं चाक्रान्तात् ५७.
सख्युर्यः १५२.
संख्या **४१.**
संख्यायाः स्तनः **५४.**
संज्ञायामनाचितादीनाम् **५४.**
संज्ञायां मित्राजिनयोः **५५.**
संज्ञायां समजनिषद० ३१.
सनाद्यन्ता धातवः ११९.
सन्यतः ६४.
सभाया यः ९.
समर्थः पदविधिः ३३, ५१, १११, १२६.
समानस्य च्छन्दस्यमूर्ध० ९९.
समासस्य **१४,** ४२, ५६.
सर्वस्य द्वे १३, १९.
सर्वस्य सुपि **२९,** ६०.
सार्वधातुकमपित् ८९.
सार्वधातुकार्धधातुकयोः ३१.
सावनडुहः ६.
सावेकाचस्तृतीया० ११, **२१,** ५८, ६१, १५२.
सिध्मादित्वाल्लच
सुः पूजायाम् ५४.
सुपां सुलुक्० ६, १४६, १४८, १४९.
सुपो धातुप्रातिपदिकयोः १४८.
सुप्तिङन्तं पदम् १२४.
सुप्यजातौ णिनिः ४८.
सुब्रामन्त्रिते पराङ्गवत्० **३३,** १३०.
सूपमानात् क्तः **५३.**

सेर्ह्यपिच १११, १४७.
सोर्मनसी अलोमोषसी ४६, **१४३.**
स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८२, ९३.
स्त्रियां क्तिन् ४३.
स्त्रीभ्यो ढक् १०.
स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ १२०.
स्वरितात् संहिताया० ५, ५९, १३२.
स्वरितो वाऽनुदात्ते० **१२,** २५, १३२.
स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगो० १३८.

हन्तेर्जः १११.
हल्ङ्यादि १४९, १५०.
हि च **११६,** १२२.
हुझल्भ्यो हेर्धिः १११.
ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् **२६.**
ह्रस्वस्य पिति ३०.
ह्वः सम्प्रसारणम् ५३.

उणादिसूत्रs

अगारे णिञ्च **६६.**
अघ्न्यादयश्च **९५.**
अङ्गिमन्दिमदिभ्य आरन् **८६.**
अङ्गिरा अप्सराः **१०५.**
अङ्गेर्नलोपश्च २६, **९१.**
अच इः ९९.
अजियमिशीङ्भ्यश्च ८२.
अजिवृरीभ्यो नित् ३७, **८१.**
अजेरज च **७२.**
अज्यतिभ्यां च ९८.
अञ्जिवृसिभ्यां क्तः **८३.**
अणश्च **६३.**
अतेर्धश्च **९६.**
अत्यविचमितमि० **८५.**
अदिशुदिभूशुभिभ्यो नित् **९२.**
अदेस्त्रि च **९२.**
अब्दादयश्च **९५.**
अमिचिमिदिशंसिभ्यः क्त्रः **१०१.**
अमितम्योर्दीर्घश्च **७१.**
अमिनक्षियजि० **८४.**
अमेरतिः **९१.**
अमेस्तन् **१४७.**
अम्बरीषः **८९.**
अर्चिशुचिहु० **७६.**
अर्जिदृशिकम्यमिपंसि० ४७, ६०.
आर्जेर्ऋज च **८९.**
अर्जेर्णिलुक् च **८१.**
अर्तिगृभ्यां भन् **८७.**
अर्तिपृवपियजित० **७७.**
अर्तिसृधृधम्य० **७६.**
अर्तिस्तुसुहुसृधृ० ४९, ५१.
अर्तेः किदिच्च **७३.**
अर्तेररुः **९३.**
अर्तेरू च **९०.**
अर्तेर्निरिच्च ५३.
अर्तेश्च ३९, **८२.**
अर्तेश्च तुः किच्च **६६.**
अवतेष्टिलोपश्च ६९.

अविमह्योष्टिषच् ६६.
अविसिविसिशुषिभ्यः कित् ६९.
अवे भृञः ५२.
अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ १०२.
अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च ९८.
अशुप्रुषिलटि० ३१.
अशेः सरः ८३.
अशे रश च ७४, ९०.
अशेर्नित् ८७.
अशेर्देवने ८२.
अशेर्लशश्च ८१.
अश्वादयश्च १०८.
असिसञ्जिभ्यां क्थिन् ८७.
असुन् १०३.
असेरुरन् ६५.

आङ्परयोः खनि० ६५.
आङि शुषेः सनच्छन्दसि ७६.
आङि श्रीहनिभ्यां ह्रस्वश्च ९९.
आप्नोतेर्ह्रस्वश्च ६६.
आप् समिण्निकषिभ्याम् १०२.
आयोर्धाः (?ञः) १०४.

इगुपधात् किच्च ९७.
इणः कित् ८७.
इण आसिः १०३.
इणस्तशप्तशसुनौ ८७.
इण्भीपाका० ३८, ४१, ८१.
इण्षिञ्जिदी० ७७.
इन् सर्वधातुभ्यः ९६.
इषियुधीन्धि० ६९.
इषेः किच्च ६४.
इष्यशिभ्यां तकन् ८७.

उदकं च ७२.
उदि दृणातेरलचौ० १०६.
उन्देरिचादेः ६३.
उन्देर्नलोपश्च ७४.
उपसर्गे वसेः ५३.
उलूकादयश्च ९०.
उल्वादयश्च ९४.
उषः कित् १०५.
उषिकुषिगर्तिभ्यस्थन् ४८.
ऊर्णोतेर्णुलोपश्च ६५.

ऋज्रेन्द्राश्ववज्र० ५१, ७१.
ऋतन्यञ्जिवन्य० ८७.
ऋषेर्जातौ ८३.

एतेर्णिच्च ७७.
एधिवह्योश्चतुः ६७.

कञ्जिमृजिभ्यां चित् ८६.
कनिन् युवृषितक्षि० ३१.
कमिमनिजनि० ६६.
कमेः किदुच्चोपधायाः ८६.
किञ्जरयोः श्रिणः ६२.
किलेर्बुक् च ६६.
कठिकुषिभ्याम् ८३.
कुटः कित् ९३.
कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च ९९.
कुयुभ्यां च ८०.
कृके वचः कश्च ६३.
कृञः उच्च ८९.
कृत्रः कतुः ६७.
कृतिभिदिलतिभ्यः कित् ८६.
कृतेश्छः ७१.
कृत्यशूभ्यां क्स्नः ७९.
कृपावाजिमिस्वदि० २७, ५८, ६२.

कृषेर्वर्णे ७८.
कृषेर्वृद्धिश्छन्दसि ९७.
कृहनिभ्यां क्त्नुः ८०.
कॄगॄशॄपॄकुटि० ९९.
कॄतॄकृपिभ्यः कीटन् १०३.
कॄपॄवृजि० ७५.
कॄवॄजॄषिद्युपन्यनि० ४६, ७८.
कॄवॄतॄदारिभ्य उनन् ३८, ८१.
कॄशॄपॄकटि० ८९.
कॄशॄशलिकलि० ८६.
क्रमितमिनमि० ९७.
क्वणेः सम्प्रसारणं च ८६.
क्विब्वचिप्रच्छि० ७३.
क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित् ८१.

खनिकष्यञ्ज्यसि० ९९.
खर्जिपिञ्जादिभ्य० ९३.

गण् शकुनौ ६८.
गतिकारकयोः पूर्वपद० १०४.
गन् गम्यद्योः ६८.
गभीरगम्भीरौ ८९.
गमेरा च १०१.
गमेर्डोः ७४.
गश्वोदि ५३.
गुधृवीपचिवचिय० १०२.
गुधेरूमः १०६.
ग्रसतेरा च ४९.
ग्रीष्मः ७०.
ग्रो मुट् ६७.
ग्लानुदिभ्यां डौः ७४.

घर्मः ६९.
घसेः शित् ८९.
घृणिपृश्निपार्ष्णि० ९१.

चक्षेः शिच्च ७७.
चक्षेर्बहुलं शिच्च १०५.
चतेरुरन् ६.
चन्द्रे मो डिच्च ४१, १०४.
चरिपरिकर्दिभ्यश्च १०८.
चरेर्वृत्ते ह्रस्वश्च १०२.
चायः कि च ६६.
चिक् च ७३.

छन्दसीणः ६२.
छापूखडिभ्यो गन् १०८.

जनिहृञ्भ्यामिमनिन् १००.
जनिघसिभ्यामिण् ९८.
जनेरुसिः ७७.
जनेर्यक् ९५.
जीवेरातुः ६७.
जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ९१.

डन् खनेर्मुट् चोदात्तः १०७.
डित् खनेर्नडुदात्तः १०७.

तनोतेरनश्च वः ७३.
तनोतेर्डउः सन्वच्च १०८.
तमेर्बुक् च ९४.
तवेर्णिद्वा ६६.
तीक्ष्णः ७९.
तृणाख्यायां चित् ३९.
तृहेः क्नन् हलोपश्च १०६.

दमेर्डोस् ७४.
दादिभ्यश्छन्दसि १०२.

दिवेर्ऋः ७६.
दिवेर्द्युच् १०८.
दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ९१.
दुतनिभ्यां दीर्घश्च ८४.
दृणातेः पुग्ह्रस्वश्च ६८.
दृणातेर्ह्रस्वश्च १०३.
दृदलिभ्यां भः ८७.
दृसनिजनि० ६२.
द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ७७.
द्रुदक्षिभ्यामिनन् ७३.

धान्ये निच्च १६, २७, ६३.
धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः ७८.
धारेर्णिलुक् च ८२.
धृषेर्धिषु च संज्ञायाम् ७५.
धेट इच्च ८०.
धेट ई च ७८.
ध्याप्योः संप्रसारणम् च ९६.

नञि च नन्देः ७६.
नञि जहातेः ७०.
नञि हन एह च १०३.
नप्तृनेष्टृत्वष्टृ० ७५.
नयतेर्डिच्च ७६.
नहेर्भश्च ९७.
नहेर्हलोपश्च १०७.
नावञ्चेः ६४.
नियो मिः ९०.
निशीथगोपीथावगथाः ५३.
नौ व्यो यलोपः० ९८.
नौ षञ्जेर्घथिः ९३.
नौ हः ८१.

पणेरिज्यादेश्च वः ७४.
पतेरत्रिच् ९२.
पतेस्थ च ८८.
परमे स्थः किच्च ८८.
पर्जन्यः ८४.
पर्देर्नित् संप्रसारण० ८३.
पातॄतुदिवचिरिचि० ५३.
पातेर्डतिः ५०, ९१.
पादे च ९८.
पिनाकादयश्च ८८.
पिबते रि च १०३.
पीयतेरूषः ९३.
पुनातेर्ह्रस्वश्च ४९.
पुरः कुषन् ९२.
पुरसि च १०५.
पूङो ह्रस्वश्च १०१.
पूञो ण्यत्० १०६.
पृषिरञ्जिभ्यां कित् ८५.
पॄनहिकलिभ्य उषन् ९३.
प्रथेः षिवन्० ५२, ७०.
प्रथेरमच् १०८.
प्रे हरतेः कूपे ९८.

फलिपाटिनमिमनि० ६४.
फेनमीनौ च ७८.

बन्धेर्ब्रधिबुधी च ७८.
बलाकादयश्च ८८.
बृंहेर्नलोपश्च ७६, १००.

भादाभ्यां नुः ८०.
भियः षुग्वा ६९.
भुजिमृङ्भ्यां युकृत्युकौ ५०, ७९.
भुवः किच्च ९०.
भूसूधूभ्रस्जिभ्य० ४०, ७४.

भृञः किन्नुट् च ६८.
भृमृदृशिशीङ्यजि० ८५.
भृमृशीतॄचरित्सरि० ६३.
भ्रमेः संप्रसारणं च ९७.
भ्रमेर्डूः ४८, ७४.

मङ्गेरलच् १०९.
मथिम्रदिभ्रस्जां० ६५.
मनिन् सर्वधातुभ्यः ९९.
मनेरुचोपधायाः ९७.
मनेर्दीर्घश्च ८२.
मनेर्धश्छन्दसि ७७.
मसेरूरः १०६.
मसेश्च ६५.
मस्जेर्नुम् च ९३.
महति ह्रस्वश्च ६५.
महेरिनञ् च ७३.
माछाशसिसूभ्यो यः ९५.
मापो रुरिश्च ९५.
मिथुने मनिचू १००, १४१.
मुदिग्रोर्गग्गौ ६८.
मुहेः खो मूर् च १०७.
मृग्रोरुतिः ६७.

यजिमनिशुन्धि० ७९.
यतेर्वृद्धिश्च ७५.
युजिरुचितिजां० ६९.
युष्यसिभ्यां मदिक् ९.
यो द्वे च ६४.

रञ्जेः क्युन् ४०, ७४.
रमेर्नित् ९२.
रमेस्त च ७९.
रातेर्डैः ७४.
राशदिभ्यां त्रिन् ९२.
रासिवल्लिभ्यां नित् ८६.
रास्ना सास्ना स्थूणा वीणाः ७९.
रुहे रश्च लो वा ८४.
रोदेर्णिलुक् च ५२, ६०, ७१.

लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च ६५.

वङ्क्रयादयश्च ९२.
वचेर्गश्च ८०.
वयसि धाञः १०४.
वयो णित् ८५.
वर्तमाने पृषद् बृहन्महत्० ५०, १३८.
वलिमलितनिभ्यः कयन् ९५.
वशः कित् ८९.
वशेः कनसिः १०५.
वशेः कित् ७४.
वसिवपियजिराजि० ९७.
वसेश्च ८३.
वसेस्तिः १०३.
वसेस्तुन् ६६.
वहियुभ्यां च ८५.
वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् ९१.
वहिश्रिश्रुयु० ९१.
विदिभुजिभ्यां विश्वे १०५.
विधाञो वेध च १०४.
विह्रोः षुग्दुकौ ९५.
विषेः किच्च ८१.
वीज्याज्वरिभ्यो निः ९०.
वृजेः किच्च ७२.
वृञः एण्यः ८४.
वृञश्चित् ८४.
वृतॄवदिहनिकमि० ८२.
वृतेस्तिकन् ८६.

वृदृभ्यां विन् ९१.
वृश्चिकृषोः किकन् ७२.
वेञः सर्वत्र १००.
वेञस्तुट् च ८५.
वेञो डित् ९८.
वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च ७३.
वौ तसेः १०३.

शः कित् सन्वच्च ६४.
शकादिभ्योऽटः ९३.
शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ८१.
शकेर्ऋतिन् ९१.
शमेर्वन् ९४.
शलितटिपतिभ्यो नित् ८८.
शलिमण्डिभ्यामूकण् ९०.
शाखा १०७.
शावशेरातौ ६५.
शाशपिभ्यां ददनौ ९५.
शीङः किद्ध्रस्वश्च १०७.
शुचेर्दश्च ७१.
शृणातेर्दुग्वृद्धिश्च ९४.
शृणातेर्ह्रस्वश्च ६८.
शॄदृभसोऽदिः ६८.
शॄपॄभ्यां कित् ८८.
शॄस्वृस्निहि० २७, ६३.
श्मनि श्रयतेर्डुन् १०७.
श्यास्त्याहृञ० ७२.
श्रः करन् ८८.
श्रः शकुनौ ९८.
श्लिषेरच्चोपधायाः ७९.
श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लिहन् ५२.

ष्ट्रन् १०१.

समाने ख्यः ९८, १५१.
सर्वनिवृष्वरिष्व ३०.
सातिभ्यां मनिन्मनिणौ १००.
सारेर्णित् ९३.
सावसेर्ऋन् ७५.
सिचेः संज्ञायां कन् १०८.
सितनिगमिजनि० ३२, ६६.
सिविमुच्योष्टेरू च १०१.
सिवेष्टेरू च ९४.
सुञो दीर्घश्च ७८.
सुवः किच्च ८०.
सुविदेः कत्रन् ८५.
सुशॄभ्यां निच्च ८०.
सुसूधाञ्गृधिभ्यः क्रन् ७१, १५१.
सूङः क्रिः ९२.
सृजेरसुम् च ६४.
सृयुवचिभ्योऽन्युजा० ८३.
सृवृषिभ्यां कित् ९०.
स्कन्देः सलोपश्च ६४.
स्तनिहृषिपुषि० ८०.
स्त्री १०१.
स्थः स्तोऽम्बजवकौ ९४.
स्थाचतिमृजे ६७.
स्थो णुः ८१.
स्नामदिपद्यर्ति० ९६.
स्नुव्रश्चिकृत्यृ० ८२.
स्फायितञ्चिवञ्चि ७०.
स्यन्देः संप्रसारणं धश्च ६३.
स्रुवः कः ७३.

हनिकुषिनीरमि ४६, ५२.
हन्तेः शरीरावयवे द्वे च १०८.
हसिमृग्रिणूवामिद ४९, ५७, ८३.
हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् १०१.

हुवः श्लुवच्च ७३.
हृपिषिरुहिवृति० ९६.
हृभृसृधृस्मृ० १११.
हृश्याभ्यामितन् ८४.
हृसृरुहियुभ्य इति ६७.
ह्रियो रश्च लो वा ८१.

वार्त्तिक-like rules from काशिका

अगवि संहिता ५४.
अद्रवं मूर्तिमत् स्वाङ्गं... ५५.
अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रा० ५८.
अयायावेकादेशशतृस्वरैका० २५.
अव्यये नञ्कुनिपाता० ३९.
अष्टसु प्रक्रमेषु २४.

आगमस्य विकृतस्य... १८.
आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासा० ४५.

इगन्ते द्विगौ ४५.

ऊठि उपधाग्रहणं कर्तव्यम् २२.

ऋषौ प्रतिषेधे मित्रे ५५.

एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः... २५.

कार्याद्विद्यादनूबन्धम् १०७.
कुः पापार्थे, ... ५४.
कृदिकारादक्तिनः ५०.

चतसरि आद्युदात्त० २०.
चोरनिगन्तोऽञ्चतौ ४४.

तद्बृहतोः करपत्यो० ५०.
तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्य ४३.
त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः २७.

धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्यय० १२०.

परादिश्च परान्तश्च० ४०, ५८.
पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासा० ५८.
पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वधा० ५८.
५९.
प्रमाणे लः। द्विगोर्नित्यम् ४०–४१.

बृहन्महतोरुपसंख्यानम् २६.

मर्मृत्युः ५०.
मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च १३८.
मूलविभुजादित्वात् ५३.

शमरणौ संज्ञायाम् ३४.
शार्ङ्गरवादिषु ५०.
शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः० ४९.
शेषपुच्छलाङ्गूलेषु ५०.

संज्ञासु धातुरूपाणि० ८५.
सुप्तिङ्पग्रहलिङ्ग० ११३.
स्वरदीर्घयलोपेषु... २१, ३१.

परिभाषाणामकाराद्यनुक्रमः

अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता० (व्यापा० ५८) ४६

अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य० (हेमहंस० १०७) २१

आगमा अनुदात्ताः (व्याडि पा० १०५) ११, ११५

उत्सर्गापवादन्याय (cf. उत्सर्गापवादः. जैनेन्द्र० ९०) १८

एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य १४४

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह० (सीर० ३२) १२८

तदन्तर्गतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते (cf. तदेकदेशभूतस्तद्ग्रह० [व्याडिपरि० ६२]) १२१

तदागमास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते (शापा० २१, जैनेन्द्र २५) ११, ११५

नञिव युक्तमन्यसदृशाधिकरणे (cf. सीर० ३१, व्याडिपा० ६५) १२५

नित्यानित्ययोर्नित्यं बलीयः (cf. व्याडिपा० ११८, शापा० ९३) ११८

प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहित . . . ग्रहणं भवति (cf. सीर० २५) १२४

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् (सीर० २८) २०

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य० (व्याडिपरि० ३) ४९

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः (शापा० ५४) ११८

सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः ३, १९, ११२

सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते (पुरु० वृत्ति ५६) १५०

स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् (व्याप० ३३) ३, ८, २०

फिट्सूत्राणामकाराद्यनुक्रमः

उपसर्गाश्चाभिवर्जम् (८१) ११, ४२, ५९

नञ्विषयस्यानिसन्तस्य (२६) ४७

निपाता आद्युदात्ताः (८०) ११, ५९

त्रः संख्यायाः (२८) ४१

लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः (४२) ३९